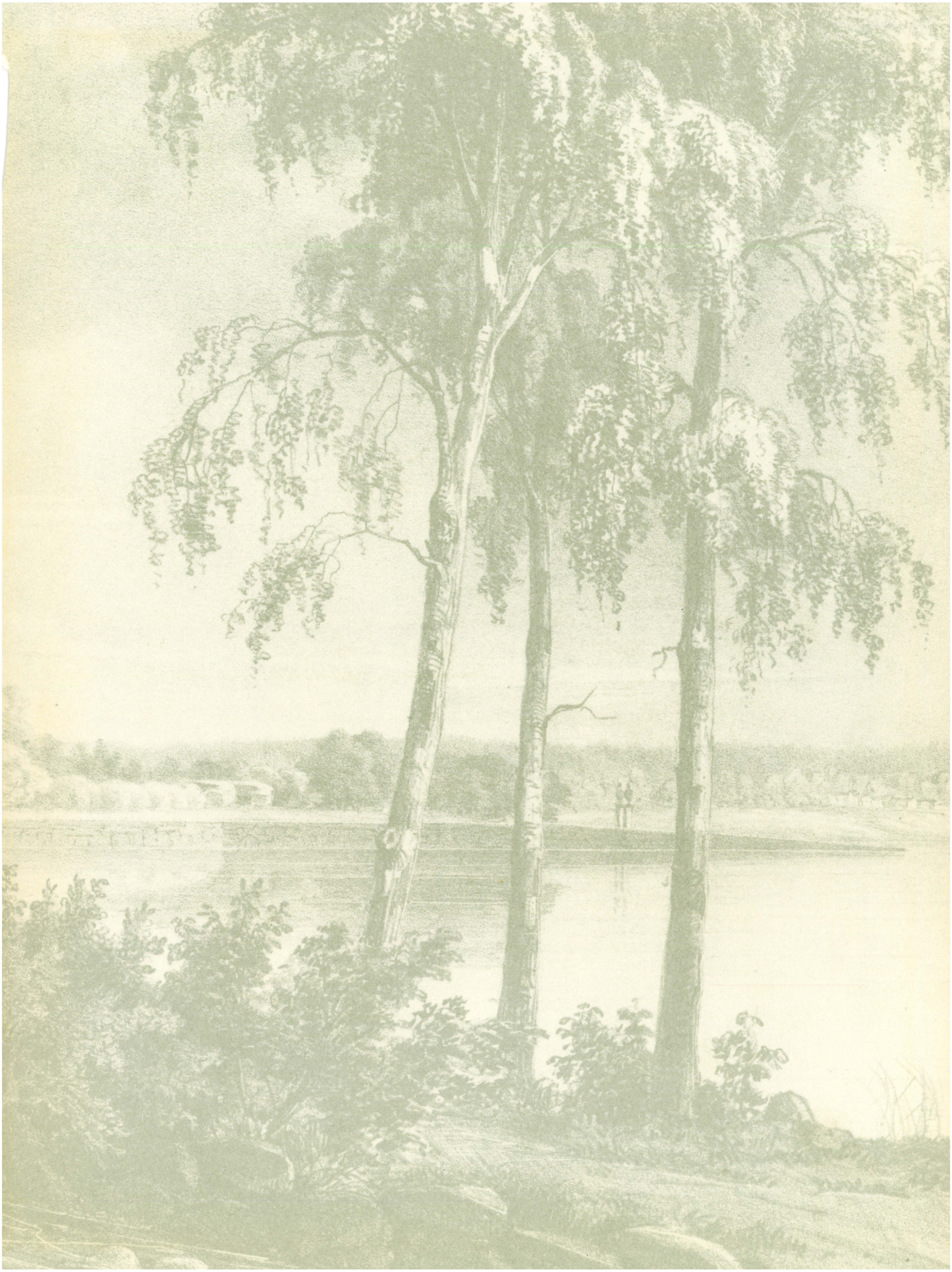

NÄRKE

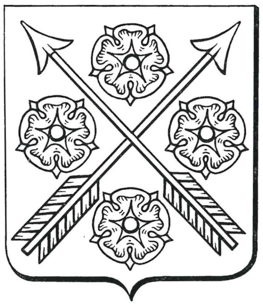

Till Pappa på
70-årsdagen 1977

Inger Leif
Ann o Karin

Röda näckrosor i sjön Fagertärn, Tiveden.

»Ur dess väglösa ro
skjuta näckrosor opp,
men dess öppnade knopp
är som andras ej färgad i snö,

ty i Tivedens mo
är hon purprande röd,
där hon simmar i glöd
över vildmarkens nattsvarta sjö.»

Verner von Heidenstam i »Den röda näckrosen».

NÄRKE

REDAKTION: BERTIL WALDÉN, RICHARD HOLMSTRÖM, S. ARTUR SVENSSON

FOTO ERIK LILJEROTH * TEXT BERTIL WALDÉN

BILDTEXTER BERTIL WALDÉN OCH RICHARD HOLMSTRÖM

ALLHEMS FÖRLAG MALMÖ

Risebergaslätten. Akvarell av Eigil Schwab 1929. Örebro läns museum.

Provinsen och landskapet Närkes i Sverige lust och nytta

Den äldsta Närkesbeskrivningen i översättning av J. L. Saxon

Provinsen och landskapet Närkes i Sverge lust och nytta

Säll den, ja, mer än säll, som långt från höga ting
sitt sinne har vänt bort, allt fogat så
som detta kloka folk, det ibland bärgen lever
och städse, dag och natt, allt för sin bärgning strävar,
om guldet obekymrat, nöjt med järnet
och vad det hårda bärg därtill kan ge.

I ro det lever, vet ej vem som krigar,
ej vem, som stiger, faller, tappar, segrar.
Ej trumman skrämmer det och ej trumpetens skall,
ej fruktansvärd kanon, pistoler och musköt.
Det ej ur sömnen väcks av grym soldat,
som intet har, men på stor vinning pockar.

Bärgsmannen njuter ro, vet ej av höga ting,
han aktar blott på det, som bärgen ge,
hur han skall finna malm, som han till tackjärn gör,
av vilket han till sist ock osmund får.

Jag känna lärt det folk, det landets art och seder,
hur dessa hårda bärg mång' andra land undfägna.
Jag skådat har dess himmel och dess jord så stenig,
dess kraft att alstra och vad i den finnes,
de höga bärg, som om varandra ligga,
och hur det kloka folket hämtar järn ur dem,
allt med sitt tunga arbete. Jag deras flit berömmer
i att förvärva bröd, att finna riklig spis.

Jag gick att skåda väluppförda hyddor.
Jag masugnen ock fann, vari de malmen stjälpa
i hetta oerhörd, helt fast och väl bevarad,
där klippans hårda sten blir järn, som rinner.
Ej långt där'från jag också skådade
en mängd av hyttor små, som om varandra stodo
och vari osmundsjärn i mängd framställes
från tidig morgonstund allt intill senan natt.

Lust vnd Nutz
Der Provintz vnd
Landschafft Nerkia
in Schweden.

Gedruckt zu Westerås mit Capitels Druck/durch
Peter Wald/ ihm Jahr 1639.

Den äldsta Närkesmonografi som veterligt existerar är inte skriven av någon närking — ja, den är inte ens skriven på svenska eller på lärde mäns latin. Dess upphovsman är »Lif- och hofbarberaren» vid drottning Kristinas hov, den i Meissen födde tysken Dionysius Fischer, en man som ägde »mycken färdighet i Tyska poësien». Anledningen till att denne poetiskt begåvade eskulap kom till Närke är delvis höljd i dunkel, men man förmodar att han bjöds till Örebro av sina där bosatta landsmän. Troligen har dessa också försett honom med stoff om provinsen och berett honom tillfälle att bese industrier o. dyl. Hans Närkes-skildring som är på knittelvers, kom ut 1639, och titelbladet hade det utseende som högerbilden ovan visar. Tre sekler efteråt gav J. L. Saxon ut skriften i översättning; det är denna översättning som återges här.

Högerbilden nedan: Dionysius Fischer. Kopparstick av Wolfgang Hartmann. — Kungliga biblioteket.

Vänstersidan: Sjön Ymningen från Ymningstorp (foto SAM LINDSKOG*).*

Det arbetsamma folk ej mycket vet av sorger,
om debet, kredit, låna, gå i borgen.
Ty järnet är dess guld; envar med detta köper det
vad han av nöden har; ej någon det förvägrar.

Så snygga voro deras hus och skickligt byggda,
som man på avstånd knappast kunde tro.
I källaren fanns öl, i köket riklig spis.
Av boskap fick man smör och ost på landets vis.
Och vad behöves mer? På fälten lupo harar,
varav de gjorde riklig fångst med erkänd rätt.
Så ock av fågelvilt, den starka tjädertupp
och orre, rapphöns, var ännu de träffa dem.

Men hemma bärgsmans hustru styr med gård,
i kök och källare, med kreaturens vård,
ser upp med tjänstefolk och håller barn i tuktan
och fostrar dem i Herrens fruktan.
Hon vördar mannen sin, vill honom ej bedröva,
fast svart och ful han kommer hem, hon vill all kärlek öva.
Vid veckans slut hon badar honom vit.
Bort, sot och svett, vart spår av veckans slit!
Han älskar henne; fast hon ej sig sirar,
han armen omkring henne virar.
Fast smyckad ej som adelsmannens kvinna,
hon vet att mannens kärlek vinna.

Det folket bryr sig ej om andras saker,
hur den och den bestyr och ställer sitt.
De fråga knappt hur det i Tyskland nu står till,
för dem lik' gott vad turken gör och vill.
Dess största omsorg är, det Gud dem må beskära
förråd av mycken malm, att de sig kunna nära. .
Dess spis är fisk och kött, och drycken, det är öl,
som mången gång jag smakade, och fann mig väl därav.

Så är i Sverges land bärgsbornas sätt att leva,
så hammarsmeden har för sätt att sträva.
Han smider dagen lång, och nattens timmar ila,
får han blott ett förlag, han föga aktar vila.
Men fastän trött av arbete och vaka,
han ej försummar plikten mot sin maka.

Vad gör väl hammarns herre? Främjar sina saker
och skaffar osmundsjärn. Han är liksom en drake,
som lägger allt på hög; var helst han något finner

Sandåkers kvarn, Stora Mellösa.

Slättbygd i Elgesta, Kils socken.

han köper det. Raskt blir han färdig.
Han håller själv sin bok och frågar ej en skribler,
som eljes nämns bokhållare, men tänker mest på kvinns
och hur han dem behaga må, vad han spendera kan,
ej aktande på husbonds vinst och ej på dess förlust.
Och hammarns herre giver akt på verket sitt,
att hjulet rullar om för vattenflöde stritt.
Om någonting till spillo går,
så vet han råd, att sådant nytt man får.
Han älskar överflöd, ett gott förråd, av kol,
ej hämtat ifrån fjärran land. Han kolar själv,
ty svenskars land har ved, knappt ände utav skog och träd.
Och vidare det honom intresserar
hur många skeppund stångjärn smeden levererar.
Så fort han får en fora full,
han skyndar sig att därav göra gull.
Till Holland skickas det och bytes ut mot vara,
allt genom dem, som till Ost-Indien och Spanien fara.
Så gör han rödan gull, och det är väl proberat
och mer än rökens, eldens fynd värderat.

Men bärgens innandöme än ej lodats,
vad rikedom uti dess sköte frodats
av alla slags metaller, silver, koppar, ja, än mer,
ett svavelbruk jag också för mig ser.

Det är ock ära värt, man akta må den konst, det vett,
som bringar det ur hårdan sten på sällsamt sätt.
Man svavlet utur malmen driver,
Men ännu mången kostbar sak den giver:
salpeter, alun, vitriol, röd färg
i mängder alstras utav dessa bärg.

I godan ro och stilla frid arbetar mästarn här,
att göra väl sin plikt hans omsorg är.
Till honom föres allt; av ved, vad han begär,
det skaffar överheten hans. Han vill, och den beskär.
Den skaffar arbetsfolk, som dag och natt arbetar,
i svett och möda flitigt stretar.
Ett folk, så flitigt, det gör mycken nytta,
som ock av nöden är för sådant dyrbart verk.
Att »fira» går ej an, det är väl känt,
hur'som med sviraren det är bevänt.

Det vore mycket mer att skriva
om svavlet och den nytta, det kan giva.
Men nog därmed, till bonden går jag över,
som ock bland bärgen bor och har vad han behöver
av åkerbruk, så måste jag det tänka.
Hans ägor hägnader avskränka,
att vilda djur ej skola tränga in.

När fältet han besått, han bidar skörden sin.
I skog, på fält, där får hans boskap beta,
av grönan klöver äta de sig feta,
och när det blir dem till behag,
uppsöka de ett vattendrag.
Men när den sköna sol på kvällen synes niga,
med stävan kommer bondens hustru eller piga.
De mjölka korna, och de sjunga någon sång,
som de med flit ha lärt sig någon gång.
När bonden hörer hustrun sin,
han kanske själv i sången faller in,
ty hon är honom kär.
Och drängen lyss med välbehag
till pigans sång; de tänkt att bygga hjonelag en gång . . .

I tidig morgonstund, när som Titanen hastar
ur Thetis sköte och det gyllne håret kastar
utöver bärgens långa tropp,
knappt somnad in, står bonden opp
med allt sitt hus. Envar har sitt att göra,
en hämtar det, en ann' får det utföra,
den tredje plöjer, och den fjärde sår.
De forsla kärvar hem i stora bingar
av havre, korn, all åkerns skatt,
från tidig morgonstund in i den sena natt.
Men när den blivit fylld, var lada,
då slår sig bonden ned med gumman och de sina,
uttröttade och svettiga, men glada.
På natten sover bonden hos sin Britta;
uppvaknade, de på varandra titta.
Med armen omkring henne böjd,
han njuter fullt en furstes fröjd.

Så lever bonden sällt sitt liv,
i fromhet, stillhet, utan kiv.
Med heder han sin dräkt av vadmal bär,
när sammet obetald en annan klär.
På egen humle brygger bonden öl, som ej generar,
och utan doktors råd han sig purgerar.
Han bakar själv sitt bröd, behöver icke löpa
till bagarbo'n, ett bröd att köpa,
så mjukt som svamp och kritat vitt,

Sjöbod vid Katrinelund, Stora Mellösa socken.

Spiksmedja i Åsbro, Lerbäcks socken.

knappt genomgräddat i sitt snitt.
Själv slaktar han sin boskap och bespar
den lön, som slaktarn för sin gärning tar,
Till tröjan väver hustrun linne,
den slanten har han också inne.
Han slipper köpa främmad vävnad,
som knappast håller, tills den blir en klädnad;
knappt skräddarn rocken från sig lämnar,
förr'n den i tvenne stycken rämnar.
Han slipper se hur mäster skräddar hastar,
när han ett sjok för egen del bak bänken kastar.
Sitt hus han bygger själv; han slipper bråka
med timmermän, som lätt i uppror råka.
Har han en kniv, en såg, en eggvass bila,
han gör ett bord, en stol, en bänk, en säng för vila.
Om dagen ofta han i skogen går
för att uppsöka björnens spår
och spår av lo och varg, som honom skada gör,
när han sin boskap ut i bete för.
Men om ett sådant djur han icke träffar an,
en fälla han utlägga kan,
vari han kan en tjäder få,
kanhända ock ett rå.
Han för det hem, och ingen frågar far,
på vilken ort han hare, rå och dylikt tar.
Ej som i Tyskland, om en man ett vill'bråd skjuter,
han mister allt sitt gods och kanske döden ljuter.
Här bonden har det fritt, han far ock ut på sjön,
där nors och braxen gå och bli hans lön.
Och när han färdig är därmed,
abborre, gädda tar han med besked,
han ljustrar och utlägger nät.
Han nejonögon aktar ej, och ej lampret.
Han finner ej behag i sådant svir,
som mästerkocken låter dö i malvasir.
En vinlagd karp är ej i bondens smak,
men strömming, färsk och salt, det är hans sak.
Den sköna, färska lax han låter ock sig smaka,
som man i andra land får lära sig försaka,
färsk ål och torsk därtill
han heller ej förakta vill.

Så lever bärgslagsfolk, så är dess bruk och sed,
som jag har hört och sett det egna ögon med.

Men finnen, som i landet bor, vad gör väl han?
I skogen bygger han sitt hus: minsann
uppå sin ort han skonar knappt ett träd,
ett fält han bränner av och sår i askan säd.
Han odlar rovor, råg och korn därtill,
och när ej mer på stället växa vill,
han bränner av sitt hus och drar till annan nejd.
Han bränner skog igen, ja, det är ingen hejd.
Uppå en plats han bor, se'n på en ann,

Svartån vid Backa kvarn, Edsbergs socken.

så länge som han vill, så länge som han kan.
När han på spaning efter vill'bråd är,
han fäller det med sitt gevär;
med slagbom eller snara
han ock förstår att fånga sådan vara.
Fritt lever finne; han ger ingen ränta.
Så sorgfri lott kan ingen herre vänta.
Fast rik på land och gods och gull
han ofta går med själ av sorger full.
Den, mycket har, vill hava mer,
vill hava allt vad ögat ser.

Med skäl en sådan man man lastar,
som städse efter vinning hastar.
Den, som är fri från höga ting och fri från tunga,
han glad sitt »ho-ho-ho» kan sjunga.
Den enkle mannen njuter av sin kål
långt mer än den, som slickar hovets skål.
Den finnen lever lugnt, det vill jag lova
När han blir trött, han lägger sig att sova.
med hustru och med ätteläggar
i skydd utav en enda stugas väggar.

Kredit han aktar ej, ej heller borgen.
Den stora summor har, får också gå i sorgen.
Den finnen nöjes med vad Gud beskär,
vad ödslig skog och jord i skötet bär.
På honom skiner solen som på andra män.
så också stjärnorna på himmelen.
Som andra blir han våt,
när regnet faller på hans stråt.
Det fruktbargör hans åkerfält
och samlas uti kärl, han uteställt.
Säll, säll, ja, mer än säll den man,
som liksom närkesfolket ej bedragas kan
av krämarn, som i varan smusslar in ett lod
och säljer gammal vara såsom ny och god.

Hos detta kloka folk bland annat vill jag prisa
den enighetens anda, som de visa,
den säkerhet, som rår i deras land,
där man kan bära guld i öppen hand.

Det är ett folk, som älskar rätten, lagen efterlever
och gör med flit vad billigheten kräver

och höga överheten. Jurister de ej akta,
rättvisan genom dem går allt för sakta.
Men den, som orätt gör, som sig förbryter,
den straffvärd är, all misskund tryter.
Den, som har rätt, den vill man väl;
ej så i alla land, där pengar stå på spel.
Den aller högsta Gud de hålla i hög ära,
Trefaldigheten ock; så hava de fått lära.
De disputera ej; det mången blott förvirrar,
högfärdigt sinne gör, fast han i trona irrar.

Det är vad jag har sett utav Guds milda hand
bland många höga bärg i Närkes land.
Jag själv har sett och folk i allmänhet,
allt hur de äro och de leva vet.

O, Gud, giv överheten nåd det landets väl omhägna,
att de må städse sig däröver fägna!
Och må de till Guds lov sin nästa göra gott,
som anstår folk med sådan lycklig lott!

Välsigna, Gud, de bärgen hårda,
att folket rätt må sig om verket vårda
och gott och rikligt byte får,
så länge denna dödlighetens jord består.

Giv, Gud, det ursprungsland din frid och hälsa,
må du från olyckslott det frälsa!

Välsigne, Gud, det folk mig gjort så mycket gott
till själ och kropp, en fägnad långt utöver önskans mått.

Från Bocksboda, Kils socken.

Utsikt över Örebro från »Reträtten». Oljemålning av A. V. Rothsten 1888.

Närke genom tiderna

Av Bertil Waldén

med bildtexter av författaren

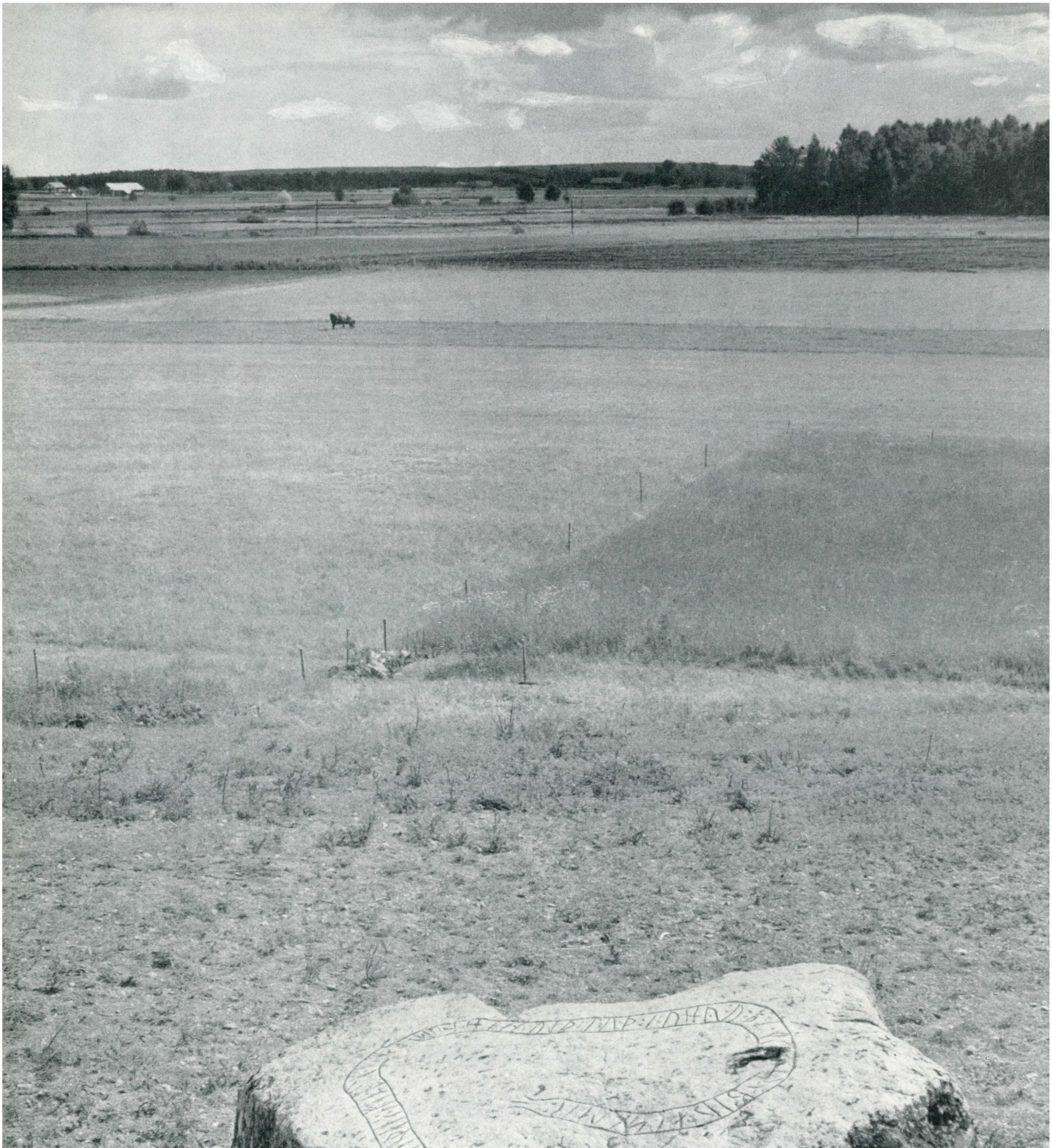

OLAUS PETRI, LARS WIVALLIUS, Bernhard Elis Malmström, Verner von Heidenstam, Hjalmar Bergman — nog för att Närke frambragt frejdade siare och skalder! Men dessa storheter har ägnat sin lilla födelseprovins alls ingen eller på sin höjd en ytterst förströdd uppmärksamhet. Veterligen har de ej yvts över att vara närkingar, deras lyror har ej strängats till Närkes lov. Om man betänker vad Geijer, Fröding och Selma Lagerlöf betytt för Värmlands internationella renommé, så är de närkesfödda diktarnas roll i likartade sammanhang oändligt anspråkslös. Ej ens Wadköping är obestritt hundraprocentigt närkiskt.

Nej, det är *dii minores* som framträtt såsom Närkes härolder och trubadurer: skrala poeter, amatörforskare, litteratörer... Men vad som brustit i inspiration och vetenskaplig metod har kompenserats genom en stundom något yvig, för det mesta dock troskyldigt naiv lokalpatriotism och flitig om än föga kritisk, ibland nog så fantasifull forskning.

Först har vi poeterna, de är summa fyra: Dionysius Fischer som 1639 utgav »Lust und Nutz Der Provintz und Landschafft Nerkia in Schweden» (återgiven i inledningen till detta verk), Daniel Hansson Stenius som 1725 hyllade Närke och samtidigt Johan Göstaf Hallman, författare till — bland mycket annat — »Urqwäde till Nerikes Känning», samt slutligen Johan Lindström Saxon, vegetarismens apostel och etternärkingen par préférence.

Vem kan sägas vara värst?

Det är vanskligt att kröna blott en av dessa mästersångares hjässor med skaldelagern — vi överlåter åt läsaren att efter eget gottfinnande bedöma deras prestationer.

Den tyske läkaren Fischer var nog mera bevandrad i barockens herdakväden än i närkiska byalag:

> I tidig morgonstund, när som Titanen hastar
> ur Thetis' sköte och det gyllne håret kastar
> utöver bergens långa tropp...

Ovan: Bergakungen Rise i Garphytteklint vandrade en gång mot Örebro för att med ett par väldiga stenblock krossa den nybyggda kyrkan. Men en finurlig skomakare lurade honom att vända på halva vägen, vid Ulvgryt i Täby socken, och där ligger de sägenomspunna Ulvgrytestenarna kvar än i dag.

Vänstersidan: »Anund lät hugga denna sten efter Bolle, sin fader. Han vart död på Vinön...» Så lyder inskriften på en runsten vid Åsby i Stora Mellösa över en »mälsing» vars dagar ändades på ön i Hjälmaren.

På »Lekebacken» vid Hjortsberga i Kumla reser sig en mäktig domarring. Jämte ett femtiotal rösen och gravhögar, en offerkälla och den närbelägna »Lundsbacken», där en ansenlig stenmur månhända en gång omgivit en helig lund, bildar den en av Närkes märkligaste fornminnesplatser — månne rent av landskapets centrala kultplats, ett Närkes »Gamla Uppsala»?

heter det i Saxons utmärkta översättning av det tyska originalet. I detta arkadiska landskap framlever närkesbonden och hans hustru »sällt sitt liv, i fromhet, stillhet, utan kiv». Ungefär så här går det till:

De mjölka korna, och de sjunga någon sång,
som de med flit ha lärt sig någon gång.
När bonden hörer hustrun sin,
han kanske själv i sången faller in,
ty hon är honom kär.

Stenius frammanar bilden av ett Närke som inte är riktigt samma bukoliska idyll som den vi mött i Fischers kväde utan i stället överraskande industrialiserat:

Kom, Närke, fram med all den gröda,
dig blida himlen sirat med,
ur djupen med din koppar röda,
med stål och järn från tång och städ . . .

Och så har vi Hallman, närkesbarden framför andra! »Urkvädet» börjar med en kärleksförklaring till Närke:

Vänstersidan: På gränsen mellan Närke och Värmland störtade en gång för årtusenden sedan »Sveafallets» vattenmassor nedför dessa branta stup. Den viltromantiska naturmiljön utgör den största tänkbara kontrast mot Närkesslättens idylliska kulturlandskap.

Fast man här i Stockholm går och ser stora håvor,
höga hus samt slott och torn, lyckans gyllne gåvor,
glömmer man dock ej så lätt förra hyddan sköna,
Närke, täcka fosterland, dina skogar gröna,
feta åkrar, fagra fält, bottenklara sjöar,
floder, strömmar, källor, träsk, holmar, näs och öar,
berg som högsta topp och klint upp mot skyna vänder,
ur sitt djup dock tunnor guld kring om världen sänder.

Efter denna ganska charmerande ingress anslås sedan yverborna ackord i stil med detta:

O, Närke, du Mannahems öde,
för stora Guds gåvor en fruktsammer Mor,
din malmskatt, din jordiska gröde,
är Skaparens gåva rätt härlig och stor;
båd' kungar och drottar och jarlar
sin börd från dig hava räknat förmån,
du alstrat de käckaste karlar;
kom, Närke, och gläds att du ägt sådant lån!

Och så Saxon, som sannerligen inte ordar om kungar, drottar och jarlar men som yvs minst lika mycket över att vara av stubbotan rot, en ättling av närkesbönder:

Tror ni inte, att ett annat
folk vi ä än dôm i sta,
sôm mä nö kan säja håcken,
deras farfar, morfar va —

att vi vurta någe anna
unner våran egen nôck
än dôm bosta' byter lika
leditt sôm ja ymsar rôck?

Jojo, och framför allt:

Mi längtan allti står te milsvi slätt,
e viter körka, röa stugers ra.
Mitt stamfôlk ska ja nu få återsi,
hem, hem te Gällersta ja går i da!

Vad som till äventyrs brister i poetisk ingivelse och formell virtuositet uppväges förvisso hos dessa poetaster hundrafalt av det goda hjärtelaget.

Omsider fick dock Närke sin verkligt konstfulle trubadur: »Jeremias i Tröstlösa», alias Levi Rickson. Han har veterligen aldrig gjort sig skyldig till några hyllningskväden av ovan citerad art, men ingen har som han förmått fånga stämningen av närkisk sommardag:

I bugane böljer går rågfält å vete,
å vågera vaggar på krusiger sjö.
På Lekebergsåsen går korna i bete,

Den i Närke mäkta populäre »kung Sigge» ligger begraven på flera ställen, bl. a. på ett gravfält vid Södra Lunger i Götlunda socken. Men runstenens inskrift avslöjar, att det var två bröder, Helgulv och Gerlev, som reste minnesmärket över en tredje broder, Sigmund, och alla tre var de nog närkesbönder.

å skällera pinglar,
å svalera singlar
i höjda, där molntappar segla som snö.

Vad så forskarna angår, så framstår den nyssnämnde Hallman i mångt och mycket som prototypen för en art av hembygdsforskning som alltjämt har många hängivna utövare. Han är fylld av iver och entusiasm, hans stolthet över och kärlek till hembygden vet inga gränser. Det är betecknande att han — liksom Saxon — var stockholmare: ju mera han engageras i huvudstadens mångsyssleri, desto hetare flammar längtans låga. Hem, hem te Gällersta, kvad

Vänstersidan: En av Närkes få skeppssättningar är belägen på ett järnåldersgravfält nära Glanshammars kyrka. Att också närkingarna var sjöfarande män som tog del i ledung, därom vittnar de »hamnor», som är arkivaliskt kända från socknarna kring Hjälmaren.

Saxon — hem, hem te Hallme (Hardemo), suckade Hallman.

Till skillnad från Saxon var Hallman alls inte autodidakt och amatör. Han hade biträtt Olof Celsius vid dennes runstensinventeringar, hans avhandling »De Nericia» är en förtjänstfull historisk-topografisk kompilation och hans biografi över Olaus och Laurentius Petri innehåller åtskilligt läsvärt bl. a. om »Nerikes härligode Konungar, Jarlar, Kiempar och Lagmän»; hans bästa bok är den om Köping. Men han anammade fullkomligt okritiskt den rudbeckianska göticismens mytosofi, och då han själv var utrustad med frodig fantasi och litterär talang, sörjde han för att arvegodset utmyntades med ränta på ränta; hans samröre med urkundsförfalskaren Nils Rabenius är i detta hänseende signifikativt. Det är Hallman som främst bär ansvaret för åtskilliga på sina håll alltjämt ömt omhuldade lokala traditioner och sägner, till vilka vi får anledning återkomma i det följande.

Forskare av helt annan art, forskare i ordets egentliga bemärkelse var Gabriel Djurklou och Herman Hofberg, portalfigurerna i Närkes hembygdsforskning och kulturminnesvård. Som medeltidsgenealog och dialektforskare gjorde Djurklou pionjärinsatser av bestående värde, och Hofbergs systematiska inventeringar av landskapets fornminnen och kyrkor utmärkes av grundlighet och insikt. Men bägge var de dock ganska främmande för den vetenskapliga forskning som samtidigt utövades i Danmark av C. J. Thomsen och J. J. Worsaae, i Sverige av Bror Emil och Hans Hildebrand samt Oscar Montelius. De tillhörde samma romantiska forskargeneration som Djurklous antagonist Richard Dybeck och de bidrog inte nämnvärt att avveckla mytbildningen.

Tack vare främst dessa men även andra forskande poeter eller poetiska forskare har Närke begåvats med en fornhistoria som inte är fy skam. Det talas om överkompenserade mindervärdeskomplex, och kanske är det just vad det innebär, detta det lilla Närkes tronande på minnen från fornstora dar.

DENNA NÄRKES SAGOÅLDER kan spåras tillbaka till Messenius, Rudbeck, Loccenius, Verelius, Örnhielm m. fl. 1600-talsauktorer. Från dessa löper trådarna samman till Hallman för att senare förgrenas dels till en rad lokala 1700-talsskribenter, präster mest, dels till 1800-talets göter och nyromantiker: Afzelius, Geijer, Tuneld m. fl. Så knyts trådarna åter samman för att tjäna som varp och ränning i tvenne mäktiga bildvävnader: Djurklous »Ur Nerikes Folkspråk och Folklif» (1860) och Hofbergs »Nerikes Gamla Minnen» (1868).

Det är en ännu oförsökt, lockande men vansklig uppgift att söka utreda vad som i denna sägen- och sagoflora är lärda mäns uppteckningar av folktradition och vad som är folktradition med ursprung från de lärdes spekulationer.

Nog av: Närkes sagoålder vimlar av kungar och drottningar, dråpliga jarlar och jättar och kämpar. Ingen må tro att Närke fordomdags varit en liten fredlig avkrok av världen, där ingenting hände! Tvärtom genljuder Närkes sagotid av ett vapenbrak, värdigt homeriska heroer.

Mest lysande är brödraparet Anund (Åmund, Emund) och Sigurd (Sigge, Sigor, Sigvar), lätt identifierbart som Ynglingaättens sagokungar Anund (Bröt-Anund, Ingjald Illrådes fader) och hans broder Sigurd. De har drabbat samman lite varstans i Närke: i Hardemo, i Lerbäck, i Svennevad, i Stora Mellösa, i Lännäs, i Götlunda. Sålunda finner vi Anund begraven vid Hardemo kyrka, på Åsbro gärde i Lerbäck ävensom under en stor bautasten vid Glottra i Svennevad, under det att Sigurd vilar antingen i en hög vid Stora Mellösa kyrka, vid Segersjö i Lännäs eller under »Kung Sigges sten», en runsten på Lungersåsen i Götlunda. Sedan må professor Birger Nerman, som gravsatt Anund i Anundshögen nära Västerås, tänka och tycka vad han vill!

Höger: Närkes vackraste runsten står vid Nasta i Rinkaby socken. Dess inskrift lyder: »Tored lät resa stenen efter Lydbjörn, sin gode son.»

Höger: Det äldsta vittnesbördet om namngivna närkingar, som vunnits för Vite Krist, är denna från Odensbacken i Asker till Hummelsta i Stora Mellösa flyttade runsten, vars inskrift lyder: »Björn och Gervat läto resa denna sten efter Edbjörn, sin fader. Gud hjälpe hans själ.»

Ett par andra stridslystna sagokungar, Granmar och Sporsnialler, kämpade — liksom Anund och Sigurd — på Åsbro gärde; Sporsnialler fick banesår och begrovs under en stor vit stenhäll.

Sägenomspunna kungapar finns det gott om: kung Svender och drottning Glottra, kung Grim och drottning Sanna, kung Välter och drottning Fjåsa. Svennevads socken är uppkallad efter Svender, vars gemål vilar under den nyssnämnda stenen vid Glottra; Grimstens härad har namn efter Grim, vars drottning födde barn vid Sannstubbetorp i Viby socken; Kräklinge minner om en drottning Kräkla eller Kraka. Välter, som stupade vid Norra Algrena i Hammars socken, hörde liksom den danske kungen Herman, som ligger begraven vid Skyrsta i samma socken, hemma i Sydnärke.

En i »Torshögen» vid Skyberga i Hardemo begravd kung Thore och en hans namne, som vilar under ett väldigt röse vid »Torshammarsbacken» i Stora Mellösa, är konungsliga reinkarnationer av hednaguden Tor.

Bland övriga legendariska närkeskungar kan nämnas kung Koller, som residerade på »Kollerborg» i Stora Mellösa, och kung Bote, som vilar i »Drakrösan» på Botåsen i Hackva.

Ett celebert kärlekspar var de mångbesjungna Habor och Signild, vilkas namn är knutna till ett mäktigt röse och en källa vid Segersjö i Lännäs.

Om hjälten Ramunders hemvist strider Söderköping och Laxå, som förr hette Ramundeboda och där man håller styvt på att den vapenglade bjässen huserat.

Själva Niebelungenskatten (»Niflungaskatten») har egentligen varit att söka i Närke — närmare bestämt i Garphytteklint, en av Kilsbergens toppar.

Neri Jarl gav Närke dess namn (fast professor Jöran Sahlgren är av annan åsikt). Än ryktbarare blev Jarl Sigtrygg, bosatt i Hardemo och stamfader för ätten Natt och Dag. Han gästades vintern 1029/30 av den norske konungen Olof »hin digre» Haraldsson, senare känd som Olof den helige.

Kung Olof var inte sysslolös i Närke: han byggde kyrkor, bl. a. i Hardemo och i Kil. På bägge ställena försökte ett troll — i Hardemo kallat Skalle, i Kil Kile-Vigge — förgäves att hindra hans kyrkobyggande.

Ännu en mäktig jarl var Thord Bonde, »princeps Gothorum», Bondeättens stamfader; han byggde Götlunda äldsta kyrka.

Rikare på runstenar än någon annan närkessocken är Glanshammar. Här ses (bilden nedan) Apelbodastenen över Björn som »var manligen vida faren», och en i Glanshammars kyrkas västgavel inmurad sten över Brune och hans hustru Holma (bilden ovan vänster). Namnet Spjällbode (»budbäraren») har bevarats i en runinskrift på en kalkstenshäll i Stora Mellösa kyrka, troligen återstoden av en gravkista från den äldsta kristna tiden (bilden ovan).

VAD HAR NU ARKEOLOGERNA och historikerna för uppfattning om denna Närkes storvulna forntid? Sorgligt att säga: de tror inte att så värst mycket av kungarnas och jarlarnas bragder har verklighetsunderlag. De förvisar obönhörligt det mesta till folkfantasins värld.

Åren 1955—57 har den generalinventering av vårt lands fasta fornlämningar, som verkställes i samband med upprättandet av den nya ekonomiska kartan, omfattat bl. a. Örebro län. Denna inventering emotsågs med stora förväntningar: man räknade med att ett stort antal tidigare okända fornlämningar skulle upptäckas. Så blev emellertid icke fallet: en del nytt framkom visserligen, men det var varken särskilt mycket eller särskilt märkvärdigt. »Även om» — yttrade riksantikvarien Bengt Thordeman i sin årsberättelse 1956 — »man kan antaga, att fornminnena i Närke — kanske i högre grad än annorstädes — förstörts genom uppodling i gammal tid, så måste dock det relativt ringa fornminnesantalet i detta landskap tyda på att det nutida landskapet Närke har utgjort en perifer del av det forntida mellansvenska bebyggelseområdet. Då forn-

lämningar helt saknas inom stora delar av södra och västra Närke, måste dessa områden ha saknat fast bosättning vid forntidens slut.»

Dessa antaganden motsäges icke av den kännedom man tidigare ägt om Närkes forntid, en kännedom icke baserad på sagor om kungar och jarlar utan på fasta fornlämningar och lösa fornfynd. Närkes »kungshögar» — vid Kånsta i Sköllersta, vid Skyberga i Hardemo m. fl. — är anspråkslösa företeelser vid jämförelse med Gamla Uppsala högar, Anundshögen och Ströbo hög i Västmanland, Uppsa kulle i Södermanland o. dyl. monument. Det gravgods, som bragts i dagen vid undersökningar av framför allt järnåldersgravar, har varit torftigt och fattigt.

Mot denna fattigdom kontrasterar dock ett par sensationella fornfynd, av vilka det ena saknar motsvarighet ej blott i vårt land utan norr om Alperna.

Det åsyftade fyndet är den s. k. Hassleskatten, som 1936 påträffades vid Hassle i Glanshammar: en stor kittel, två dekorerade hinkar, två svärd samt tolv små runda plattor, allt av brons. Föremålen härrör från Medelhavsområdet, sannolikt mellersta Italien, Etrurien, och kan dateras till tiden omkring 500 f. Kr. När och på vilka vägar dessa praktfulla etruskiska pjäser hamnat i Närke, lär väl aldrig bli utrett; det kan ha skett redan under bronsåldern, men det kan också hända att någon fjärranfaren närking hemfört dem så sent som under vikingatiden.

Det andra fyndet är en väldig silverskatt, påträffad i olika etapper 1950—57 vid Eketorp i Edsbergs socken, ej långt från Riseberga kloster. Det rör sig om hundratals föremål, de allra flesta mynt — västeuropeiska, kontinentala, orientaliska — eller delar av mynt, men i »skatten» ingår också talrika smycken av hög konstnärlig kvalitet. Huvudparten av fyndgodset kan dateras till 900-talet e. Kr.

Men dessa utomordentligt märkliga fynd från Hassle och Eketorp måste be-

Höger: En internationell arkeologisk sensation blev »Hassleskatten», som 1936 påträffades i ett vattendrag vid Berga i Glanshammars socken. Det stora depåfyndet (nu i Statens historiska museum) visade sig bestå av sydeuropeiska, troligen etruskiska bronsåldersföremål av delvis unik beskaffenhet. Övre bilden visar fyndet under utgrävning.

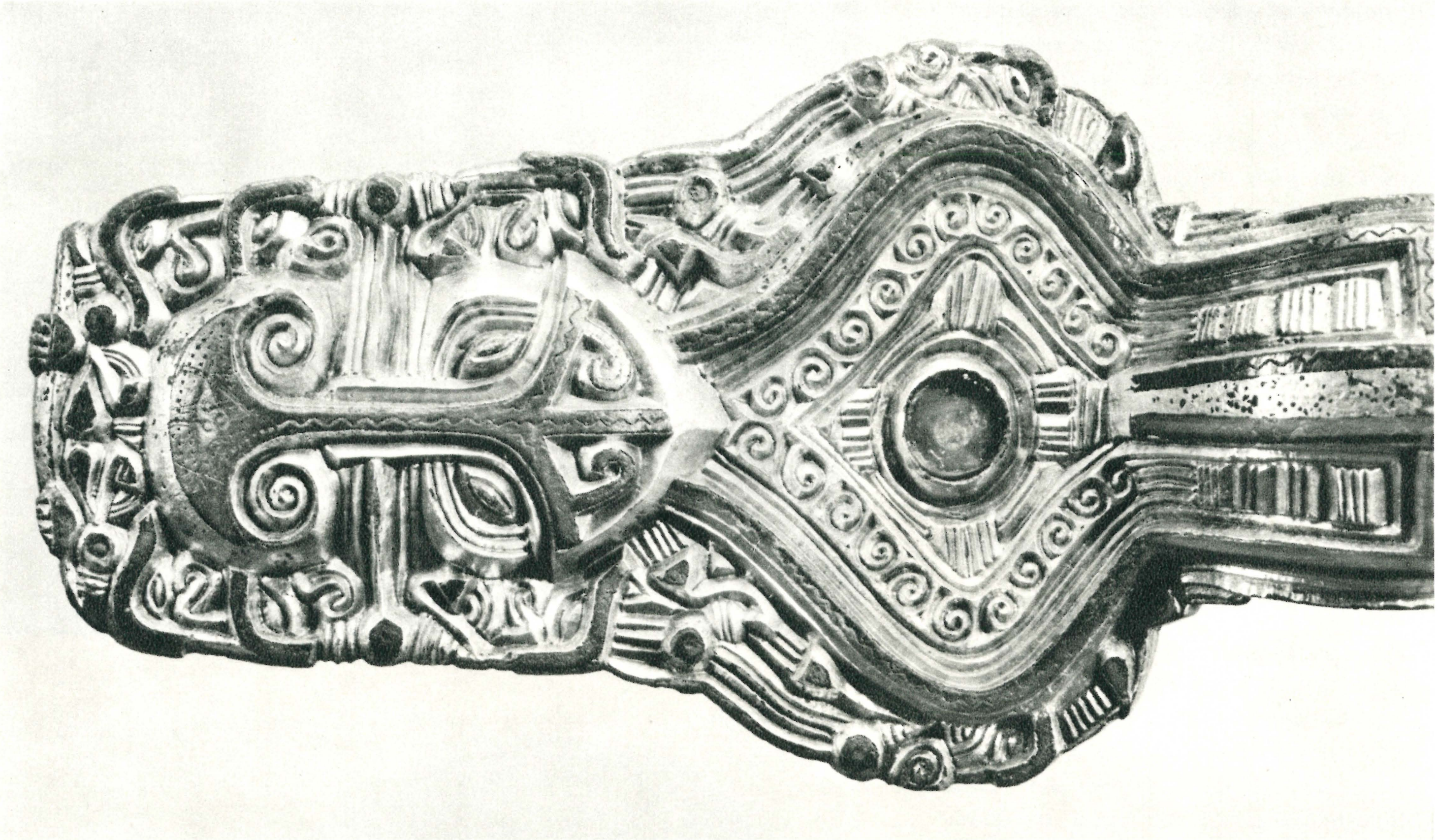

Ett rikt ornerat silverspänne (i Statens historiska museum) från folkvandringstid, som en torpare 1865 hittade vid Gillberga i Svennevads socken, förblev länge det utan jämförelse praktfullaste fornfyndet från Närke.

Nedan: Gillbergaspännets glans har på senare år fördunklats av dels den 1938 funna »Vibybrakteaten», dels och framför allt »Eketorpsskatten». Till vänster ses »Vibybrakteaten» (i Örebro läns museum), till höger den bl. a. med runor dekorerade brakteaten från Mariedam i Lerbäcks socken (i Statens historiska museum). På motstående sida några av »Eketorpsskattens» klenoder.

Den vid Eketorp nära Riseberga kloster i Edsbergs socken i tre olika omgångar åren 1950—57 framgrävda stora silverskatten (f. n. i Statens historiska museum) innehåller bl. a. en liten människofigur, en stol vari tydligen en annan figur suttit (ovan till vänster), flera stora knoppar till troligen nordengelska ringspännen (ovan till höger) samt med filigran och granulering praktfullt dekorerade spännen av troligen nordisk tillverkning (nedan).

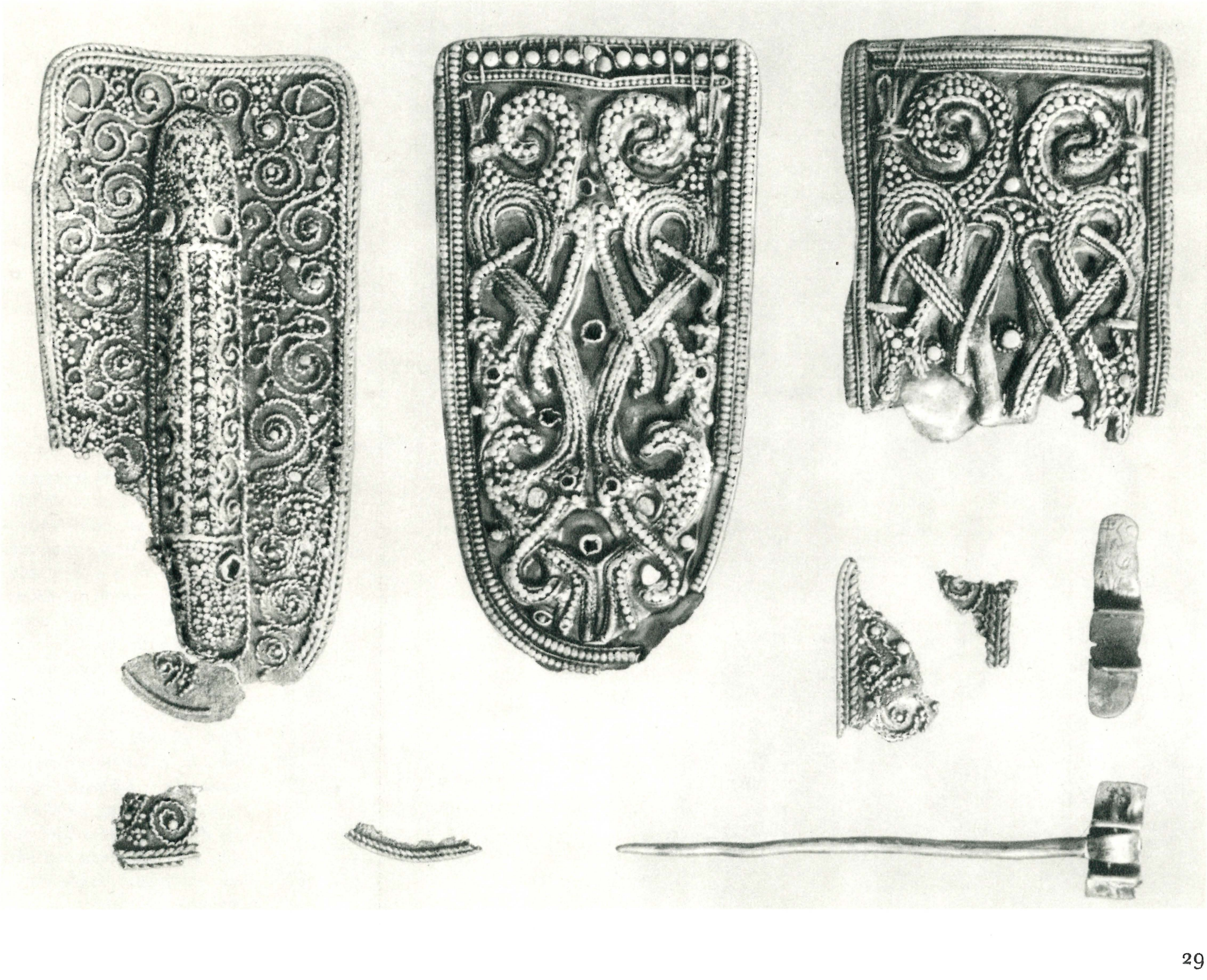

Vänster: I medeltidens ännu dunkla gryningstimma framträder den närkiska Mosjömadonnan (nu i Statens historiska museum) som en gengångare från vikingatid och asalära. Man tycker sig läsa ett gåtfullt budskap i hennes sällsamt suggestiva fysionomi. Är det månne evangeliet från Betlehem? Är det inte snarare Valans spådom:

Forntidsjättar / än jag minnes,
som mig fordom / fött hava;
nio världar vet jag, / nio rymder,
i maktens träd, / som under mullen är fäst.

Högersidan: Från samma sekel, 1100-talet, som Mosjömadonnan är Sköllerstamadonnan (i Örebro läns museum) — men vilken skillnad! Å ena sidan en särling, en fornnordisk vala, mumlande dunkla besvärjelser, å den andra en liten konventionell, pretiös dam i modernaste creation, om ej från Paris så från Chartres. Ty det är Chartreskatedralens romanska portalskulpturer som ytterst varit förebilden för denna eleganta Gudsmoder, som måhända snidades av en fransk lekbroder i Alvastra kloster.

Vänster: Av Hardemo medeltidskyrka återstår blott det mäktiga tornet. Kyrkan var helgad åt Sankt Olof, om vars i Hardemo alldeles särskilt koncentrerade kult erinrar en Olofsbild i kyrkan, sägnerna om Olofs vistelse hos Jarl Sigtrygg och hans kyrkbygge samt Olofskällan (nedan) nära kyrkan.

Vid Olofskällan i Hardemo står en skylt med följande gamla inskription:

Du vandringsman, på vägen går,
Kom hit och drick, du styrka får,
Ty vattnet äger samma kraft
Det i Sankt Olofs tid har haft.

tecknas som rena tillfälligheter — det forntida Närkes fattigdom och provinsiella efterblivenhet framstår i än dystrare dager som bakgrund åt dessa sannskyldigt sagolika skatter.

Är då sagornas vittnesbörd så helt och hållet värdelöst? Kanske inte alldeles.

De flesta av sagorna handlar om kamp mellan kungar. Närke har varit en krigsskådeplats, en valplats. Kanske, när allt kommer omkring, det är just därför som det forntida Närke varit så fattigt?

Begreppet forntid är ju, retroaktivt, nästan gränslöst. För Närkes vidkommande inkluderar det ett par tre årtusenden före vår tideräknings början. Men »sagoålderns» forntid går inte längre tillbaka än till det tidsskede som en forskare (Carl-Axel Moberg) med all rätt vill benämna »fornmedeltid» (c:a 300—1100). Detta skede bjöd på en långvarig maktkamp mellan tvenne välden: svearnas i Mälarens landamären och götarnas med tyngdpunkten förlagd till Västergötland.

Av allt att döma räknades — såsom bl. a. Adolf Schück har framhävt — det forntida Närke som ett götiskt land, det utgjorde götaväldets yttersta utpost mot sveaväldet. Härom vittnar bl. a. sockennamnet Götlunda m. fl. *göt*-namn i socknarna norr om Hjälmaren samt vidare de i Närke ganska talrikt förekommande domarringarna, en utpräglat götisk gravtyp från århundradena omkr. 500. Mot fornmedeltidens slut, 1000-talet, uppträder — särskilt talrikt i bygderna norr och söder om Hjälmaren — runstenar, nära befryndade med Västmanlands och Upplands ymniga runstensbestånd. Allt tyder på att det tidigare götiska Närke vid denna tid inlemmats i sveaväldet.

Detta har säkerligen inte försiggått utan strid, kanske upprepade strider under loppet av många mansåldrar. Med all sannolikhet har Närke varit en valplats, en gränsbygd av den art som förekommer lite varstans i nutidens Europa och som man i fredens intresse gärna skulle se som en »demilitariserad zon». En sådan bygd saknar förutsättningar att utvecklas till en rik, blomstrande kulturbygd: de som där bygger och bor lever i ständig osäkerhet. Kanske har generationer av forntidens närkingar med oro frågat sig: vad händer härnäst? varifrån skall nästa angrepp, nästa invasion komma? från götarna i sydväst eller från svearna i nordost? Varför kan de inte slåss någon annanstans än just i Närke?

Måhända har Närke spelat samma föga avundsvärda roll som exempelvis Polen eller Belgien?

Även om »kungarna» inte hetat Anund och Sigurd eller Granmar och Sporsnialler, så är det nog troligt att svear och götar drabbat samman på slagfältet Närke — kanske vid Sälven och Göksvalla i Hidinge, resp. Knista, vilkas

Dekorativa järnbeslag pryder åtskilliga närkeskyrkors dörrar: till vänster den i Hardemo, nedan den i Mosjö. Var smiddes under medeltiden dessa konstfulla ornament, som nog ursprungligen fyllde ej enbart en estetisk utan också en magisk funktion? Man har gissat på en smedja vid Riseberga kloster.

namn enligt en av ortnamnsforskarna näppeligen godtagen tolkning skulle erinra om svearnas och götarnas vallar.

»YNGRE FORNMEDELTID» (c:a 800—1100) är det tidsskede, »när Sverige blev Sverige» (Moberg).

»När Närke blev Närke» — det är en annan historia. Fornlämningars och ortnamns (särskilt de ymnigt förekommande *-sta*-namnen) vittnesbörd ger klart besked om att själva Närkesslätten samt Svartådalen och slättbygderna norr om Hjälmaren varit tätt befolkade vid fornmedeltidens slut. *Detta* var Närke — Närke i övrigt, d. v. s. större delen av det nutida landskapet, var ytterligt glest befolkat eller ödebygder, sjumilaskogar.

Som sagt: det var ett litet och modest landskap, detta hemvist för sagokungarnas vapenbrak. Skatterna — »Niflungaskatten», Hassleskatten, Eketorpsskatten — var väl dolda och bidrog inte att höja levnadsstandarden.

Ett par hundra år senare möter vi ett stort och rikt Närke, ja, man vågar använda ett uttryck som »Närkes storhetstid».

Vad hade hänt?

Utan tvivel: Närke var vordet stort, vida större än det är i våra dagar. Det sträckte sig från Vättern i söder till Dalarna i norr, ty det omfattade den västligaste delen av det nuvarande Västmanland. De nutida storkommunerna Noraskog, Grythyttan och Hällefors ingick då i »Noraskoga», ett pastorat som från början torde ha varit annex till Kil i nordvästra Närke. Noraskoga hörde till Strängnäs stift, och en kyrkoherde i den kyrkby som 1643 blev Nora stad blev med tiden en namnkunnig biskop i Strängnäs: han hette Thomas Simonsson. Han diktade »Frihet är det bästa ting...» och borde alltså rätteligen ha nämnts ovan som den förste (och ingalunda ringaste) av Närkes diktare.

Denna ansenliga storlek behöll Närke fram till Johan III:s tid, då västmanlandsdelen avsöndrades och lades till Västerås stift; något senare överfördes området från Närkes till Västmanlands lagsaga. Genom denna ur närkisk synvinkel orättfärdiga landavträdelse reducerades Närke till Mellansveriges minsta landskap.

Närke var också vordet rikt: »Niflungaskatten» hade upptäckts! Den visade sig bestå av dräktiga malmberg, enkannerligen »Västra berget», sedermera känt som Dalkarlsbergs gruvfält nära Nora. Där, liksom vid det närbelägna Lindesberg, var malmbrytning i gång troligen re-

»Av det gamla Riseberga kloster är nu för tiden icke mer tillfinnandes utan allenast en mur», skrev 1667 kyrkoherden Jonas Ek i Edsberg och tillade: »Det är så gammalt att de som nu för tiden leva icke kunna hava någon vetskap därom.» — Vi, sena tiders barn, vet något mera, och för oss finns mera att se vid Riseberga än allenast den gamla muren, klosterkyrkans västgavel. Vi vet att klostret, ett cisterciensiskt nunnekloster, grundlades redan mot slutet av 1100-talet, och utgrävningar under 1800- och 1900-talen har blottat grundmurarna till ett stort, kring den ansenliga kyrkan grupperat komplex av olika slags byggnader.

dan på 1100-talet. I vart fall kan »Närkes storhetstid» räknas fr. o. m. mitten av 1200-talet.

Det fattiga lilla Närkes »Niflungaskatt» uppmärksammades av furstar, andliga och världsliga stormän samt ej minst utländska exploatörer och mellanhänder. Denna uppmärksamhet fick omvälvande konsekvenser för det tidigare så förbisedda och avglömda Närke.

Kungamakten manifesterade sin åstundan att bevaka sina intressen genom uppförande — på Birger Jarls eller senast Magnus Ladulås tid — av Örebrohus, det mäktiga fästet vid Örebron över Svartån.

Som gods- och gruvägare möter vi fr. o. m. 1200-talet medlemmar av högfrälset: biskopar, lagmän o. a. riddersmän, frikostiga donatorer till kyrkor och kloster. Särskilt anmärkningsvärt är Folkungaättens godsinnehav i Närke. Inom det lokala frälset lägger man märke till en av allt att döma mycket inflytelserik ätt, vars namn är okänt men som förde ett hjorthorn i sitt vapen.

Tyskarna strömmar till: vi möter dem vid gruvor och hyttor men framför allt i Örebro, där de söder om Svartån har sin egen köpstad, anlagd efter mönstret av Lübecks stadsplan, och bygger sin egen kyrka, helgad åt Sankt Nikolaus, handelns och sjöfartens skyddspatron.

Är det skryt, detta tal om »Närkes storhetstid»?

Knappast, monumenten talar sitt tydliga språk.

Det medeltida Örebrohus tål väl inte att jämföras med slotten i Stockholm, Nyköping eller Kalmar, men det var dock inlandets ojämförligt starkaste borg, ett motståndskraftigt lås på den strategiskt viktiga punkt, där rikshuvudvägar från alla väderstreck strålade samman. I de yttersta av dessa dagar (1957) har upptäckts att det flera gånger till- och ombyggda medeltidshuset varit vida större än man tidigare trott och bl. a. inrymt en voluminös »kungahall» med stora spetsbågefönster åt norr och söder. Att borgen särskilt under 1300-talets förra hälft var ett ofta nyttjat kungaresidens visste man förut tack vare ett stort antal

Höger: Sköllersta kyrka, påbörjad mot slutet av 1200-talet och fullbordad på 1300-talet, uppvisar en interiör där de rent arkitektoniska skönhetsvärdena kommer bättre till sin rätt än i någon annan närkeskyrka.

brev som konung Magnus Eriksson utfärdat från Örebro.

Redan mot slutet av 1100-talet planerades i Kil en kyrka som, när den stod färdig någon gång på 1200-talet, torde ha varit den största och praktfullaste i stiftet näst efter domkyrkan i Strängnäs. Det är otänkbart att bönderna i Kil skulle på egen hand ha rått med ett sådant kyrkbygge. Förklaringen till den rikedom, varom bygget vittnar, måste vara att söka i socknens »uppland», den ovannämnda annexförsamlingen Noraskoga, alltså den väldiga bergslagsbygden som sträckte sig ända upp till dalagränsen.

Kyrkan i Kil övertrumfades av Örebro Nikolaikyrka, som stod färdig vid mitten av 1300-talet. Norr om Svartån fanns en vida äldre »bondkyrka», Längbro, och det förefaller ej otänkbart att Nikolaikyrkan ursprungligen var den kanske till övervägande del tyskspråkiga köpstadens församlingskyrka; i varje fall bär de två första till namnet kända kyrkvärdarna tyska namn. Även Nikolaikyrkan, uppförd av kalksten och prydd med gotiska praktportaler, kom att framstå som en konkurrent till domkyrkan, och dess kyrkoherde hade tidvis som »generalprost» över Närke rang närmast efter biskopen.

Flera äldre, på 1100-talet uppförda små sockenkyrkor utvidgades på 1200-talet till ansenliga storkyrkor och nya dylika tillkom: Glanshammar, Sköllersta och Stora Mellösa kan nämnas som de förnämsta. I stilhänseende uppvisar dessa kyrkor frändskap med äldre och samtida östgötakyrkor. Det förklaras av att gotländska stenhuggare, som varit sysselsatta vid det stora domkyrkobygget i Linköping, förmodas ha överflyttat till Närke sedan byggnadsverksamheten på den förra arbetsplatsen avslutats. Men det kan också

Höger: I Glanshammars kyrka, uppförd i många olika etapper fr. o. m. 1100-talet t. o. m. 1600-talet, är arkitekturen av föga intresse. Vad som här fängslar ögat är det festliga, färgrika samspelet mellan dekorativa element: polykroma medeltidsskulpturer, brokiga renässansmålningar, den överdådiga altaruppsatsen i karolinsk barock — allt vittnesbörd om frikostiga donatorers åstundan att hedra och pryda Herrans hus.

Ovan: Sankt Olof »är jemte S. Brigitta för en synnerlig Nerikes Patron hållen / hwadan i hela Neriket nästan ingen Kyrkia finnes ther icke Sanct Olofs bild står», förmäler Johan Göstaf Hallman 1728. En av de äldsta bevarade Olofsbilderna är den från Knista kyrka (nu i Örebro läns museum). Helgonkonungen bär i allo prägeln av 1200-talets virila, stränga och fromma riddarideal.

Vänster: Liksom Sankt Olof trampar detta helgon på en liten trollgubbe, i Närke vanligen kallad Skalle (efter Skallerud nära Hallsberg) eller Kilevigge (efter Kils kyrka, som trollet hjälpte Olof att bygga). Men det anses numera, att denna eleganta 1300-talsskulptur i Glanshammars kyrka föreställer Erik den helige, Upplands och i sinom tid Stockholms specielle skyddspatron — som dock aldrig förmådde konkurrera med Olof om närkingarnas bevågenhet.

Högersidan: »Kräklingemästaren» har man kallat en under 1400-talets förra hälft verksam träsnidare, vars alster påträffats i kyrkor i Närke, Sörmland, Västmanland och Uppland. Möjligen var han närking, i varje fall har i Kräklinge kyrka bevarats ej mindre än fyra träskulpturer (numera i Örebro läns museum) av denne konstnär — ty han var, till skillnad från åtskilliga samtida bildsnidare, mer än enbart hantverkare. Därom vittnar framför allt hans stora triumfkrucifix från Kräklinge, vars torso med det monumentala huvudet ses till höger. Det är ett i sin stelnade smärta stiliserat och samtidigt expressionistiskt suggestivt konstverk, som placerar »Kräklingemästaren» i främsta ledet bland våra svenska gotiska skulptörer.

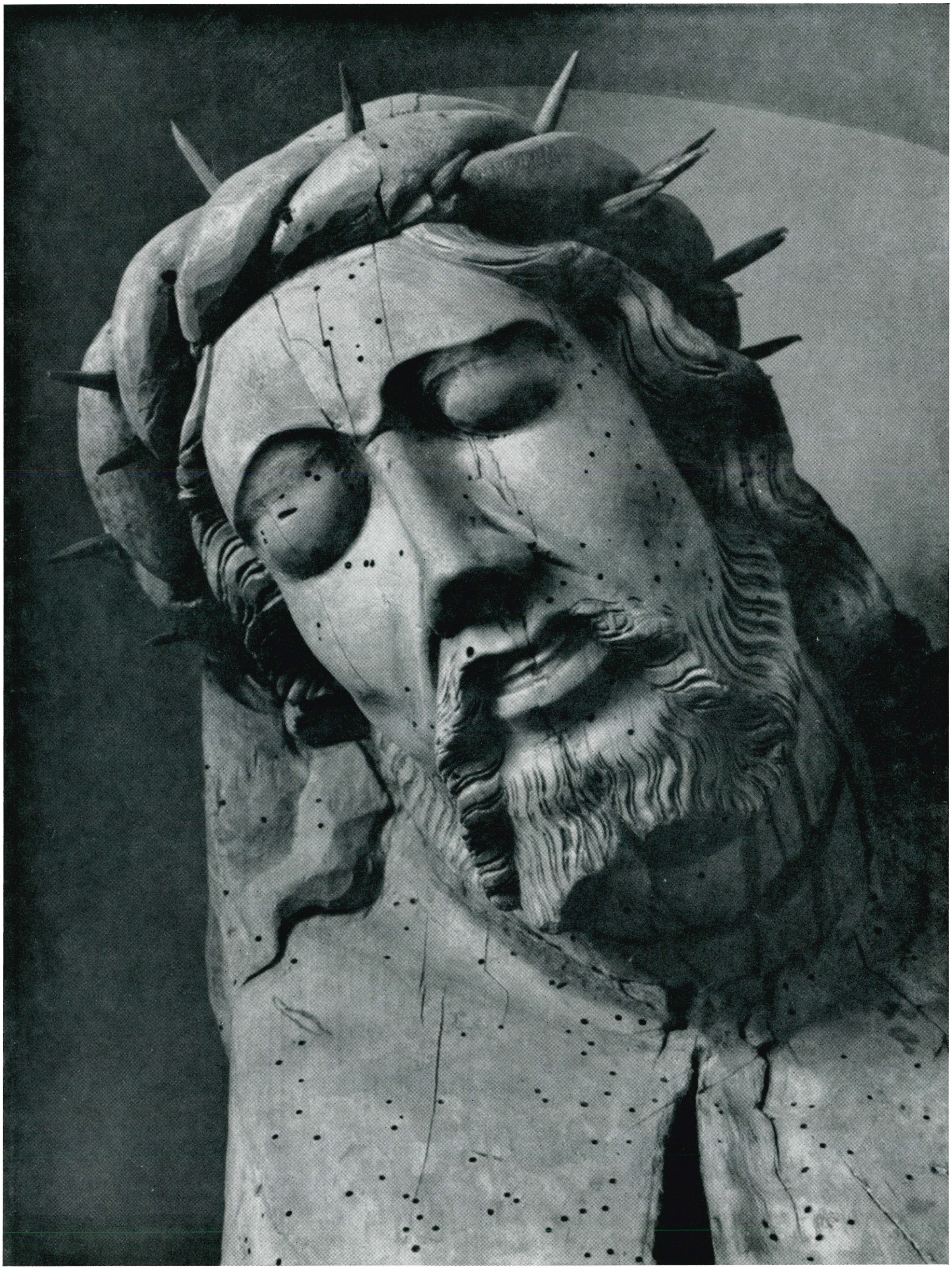

Ovan: Tre små sirliga alabasterskulpturer, troligen tillverkade i Nordfrankrike eller södra Belgien i början av 1400-talet, har — ingen vet längre hur eller när — hamnat i Glanshammars kyrka. Ovan ses Madonnan med barnet. Maria har burit en förgylld metallkrona och hennes vita dräkt har delvis varit bemålad och förgylld. — Vänster: Katarina av Alexandria. Glanshammars kyrka. 1500-talets början.

Vänstersidan: En kavaljer från unionsdrottningen Margaretas eller Erik av Pommerns hov, berest och beläst, intellektuell och verserad? Nej, det är ett helgon, troligen Sankt Erik, från ett altarskåp som tillhört Sköllersta kyrka, ett lübeckarbete från tiden omkring 1425 (i Örebro läns museum).

— indirekt — tänkas bero på relationer mellan frälset i Närke och det i Östergötland.

Folkungajarlen Birger Brosa, som ägde gods vid Örebro, utfärdade mot slutet av 1100-talet ett gåvobrev som på goda grunder antagits vara Riseberga klosters stiftelseurkund. Detta till cistercienserorden hörande nunnekloster kom att betyda mycket för Närke, andligt och materiellt — och inte minst i prestigehänseende. Kungar och biskopar håller sin skyddande hand över klostret, damer ur de yppersta ätterna regerar där som abbedissor, högättade jungfrur — bl. a. döttrar till den sedermera heliga Birgitta — sänds dit i »klosterpension», donationer i form av jordagods, hyttor och fiskevatten grundlägger en förmögenhet som Gustav Vasa ej var sen att lägga beslag på när den tiden kom. Klostret var en from stiftelse och en kulturhärd; vad nunnorna sysslade med, då deras tid ej upptogs av andliga övningar, vet vi ej, men man vågar gissa att de ägnade sig åt textil handaslöjd, kanske även åt att pränta och »illuminera» skrifter, säkerligen åt sjukvård och annat barmhärtighetsverk. Och som »medeltidens agronomer» gjorde troligen klostrets många manliga underhavande — förvaltare och arrendatorer på med tiden hundratals hemman — en betydelsefull insats genom att undervisa allmogen i jordbruk och trädgårdsskötsel. I klosterparken vid Riseberga växer än i dag läkedomsörter och prydnadsväxter, om vilka en närkesfödd naturvetare, Rutger Sernander, förmenade att de leder sitt ursprung från klosterträdgården.

Folkungatidens Närke företer alltså bilden av en i olika hänseenden blomstrande landsända. Malmbergens rikedomar spred välmåga över hela provinsen. Redan före 1200-talets utgång synes Örebro ha begåvats med stadsprivilegier — stadens äldsta signet, bevarat i avtryck, har en sköldform som visar hän på 1200-talet; endast Kalmars stadsvapen uppvisar en lika ålderdomlig typ — och denna omständighet i förening med de samtidigt pågående slotts- och kyrkobyggena talar för att vid Svartån, bergslagsjärnets exporthamn, vuxit upp en av rikets mera betydande köpstäder.

Borgen i Örebro var ej den enda. Vid sundet mellan de båda Kvismaresjöarna mitt på Närkesslätten fanns ett numera sedan länge raserat fäste, »Närboås slott», varifrån Magnus Ladulås utfärdat brev. Vid Göksholm och Hjelmarsnäs, bägge i Stora Mellösa socken, byggs på 1200-talet befästa hus; de till namnet okända byggherrarna har

Höger: Detta kvinnliga helgon i Täby kyrkas altarprydnad, ett svenskt arbete från senare hälften av 1400-talet, framställer möjligen den heliga Birgitta. »Furstinnan av Närke», närkeslagmannen Ulf Gudmarssons maka Birgitta, var jämte Olof den helige närkingarnas populäraste helgon.

Madonna. Sköllersta kyrka. 1400-talets början.

Kumla kyrkas altarskåp (nu i Statens historiska museum) förfärdigades i Lübeck omkring 1440 och kostade 120 mark samt 3 läster järn. Med sina skulpturer och väl bevarade målningar är det ett representativt prov på nordtysk konstfärdighet.

Vänstersidan: En till drottning utklädd bondjänta, inte fullt lika väl tillgodosedd å huvudets som å övriga kroppsdelars vägnar — så skulle man vilja karakterisera den lilla romanska Sköllerstamadonnans (sid. 31) stora gotiska syster, ett svenskt arbete från 1400-talets början. Men parant är hon, där hon tronar i Sköllersta nyrestaurerade kyrka mot bakgrunden av Sofia Widéns brokiga bonad.

En av de vackraste scenerna i Kumlaskåpets framställning av passionshistorien visar Kristus och lärjungarna i Getsemane, som inhägnas av en gärdesgård av medeltida typ.

»Vere filius dei erat iste» (Denne var sannerligen Guds son), utbrister hövitsmannen på denna väl komponerade Korsfästelsescen i det innehållsrika Kumlaskåpet.

Två nordiska helgon i Kumlaskåpet: Sankt Olof och Sankta Birgitta, bägge med sina sedvanliga attribut.

Madonna från Glanshammars kyrka, nu i Örebro läns museum, ett troligen svenskt arbete (början av 1500-talet), som dock röjer omisskännliga italienska stilreminiscenser, förmedlade via Nederländerna och Nordtyskland.

Vänster: Det medeltida Göksholm — ett försök till rekonstruktion, utfört av antikvarien Iwar Anderson, som tillsammans med professor Erik Lundberg utforskat och avslöjat den gamla borgens byggnadshistoriska hemligheter.

säkerligen tillhört mäktiga och rika frälseätter. Kägleholm i Ödeby socken är känt från slutet av 1200-talet, då det ägdes av västgötalagmannen Gudmar Månsson till Ulvåsa; 1600-talsslottets på 1930-talet utgrävda källarvåning visade sig vara bottenvåningen till ett medeltidshus av ansenliga dimensioner, nästan ett närkiskt Glimmingehus. Bysta i Askers socken är känt som frälsedomän från 1300-talet.

»Uti forna tider har Örebro haft en ansenlig handel så inom- som utomlands och vid Södertälje haft sina skepp liggande, som seglat uppå Lübeck, Hamburg, Nederländerna och Engeland med tackjärn, eftersom den tiden inge stångjärnshamrar var, icke heller några fler städer så när som upphandlade järnet i de kringliggande bergslager, däremot igen införde allehanda köpmansvaror till landets och Bergslagens behov, då staden varit tämmeligit stor, och där funnos förmögna borgare, som ansenlige medel både hemma och utomlands kunde kommendera...»

Så skrev 1691 Örebro stads magistrat i en berättelse om »Stadsens fundation och tillstånd». De »forna tider», som här åsyftas, är väl närmast Vasatiden, ty någon tackjärnsexport torde inte ha förekommit på medeltiden. Men bakom den självhävdelse, varom denna utsaga bär vittne, anar man traditioner och minnen från den längesen svunna »storhetstid», varav här tecknats en flyktig bild.

»SEDAN ÖREBRO medelst Stockholms stads tilltagande och utverkade privilegier miste sin utrikes handel, fick den första knäcken...», klagas det i 1691 års nyssnämnda relation.

Det var sannerligen inte bara Örebro som fick »första knäcken» — samma klagan skulle kunnat förspörjas från städerna kring Mälaren och utmed Norrlandskusten. Huvudstaden sökte tilltvinga sig monopol på all utrikeshandel, och i vart fall för insjöstäderna var låset vid Norrström nog så effektivt. Uppgiften att Örebro fordomtima haft sin egen handelsflotta vid Södertälje må lämnas därhän — säkert är att det myckna bergslagsjärn som utfördes från hamnarna i Örebro, Arboga, Köping och Västerås måste passera Stockholms våg. Att Örebro »fick knäcken» berodde nog inte enbart på Stockholms övermakt; konkurrensen med de nyssnämnda städerna vid Mälaren kan för-

modas ha varit kännbar också den. Det var givetvis bekvämare och billigare att utskeppa järnet från dessa hamnar: man slapp ju de omlastningar som landtransporten mellan Hjälmaren och Mälaren, förbi Eskilstunaåns forsar, innebar.

»Närkes storhetstid» varade inte länge, knappt hundra år. Vid 1300-talets mitt kom digerdöden. Vi vet ingenting exakt om dess härjningar, alla befolkningsstatistiska spekulationer i ämnet har visat sig ohållbara, men åtminstone från en trakt i Närke, Kil, har bevarats sägner om farsotens fruktansvärda gisselslag. Lite varstans i obygden har påträffats spår av bebyggelse, gruvor och järnhantering, som kan förmodas gå tillbaka till tiden före digerdöden. Var det pesten som ödelade dessa bosättningsområden? Alldeles otänkbart är det inte att det alls inte var Stockholm utan i stället »svarta döden» som gav Närke »första knäcken».

Ty de vittnesbörd vi har att tillgå från 1300-talets senare del och 1400-talet, de är i stor utsträckning vittnesbörd om olyckor och armod.

På »storhetstiden» följer »den stora ofredens tid»: Närke blir ånyo, som i sagokungarnas längesen svunna tid, ett uppmarschområde för stridsberedda härar, en krigsskådeplats. Våren 1364 inföll hertigarna av Mecklenburg, far och son, båda med namnet Albrekt, i Närke och intog Örebrohus; under tiden irrade kung Magnus och hans son Håkan »som flyktingar inom och utom riket, utan att veta var de skola kunna eller vilja luta sitt huvud . . .» Sonen, kung Albrekt, utfärdade 1369 från Söderköping ett privilegiebrev för Örebro: stadens borgare tillförsäkras tre års skattefrihet »på grund av deras iråkade olycka och den eldsvåda som nyligen beklagligtvis drabbat dem».

1380 invaderades Sverige av en dansk-norsk armé som var ute i det vällovliga syftet att förjaga den hatade meck-

Höger: En liten knäböjande figur i ett altarskåp (i Örebro läns museum) från Stora Mellösa kyrka föreställer säkerligen skåpets donator — och möjligen var denne donator herren till Göksholm, närkeslagmannen Måns Bengtsson, han som i sin ungdom dräpte Engelbrekt.

På detta utsnitt av Olaus Magnus »Carta marina» (1539) ses OREBRO och CVMBLA vid en något deformerad IELMER. I norra Närke reser sig fyra bauta- eller runstenar. I Västernärke träffar vi, något överraskande, på NERDEVI, varmed torde avses byn Nalavi i Kräklinge socken. Södra Närke uppges vara rikt på både ARGĒTVM (silver) och FERRV̄ (järn). — Detalj ur Olaus Magnus, »Carta marina» (1539). Efter original i Bayrisches Staatsbibliothek, München.

lenburgaren. I förbifarten brände man Skara, Jönköping, Örebro och Västerås.

Att Örebro under 1300-talets senare hälft utsattes för svåra prövningar är alltså dokumentariskt styrkt. Men detta behöver ju inte betyda ofärd också för Närke. Hur härmed förhåller sig, därom tiger alla — förresten ytterligt få — urkunder som överhuvud berör Närke. Man har all anledning förmoda att bergshanteringen utvecklades och blomstrade, men direkt påtagliga indicier — t. ex. samhällsbildning, kyrko- eller slottsbyggen, frikostiga donationer, kapitalstarka affärstransaktioner etc. — saknas.

Ett andra skede av ofred följde på 1430-talet. På efter-

Dessa träsnitt av okänd mästare i Olaus Magnus »Historia om de nordiska folken» (1555) berättar bland annat om gruvor och hur man finner dem, och om smedernas konstskicklighet — något som Vasatidens närkingar förvisso visste gott besked om. Översta bilden till höger visar »den typiska gruvan» såsom Olaus Magnus tänkte sig den. Malmstrecken är tecknade enligt tyskt mönster med horisontella dagöppningar.

sommaren 1434 bröt Engelbrekt i spetsen för sina befrielsestyrkor in i Närke. Kung Eriks fogde, en tysk vid namn Mattias Kettilberg, dagtingade och uppgav borgen mot dryg lösenpenning. Påföljande år, i den s. k. Halmstadsrecessen den 3 maj 1435, erhöll Engelbrekt Örebro slott och län som förläning på livstid — han blev m. a. o. landshövding, den ojämförligt namnkunnigaste av länets hövdingar.

Bruten av »en stor sjuka» kom någon av de första dagarna i maj 1436 »then litzla man» åter till Örebro på väg mot Stockholm. På aftonen den 4 maj mördades han av sedermera närkeslagmannen Måns Bengtsson (Natt och Dag) på en liten holme nära Natt och Dag-herresätet Göksholm. Hans illa sargade lik fördes av närkesbönderna först till Stora Mellösa kyrka och därefter till Örebro. Det fann sin sista vilostad i Nikolaikyrkan, där senare ett särskilt gravkapell torde ha uppförts till frihetshjältens åminnelse. Det timade mirakler vid »den helige sankte Engelbrekts» grav, dit pilgrimer och botgörare vallfärdade ännu på 1500-talet.

Senare under året (1436) gjorde Erik Puke i sin kamp mot Karl Knutsson tvenne misslyckade försök att intaga Örebrohus. För att egga allmogen, som i Engelbrekt såg sin banerförare och i Karl Knutsson en hård och hänsynslös fiende till den folkliga frihetsrörelsen, utlovade Puken att borgen, sedan den erövrats, skulle förvandlas till ett kloster, och dit skulle Engelbrekts stoft föras. Därav blev nu intet. Freden sänkte sig åter över Närkesslätten.

Unionstidens krigiska uppgörelser förlades i fortsättningen merendels till andra landsändar, men pacificeringen av Närke synes icke ha inneburit att välståndet ånyo fann groningsgrund i närkesleran. Tvärtom når oss genom tiderna mycken klagan, särskilt från Örebro, över fattigdom och onda tider. 1464 beviljade riksföreståndaren biskop Kettil Karlsson (Vasa) staden sex års skattefrihet för dess stora fattigdoms skull. Sextio gårdar uppges då ligga öde — räknar man med fem à sex individer per hushåll, skulle detta betyda att folkmängden reducerats med 300 à 360 personer. Eftersom ett invånarantal på ett eller ett par tusen personer var en ganska aktningsvärd numerär för en svensk medeltidsstad, måste åderlåtningen ha varit mycket kraftig. Örebro förmådde tydligen inte längre bereda sitt borgerskap nödtorftig bärgning. Stadens villkor ger oss för jämnan besked om hur det stod till i »upplandet», d. v. s. Bergslagen och Närkes bondebygder. Staden och upplandet följer varandra i med- och motgång, i välmåga och armod. Ett fattigt Örebro måste betyda ett Närke som inte har det för fett.

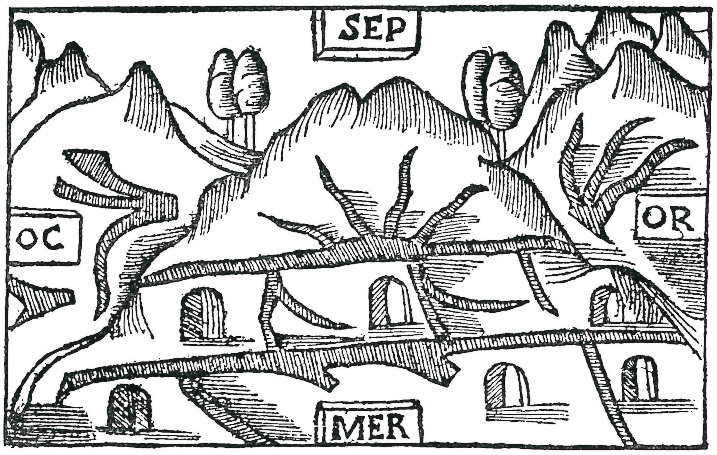

Nedan: Trollen driver gyckelspel med gruvfolket.

Nedan: Ett mekaniskt spel sköter malmuppfordringen.

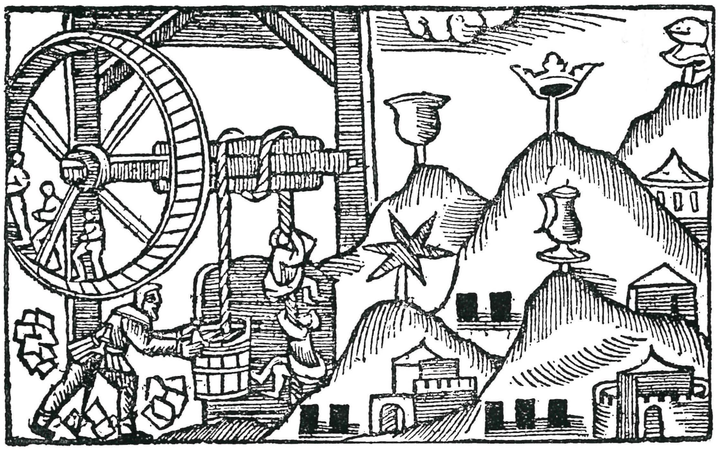

Nedan: Smältugn med vattendriven bälg, vattendriven hammare.

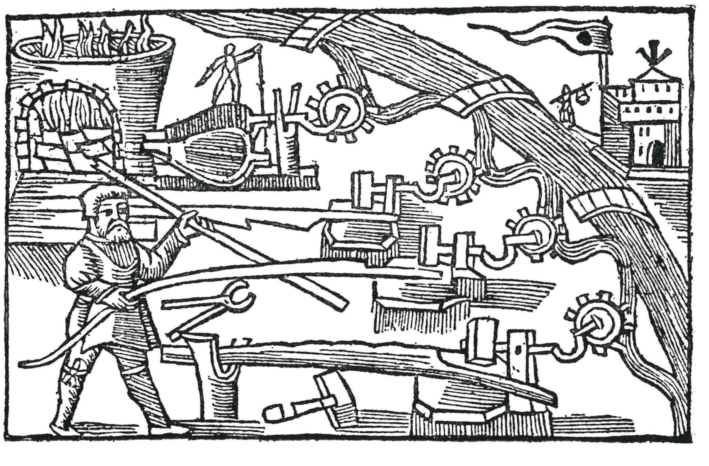

År 1870 erövrade den tjugoårige akademieleven Julius Kronberg kungliga medaljen för sin målning »Gustaf Wasa emottager bibelöfversättningen af Olaus Petri och Laurentius Andreæ». Scenen utspelas på det Örebro slott, där Gustav Vasa vid 1540 års herredag stadfäste dödsdomar över de bägge översättarna (som visserligen senare benådades). Målningen är ett typiskt exempel på Kronbergs ungdomsstil och hans faiblesse för den virtuost teatraliska stilen med orientering mot dekorativa, historiska och allegoriska ämneskretsar. — Oljemålning. Nationalmuseum.

Troligen redan på 1300-talet hade till Örebro förlagts en stor frimarknad, Henriks- eller Hindersmässan, så kallad därför att den inträffade vid tiden för den helige Henriks dag den 19 januari. Denna marknad sågs med oblida ögon av stadens egna näringsidkare, i varje fall dess köpmän och hantverkare, och deras klagovisor och böner ledde till att först kung Kristoffer av Bayern 1446 och därefter ärkebiskop Jöns Bengtsson (Oxenstierna) 1462 avlyste och förbjöd Hindersmässan. Trots dessa förbud ägde marknaden bestånd och florerar än i dag, nuförtiden dock mera till namnet än till gagnet.

Medeltidens slut bragte ånyo ofred över Närke. I februari 1502 intog Svante Stures trupper efter ett halvårs belägring det av en dansk fogde hållna Örebrohus. Vid månadsskiftet januari—februari 1520 genombröts det svenska försvaret på Tiveden av kung Kristians legotrupper, som marscherade in i Närke, lade beslag på Örebrohus och antingen brände eller — troligare — brandskattade staden. Men något mer än ett år senare, våren 1521, slöt närkesallmogen en kompakt ring kring borgen. Deras uppsåt — att svälta ut den danska garnisonen — lyckades omsider: i slutet av januari 1522 kapitulerade den danske hövitsmannen, och borgen i Svartån kom i Gustav Vasas och därmed — för alltid, får vi hoppas — i den svenska kronans hand.

Dessa blad ur Närkes krigshistoria har ingenting att förtälja om det liv som levdes ute i bygderna medan »de väldige herrar med skri och med dån slå riken och byar omkull». Men in- och utländsk soldatesk for inte varsamt fram när den, oavsett om det krigades eller rådde fred, våldgästade byar och städer. Över den slutande medeltidens Närke faller skuggan av otrygghet och missmod.

ATT KALLA VASATIDEN för »Närkes andra storhetstid» vore överord, men vid jämförelse med den senare medeltidens tillbakagång framstår 1500-talet och 1600-talets förra hälft som en i många hänseenden progressiv period, rik på initiativ, handlingskraft och expansion. Detta gäller dock ej så mycket för det nutida landskapet som fastmera de övriga delarna av Örebro län: Nora och Lindes bergslag, Karlskoga, Fellingsbro. Det är i dessa bygder som stångjärnshamrarnas dova dunk intonerar ouvertyren till svensk brukshantering. På 1540- och 50-talen anlade »befallningsmannen över Kronans smedjor», tysken Markus Klingensten eller Markus Hammarsmed, som han vanligen kallas, Gisle- eller Kungshammaren i Noraskoga (alltså inom det dåtida Närkes gränser), Kvarnbacka och Vedevåg i Linde, Hammarsfors eller Stensta i Fellingsbro, Frövi hammare i Näsby samt — inom det nutida Närkes gränser — Axbergshammar i Axbergs socken. Dessa namn markerar en industrihistorisk milstolpe: stångjärnssmidet introduceras vid sidan av osmund- och tackjärnsproduktionen. Malmbrytning och hyttbruk, alltså framställning av ej smidbart tackjärn, hade varit och förblev länge än bergsmännens näringsfång. Med stångjärnet bryter en ny epok in, inte bara tekniskt utan ekonomiskt och socialt: bruksdriftens, brukspatronernas, smedernas — vår första industriarbetarklass — epok. Dess betydelse för svenskt näringsliv kan knappast överskattas.

Även om de flesta bergsmanshyttorna och de största bruken var tillfinnandes utom Närke, så existerade det dock inom landskapets gränser tvenne blomstrande bergslag: Lekebergslagen i nordväst och Lerbäcks bergslag i söder. På bägge hål-

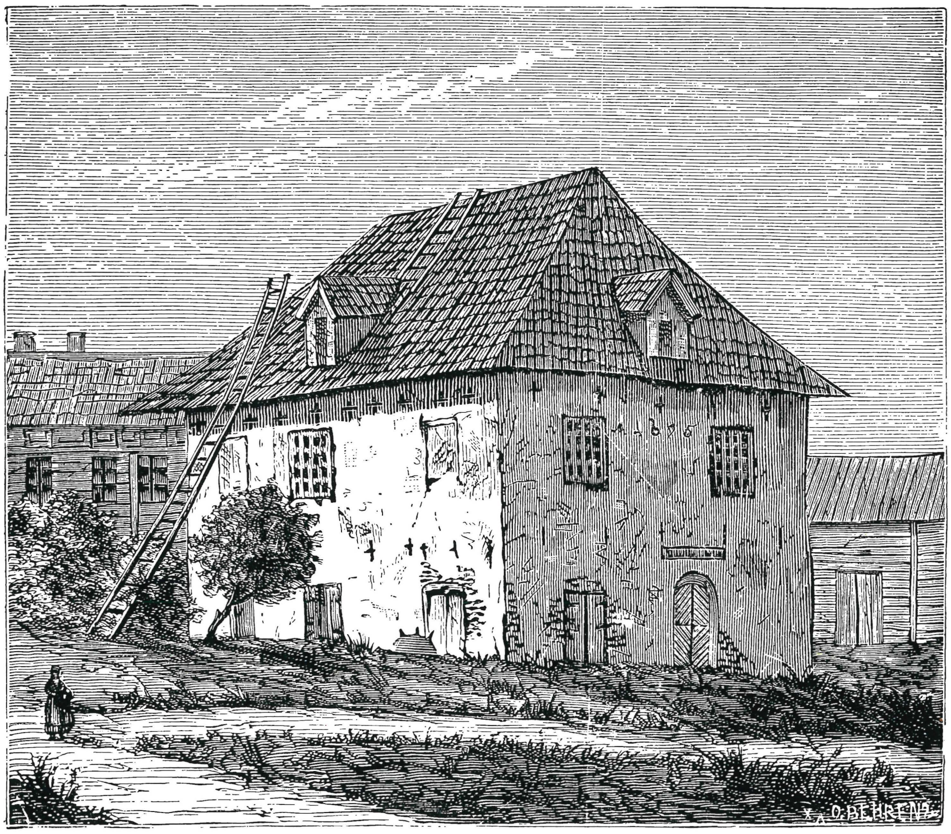

Från Vasatiden till 1809 låg Örebro trivialskola strax nordväst om Nikolaikyrkan. Bottenvåningen, enligt traditionen en medeltida gillesstuga, påbyggdes i slutet av 1600-talet ännu en våning. Numera är huset »renoverat» till oigenkännlighet.

Högerbilden: Örebro skola hade i början av 1600-talet en rektor (sedermera professor i Strängnäs) vid namn Jakob Rudbeckius, och bland dennes elever befann sig en begåvad bondpojke från Vivalla i Längbro socken. Denne kunde inte bara skriva vers utan också rita. Han hette Laurentius Wivallius, och här ses hans porträtt av rektorn. Jakob Rudbeckius var yngre broder till den frejdade Västeråsbiskopen Johannes Rudbeckius. Deras far var stadsskrivaren i Örebro Johan Pedersson Rudbeck, tillhörig en från Nordslesvig inflyttad släkt. — Teckning i handskrift. Västerås högre allmänna läroverks bibliotek.

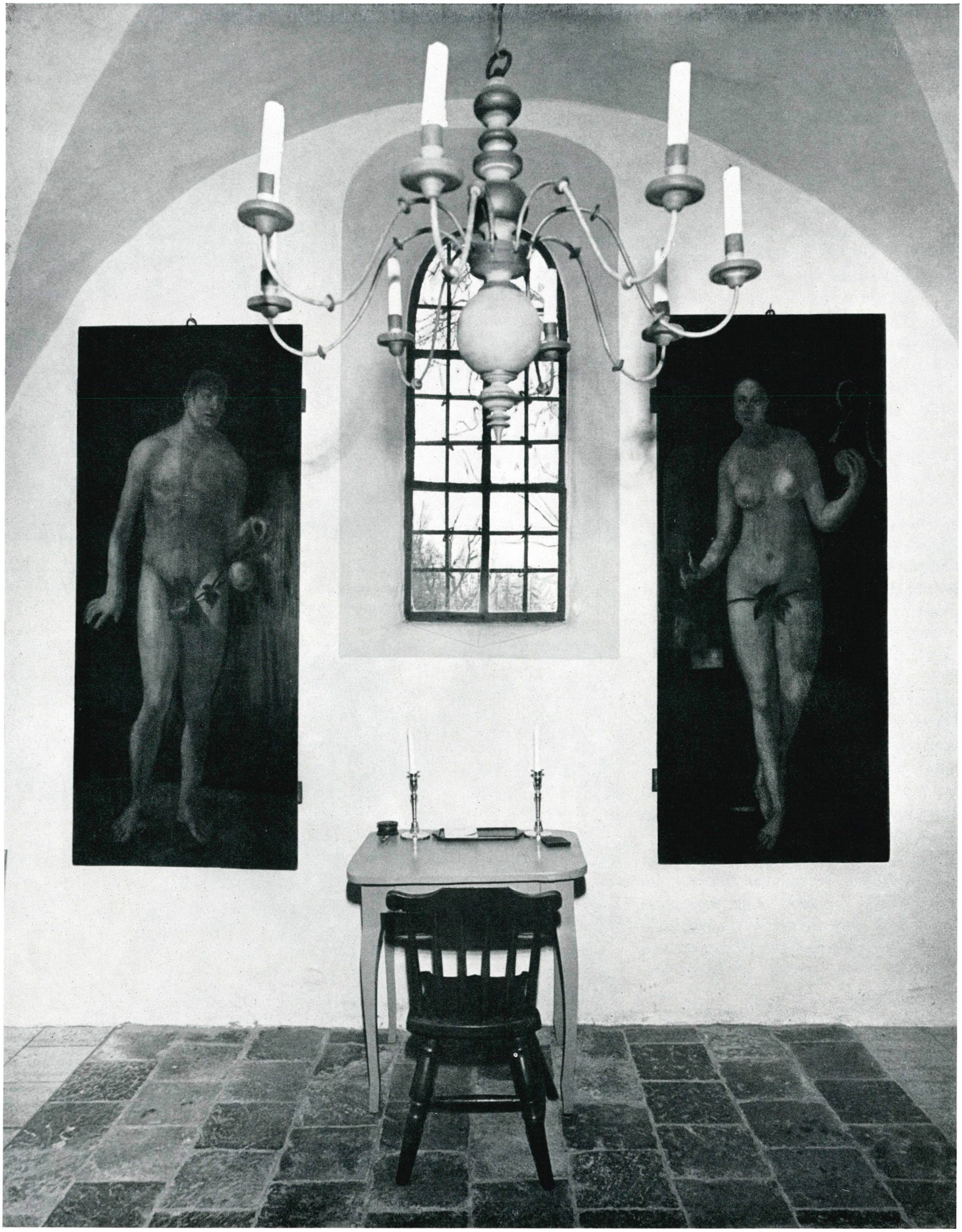

Adam och Eva i två apparitioner. Ovan: Joh. Jac. de Haens 1661 utförda kopior efter Dürers berömda målningar (i Prado i Madrid), skänkta av Magnus Gabriel De la Gardie till Ödeby kyrka.

Adam och Eva i örebroupplaga: ett par med de eleganta Dürerkopiorna ungefär samtidiga skulpturer från Nikolaikyrkans kyrkogårdsportal (nu i Örebro läns museum).

Detta uppslag: Apelles, en av det antika Hellas mest frejdade konstnärer, utförde på 300-talet f. Kr. en målning som på 200-talet e. Kr. utförligt beskrevs av den grekiske författaren Lukianos. Konstverket, »Förtalet», har sedan sekler gått förlorat, men Lukianos' beskrivning lockade många renässanskonstnärer, bl. a. Botticelli, Mantegna, Rafael och möjligen även Dürer, att ta upp tävlan med Apelles. På okända vägar nådde ett okänt grafiskt blad med någon renässansversion av »Förtalet» i början av 1600-talet Örebro, där stadens överste borgmästare, den rike Lars Olofsson Bohm, lät dekorera fondväggen i »Kungsstugans» gästabudssal med just detta motiv: Domaren, antastad av Misstanken, Okunnigheten och Högmodet, sitter till doms över den Olycklige, som assisteras av Ångern och Sanningen, medan den lilla nakna Avunden springer omkring på golvet — idel gamla bekanta från Apelles' målning (se bilden på högersidan).

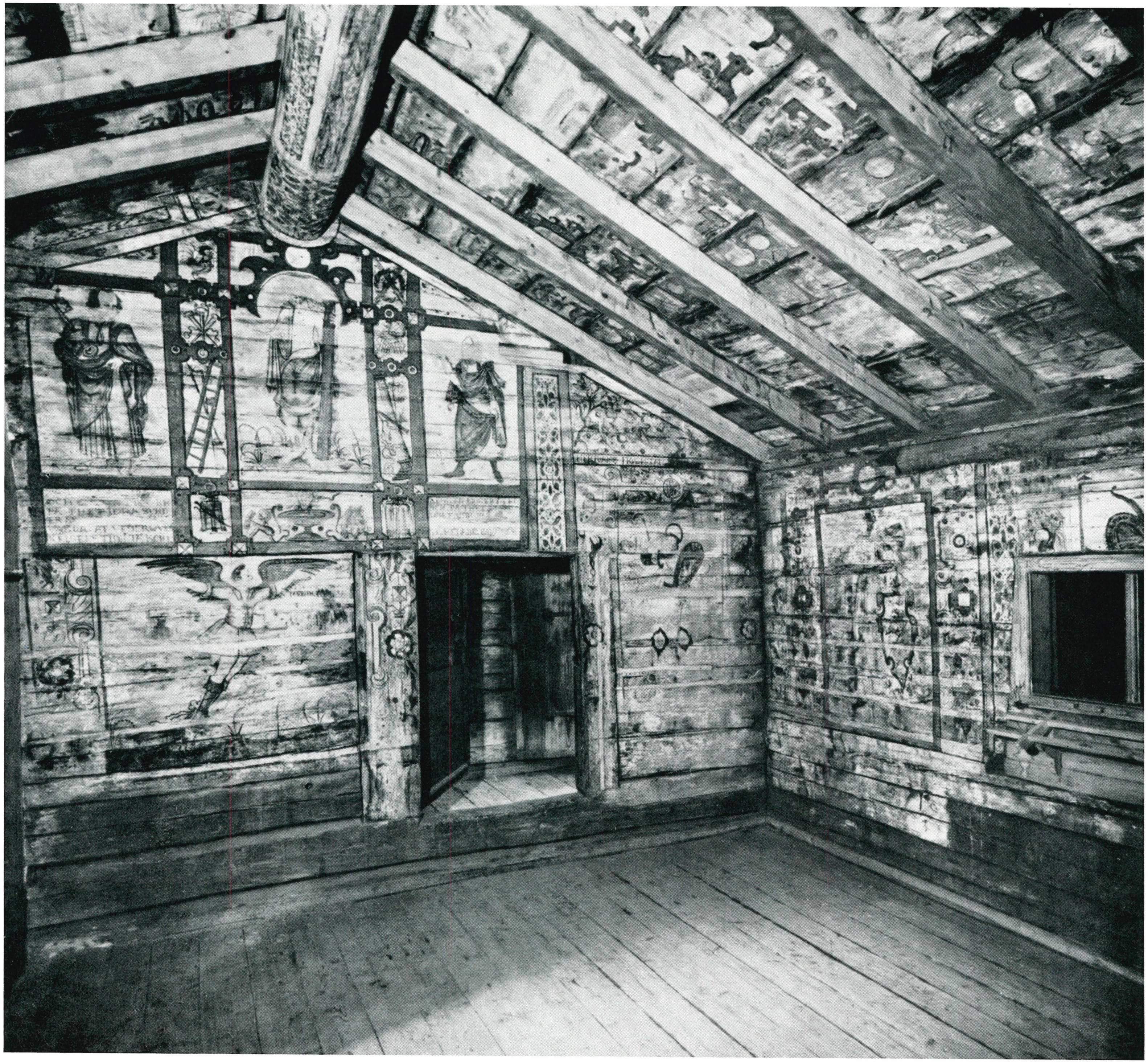

Högerbilden: Gästabudssalen på Kungsstugans loft är i övrigt dekorerad med bilder av den pinade Kristus, Petrus och en man, som möjligen kan vara Martin Luther, samt vidare med sinnrika och sedolärande allegoriska framställningar.

modas ha varit kännbar också den. Det var givetvis bekvämare och billigare att utskeppa järnet från dessa hamnar: man slapp ju de omlastningar som landtransporten mellan Hjälmaren och Mälaren, förbi Eskilstunaåns forsar, innebar.

»Närkes storhetstid» varade inte länge, knappt hundra år. Vid 1300-talets mitt kom digerdöden. Vi vet ingenting exakt om dess härjningar, alla befolkningsstatistiska spekulationer i ämnet har visat sig ohållbara, men åtminstone från en trakt i Närke, Kil, har bevarats sägner om farsotens fruktansvärda gisselslag. Lite varstans i obygden har påträffats spår av bebyggelse, gruvor och järnhantering, som kan förmodas gå tillbaka till tiden före digerdöden. Var det pesten som ödelade dessa bosättningsområden? Alldeles otänkbart är det inte att det alls inte var Stockholm utan i stället »svarta döden» som gav Närke »första knäcken».

Ty de vittnesbörd vi har att tillgå från 1300-talets senare del och 1400-talet, de är i stor utsträckning vittnesbörd om olyckor och armod.

På »storhetstiden» följer »den stora ofredens tid»: Närke blir ånyo, som i sagokungarnas längesen svunna tid, ett uppmarschområde för stridsberedda härar, en krigsskådeplats. Våren 1364 inföll hertigarna av Mecklenburg, far och son, båda med namnet Albrekt, i Närke och intog Örebrohus; under tiden irrade kung Magnus och hans son Håkan »som flyktingar inom och utom riket, utan att veta var de skola kunna eller vilja luta sitt huvud . . .» Sonen, kung Albrekt, utfärdade 1369 från Söderköping ett privilegiebrev för Örebro: stadens borgare tillförsäkras tre års skattefrihet »på grund av deras iråkade olycka och den eldsvåda som nyligen beklagligtvis drabbat dem».

1380 invaderades Sverige av en dansk-norsk armé som var ute i det vällovliga syftet att förjaga den hatade meck-

Höger: En liten knäböjande figur i ett altarskåp (i Örebro läns museum) från Stora Mellösa kyrka föreställer säkerligen skåpets donator — och möjligen var denne donator herren till Göksholm, närkeslagmannen Måns Bengtsson, han som i sin ungdom dräpte Engelbrekt.

På detta utsnitt av Olaus Magnus »Carta marina» (1539) ses OREBRO och CVMBLA vid en något deformerad IELMER. I norra Närke reser sig fyra bauta- eller runstenar. I Västernärke träffar vi, något överraskande, på NERDEVI, varmed torde avses byn Nalavi i Kräklinge socken. Södra Närke uppges vara rikt på både ARGĒTVM (silver) och FERRV̄ (järn). — Detalj ur Olaus Magnus, »Carta marina» (1539). Efter original i Bayrisches Staatsbibliothek, München.

lenburgaren. I förbifarten brände man Skara, Jönköping, Örebro och Västerås.

Att Örebro under 1300-talets senare hälft utsattes för svåra prövningar är alltså dokumentariskt styrkt. Men detta behöver ju inte betyda ofärd också för Närke. Hur härmed förhåller sig, därom tiger alla — förresten ytterligt få — urkunder som överhuvud berör Närke. Man har all anledning förmoda att bergshanteringen utvecklades och blomstrade, men direkt påtagliga indicier — t. ex. samhällsbildning, kyrko- eller slottsbyggen, frikostiga donationer, kapitalstarka affärstransaktioner etc. — saknas.

Ett andra skede av ofred följde på 1430-talet. På efter-

Dessa träsnitt av okänd mästare i Olaus Magnus »Historia om de nordiska folken» (1555) berättar bland annat om gruvor och hur man finner dem, och om smedernas konstskicklighet — något som Vasatidens närkingar förvisso visste gott besked om. Översta bilden till höger visar »den typiska gruvan» såsom Olaus Magnus tänkte sig den. Malmstrecken är tecknade enligt tyskt mönster med horisontella dagöppningar.

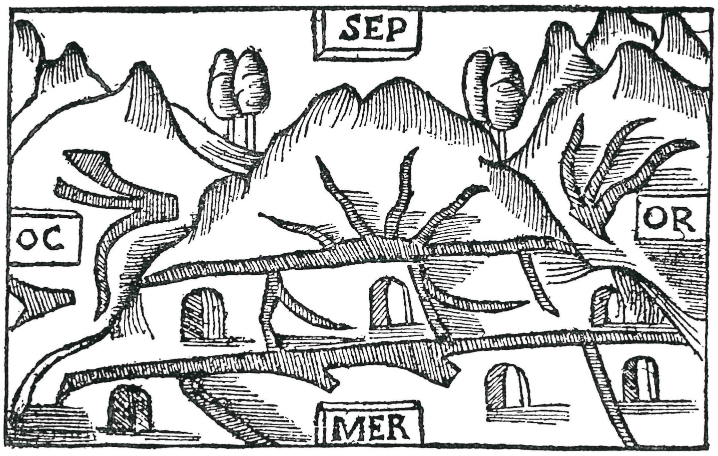

Nedan: Trollen driver gyckelspel med gruvfolket.

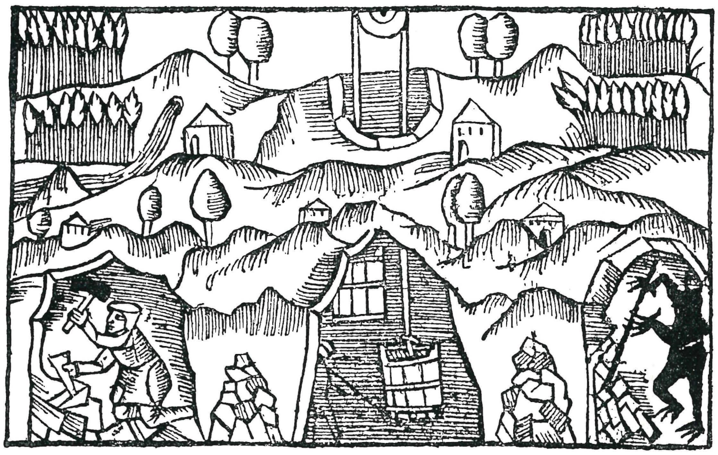

Nedan: Ett mekaniskt spel sköter malmuppfordringen.

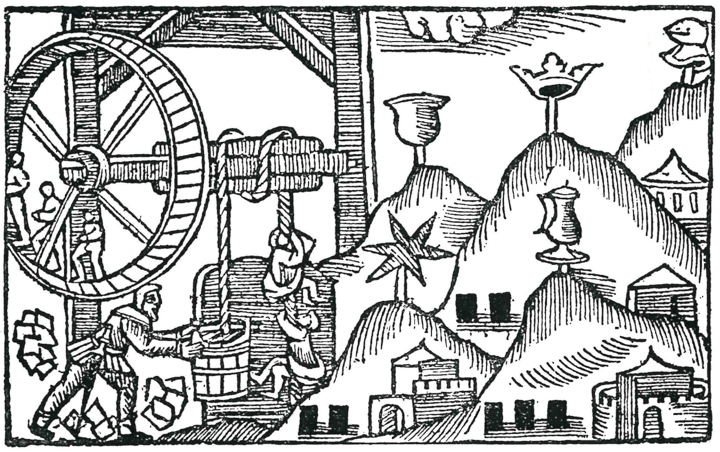

Nedan: Smältugn med vattendriven bälg, vattendriven hammare.

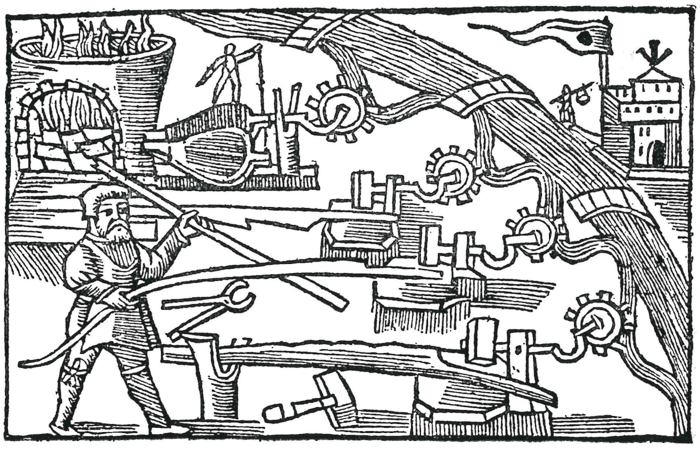

sommaren 1434 bröt Engelbrekt i spetsen för sina befrielsestyrkor in i Närke. Kung Eriks fogde, en tysk vid namn Mattias Kettilberg, dagtingade och uppgav borgen mot dryg lösenpenning. Påföljande år, i den s. k. Halmstadsrecessen den 3 maj 1435, erhöll Engelbrekt Örebro slott och län som förläning på livstid — han blev m. a. o. landshövding, den ojämförligt namnkunnigaste av länets hövdingar.

Bruten av »en stor sjuka» kom någon av de första dagarna i maj 1436 »then litzla man» åter till Örebro på väg mot Stockholm. På aftonen den 4 maj mördades han av sedermera närkeslagmannen Måns Bengtsson (Natt och Dag) på en liten holme nära Natt och Dag-herresätet Göksholm. Hans illa sargade lik fördes av närkesbönderna först till Stora Mellösa kyrka och därefter till Örebro. Det fann sin sista vilostad i Nikolaikyrkan, där senare ett särskilt gravkapell torde ha uppförts till frihetshjältens åminnelse. Det timade mirakler vid »den helige sankte Engelbrekts» grav, dit pilgrimer och botgörare vallfärdade ännu på 1500-talet.

Senare under året (1436) gjorde Erik Puke i sin kamp mot Karl Knutsson tvenne misslyckade försök att intaga Örebrohus. För att egga allmogen, som i Engelbrekt såg sin banerförare och i Karl Knutsson en hård och hänsynslös fiende till den folkliga frihetsrörelsen, utlovade Puken att borgen, sedan den erövrats, skulle förvandlas till ett kloster, och dit skulle Engelbrekts stoft föras. Därav blev nu intet. Freden sänkte sig åter över Närkesslätten.

Unionstidens krigiska uppgörelser förlades i fortsättningen merendels till andra landsändar, men pacificeringen av Närke synes icke ha inneburit att välståndet ånyo fann groningsgrund i närkesleran. Tvärtom når oss genom tiderna mycken klagan, särskilt från Örebro, över fattigdom och onda tider. 1464 beviljade riksföreståndaren biskop Kettil Karlsson (Vasa) staden sex års skattefrihet för dess stora fattigdoms skull. Sextio gårdar uppges då ligga öde — räknar man med fem à sex individer per hushåll, skulle detta betyda att folkmängden reducerats med 300 à 360 personer. Eftersom ett invånarantal på ett eller ett par tusen personer var en ganska aktningsvärd numerär för en svensk medeltidsstad, måste åderlåtningen ha varit mycket kraftig. Örebro förmådde tydligen inte längre bereda sitt borgerskap nödtorftig bärgning. Stadens villkor ger oss för jämnan besked om hur det stod till i »upplandet», d. v. s. Bergslagen och Närkes bondebygder. Staden och upplandet följer varandra i med- och motgång, i välmåga och armod. Ett fattigt Örebro måste betyda ett Närke som inte har det för fett.

År 1870 erövrade den tjugoårige akademieleven Julius Kronberg kungliga medaljen för sin målning »Gustaf Wasa emottager bibelöfversättningen af Olaus Petri och Laurentius Andreæ». Scenen utspelas på det Örebro slott, där Gustav Vasa vid 1540 års herredag stadfäste dödsdomar över de bägge översättarna (som visserligen senare benådades). Målningen är ett typiskt exempel på Kronbergs ungdomsstil och hans faiblesse för den virtuost teatraliska stilen med orientering mot dekorativa, historiska och allegoriska ämneskretsar. — Oljemålning. Nationalmuseum.

Troligen redan på 1300-talet hade till Örebro förlagts en stor frimarknad, Henriks- eller Hindersmässan, så kallad därför att den inträffade vid tiden för den helige Henriks dag den 19 januari. Denna marknad sågs med oblida ögon av stadens egna näringsidkare, i varje fall dess köpmän och hantverkare, och deras klagovisor och böner ledde till att först kung Kristoffer av Bayern 1446 och därefter ärkebiskop Jöns Bengtsson (Oxenstierna) 1462 avlyste och förbjöd Hindersmässan. Trots dessa förbud ägde marknaden bestånd och florerar än i dag, nuförtiden dock mera till namnet än till gagnet.

Medeltidens slut bragte ånyo ofred över Närke. I februari 1502 intog Svante Stures trupper efter ett halvårs belägring det av en dansk fogde hållna Örebrohus. Vid månadsskiftet januari—februari 1520 genombröts det svenska försvaret på Tiveden av kung Kristians legotrupper, som marscherade in i Närke, lade beslag på Örebrohus och antingen brände eller — troligare — brandskattade staden. Men något mer än ett år senare, våren 1521, slöt närkesallmogen en kompakt ring kring borgen. Deras uppsåt — att svälta ut den danska garnisonen — lyckades omsider: i slutet av januari 1522 kapitulerade den danske hövitsmannen, och borgen i Svartån kom i Gustav Vasas och därmed — för alltid, får vi hoppas — i den svenska kronans hand.

Dessa blad ur Närkes krigshistoria har ingenting att förtälja om det liv som levdes ute i bygderna medan »de väldige herrar med skri och med dån slå riken och byar omkull». Men in- och utländsk soldatesk for inte varsamt fram när den, oavsett om det krigades eller rådde fred, våldgästade byar och städer. Över den slutande medeltidens Närke faller skuggan av otrygghet och missmod.

ATT KALLA VASATIDEN för »Närkes andra storhetstid» vore överord, men vid jämförelse med den senare medeltidens tillbakagång framstår 1500-talet och 1600-talets förra hälft som en i många hänseenden progressiv period, rik på initiativ, handlingskraft och expansion. Detta gäller dock ej så mycket för det nutida landskapet som fastmera de övriga delarna av Örebro län: Nora och Lindes bergslag, Karlskoga, Fellingsbro. Det är i dessa bygder som stångjärnshamrarnas dova dunk intonerar ouvertyren till svensk brukshantering. På 1540- och 50-talen anlade »befallningsmannen över Kronans smedjor», tysken Markus Klingensten eller Markus Hammarsmed, som han vanligen kallas, Gisle- eller Kungshammaren i Noraskoga (alltså inom det dåtida Närkes gränser), Kvarnbacka och Vedevåg i Linde, Hammarsfors eller Stensta i Fellingsbro, Frövi hammare i Näsby samt — inom det nutida Närkes gränser — Axbergshammar i Axbergs socken. Dessa namn markerar en industrihistorisk milstolpe: stångjärnssmidet introduceras vid sidan av osmund- och tackjärnsproduktionen. Malmbrytning och hyttbruk, alltså framställning av ej smidbart tackjärn, hade varit och förblev länge än bergsmännens näringsfång. Med stångjärnet bryter en ny epok in, inte bara tekniskt utan ekonomiskt och socialt: bruksdriftens, brukspatronernas, smedernas — vår första industriarbetarklass — epok. Dess betydelse för svenskt näringsliv kan knappast överskattas.

Även om de flesta bergsmanshyttorna och de största bruken var tillfinnandes utom Närke, så existerade det dock inom landskapets gränser tvenne blomstrande bergslag: Lekebergslagen i nordväst och Lerbäcks bergslag i söder. På bägge hål-

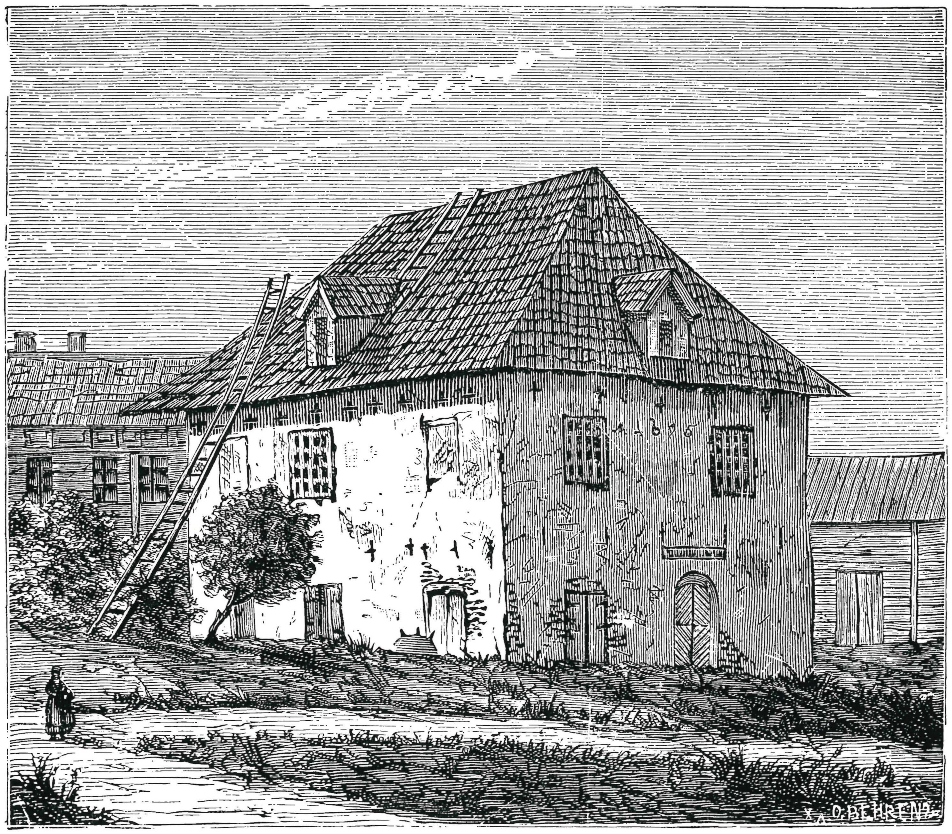

Från Vasatiden till 1809 låg Örebro trivialskola strax nordväst om Nikolaikyrkan. Bottenvåningen, enligt traditionen en medeltida gillesstuga, påbyggdes i slutet av 1600-talet ännu en våning. Numera är huset »renoverat» till oigenkännlighet.

Högerbilden: Örebro skola hade i början av 1600-talet en rektor (sedermera professor i Strängnäs) vid namn Jakob Rudbeckius, och bland dennes elever befann sig en begåvad bondpojke från Vivalla i Längbro socken. Denne kunde inte bara skriva vers utan också rita. Han hette Laurentius Wivallius, och här ses hans porträtt av rektorn. Jakob Rudbeckius var yngre broder till den frejdade Västeråsbiskopen Johannes Rudbeckius. Deras far var stadsskrivaren i Örebro Johan Pedersson Rudbeck, tillhörig en från Nordslesvig inflyttad släkt. — Teckning i handskrift. Västerås högre allmänna läroverks bibliotek.

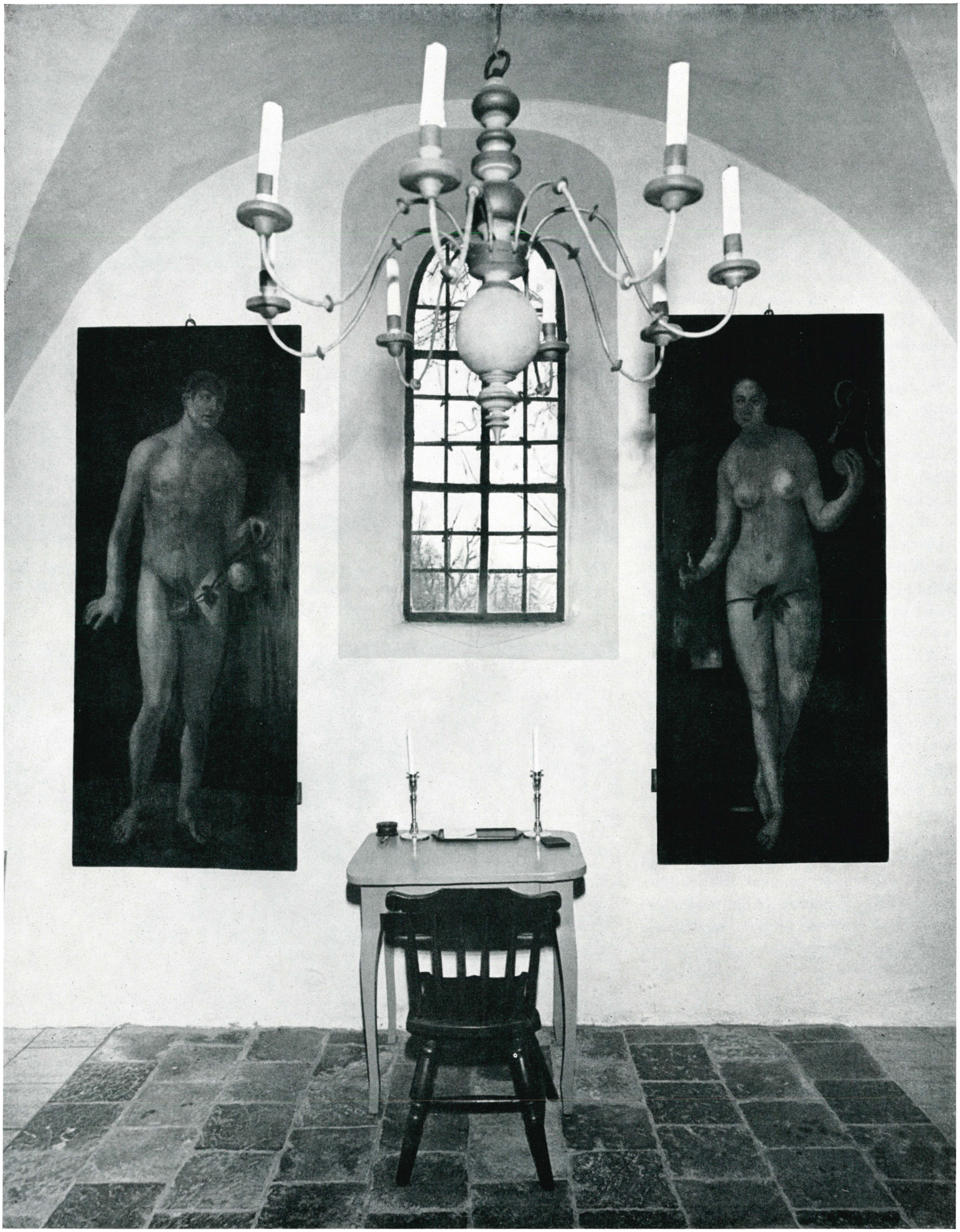

Adam och Eva i två apparitioner. Ovan: Joh. Jac. de Haens 1661 utförda kopior efter Dürers berömda målningar (i Prado i Madrid), skänkta av Magnus Gabriel De la Gardie till Ödeby kyrka.

Adam och Eva i örebroupplaga: ett par med de eleganta Dürerkopiorna ungefär samtidiga skulpturer från Nikolaikyrkans kyrkogårdsportal (nu i Örebro läns museum).

Detta uppslag: Apelles, en av det antika Hellas mest frejdade konstnärer, utförde på 300-talet f. Kr. en målning som på 200-talet e. Kr. utförligt beskrevs av den grekiske författaren Lukianos. Konstverket, »Förtalet», har sedan sekler gått förlorat, men Lukianos' beskrivning lockade många renässanskonstnärer, bl. a. Botticelli, Mantegna, Rafael och möjligen även Dürer, att ta upp tävlan med Apelles. På okända vägar nådde ett okänt grafiskt blad med någon renässansversion av »Förtalet» i början av 1600-talet Örebro, där stadens överste borgmästare, den rike Lars Olofsson Bohm, lät dekorera fondväggen i »Kungsstugans» gästabudssal med just detta motiv: Domaren, antastad av Misstanken, Okunnigheten och Högmodet, sitter till doms över den Olycklige, som assisteras av Ångern och Sanningen, medan den lilla nakna Avunden springer omkring på golvet — idel gamla bekanta från Apelles' målning (se bilden på högersidan).

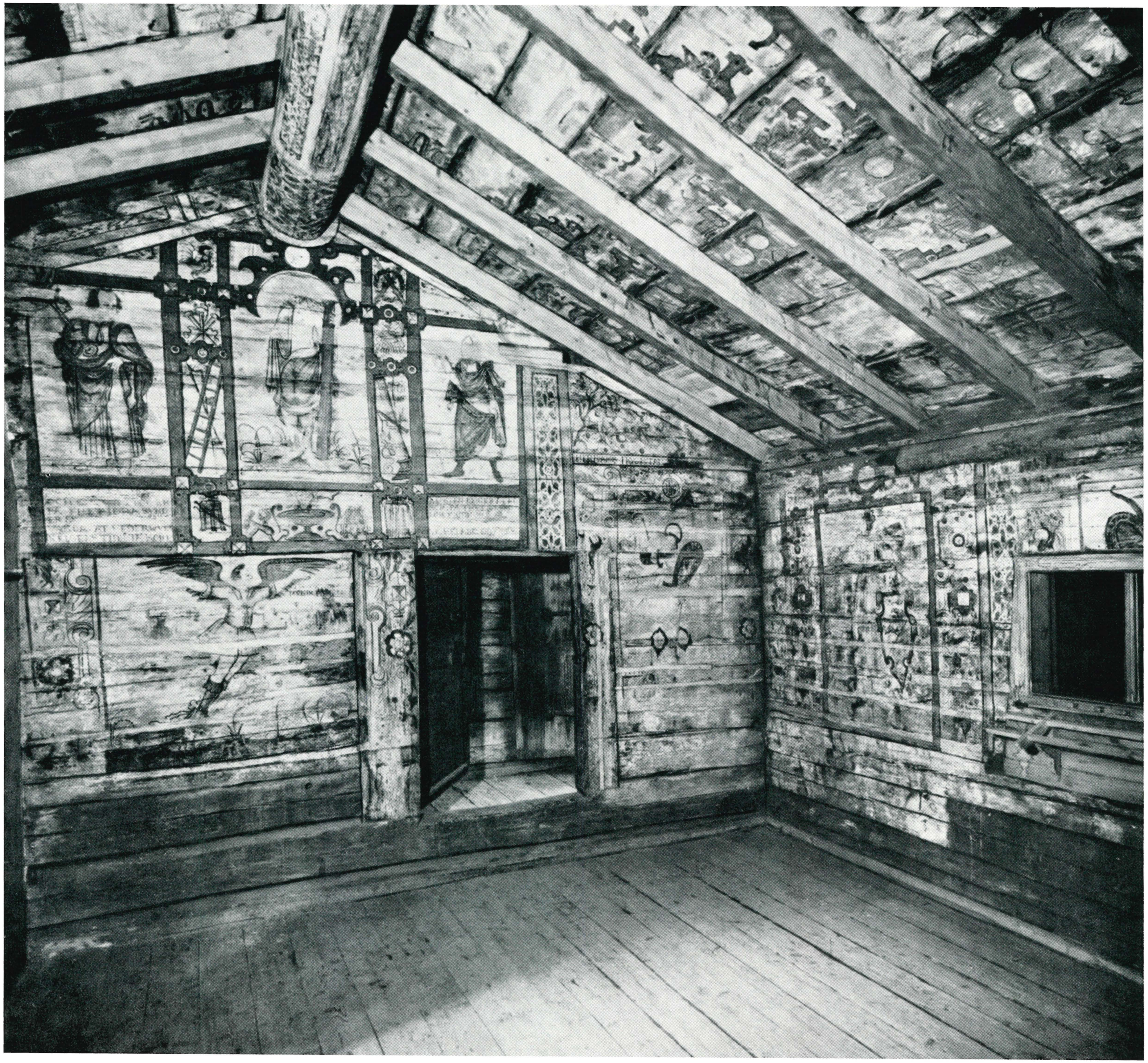

Högerbilden: Gästabudssalen på Kungsstugans loft är i övrigt dekorerad med bilder av den pinade Kristus, Petrus och en man, som möjligen kan vara Martin Luther, samt vidare med sinnrika och sedolärande allegoriska framställningar.

Närke 8

SVSPITIO
PENITENTIA
VERITAS
IGNORANTIA
SVPERBIA
IVDEX
INSIDIÆ

Vänster: Profeten Jona kastas överbord, och valfisken spärrar upp gapet, beredd att uppsluka gudsmannen. Detta i vårt kyrkliga måleri ej särskilt vanliga motiv ingår i den svit av tidiga 1600-talsmålningar, som nyligen framtagits i Mosjö kyrka.

Vänster: År 1594 lät riksrådet Erik Abrahamsson Leijonhufvud i Glanshammars kyrka uppsätta detta praktfullt snidade och bemålade skrank kring sin maka Karin Åkesdotter Soops grav.

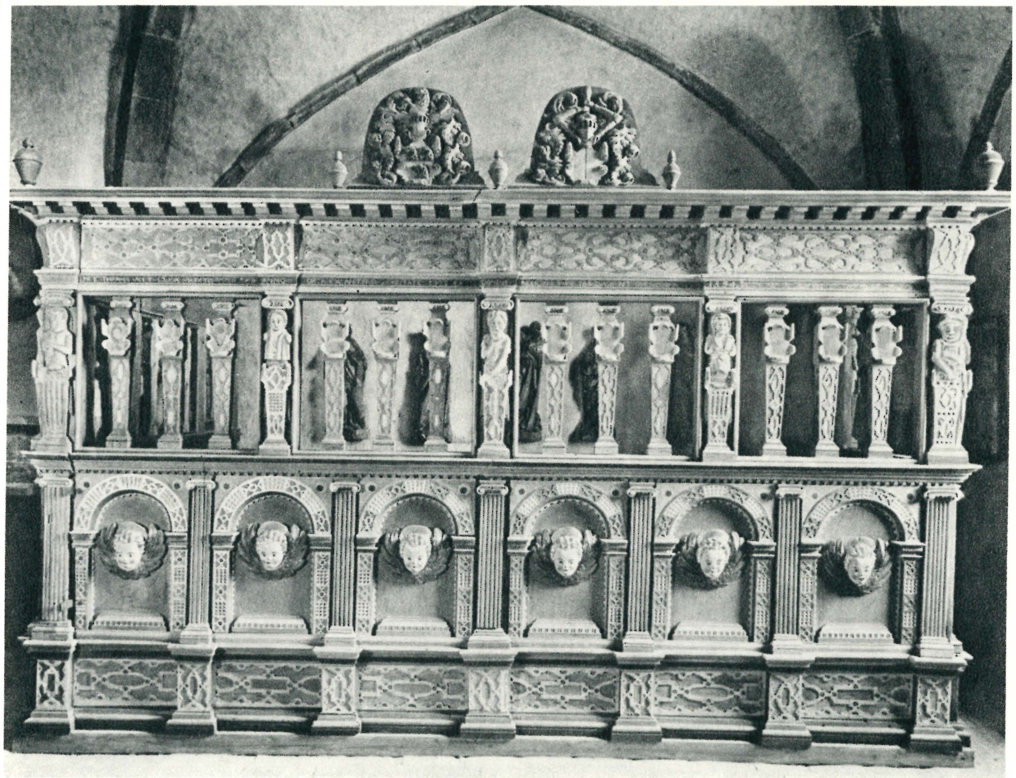

Färgbilden på motstående sida och detaljfotografierna på nästa uppslag ger detaljer ur de 1589 av mästaren A I R och hans gesäller utförda kalkmålningarna i Glanshammars kyrka, bl. a. IRA (Vreden) och SVPERBIA (Högmodet), fyra scener ur Kains liv, Skapelsen samt olika Dygder och Laster.

len försiggick under Vasatiden en markant utveckling: flitiga malmletare uppspårar nya fyndigheter som exploateras av ej mindre flitiga bönder, som förvandlas till bergsmän och organiseras i gruve- och hyttelag, äldre hyttor moderniseras och nya tillkommer, stångjärnshamrar anläggs för att på vissa håll bilda kärnan till bruk som skulle fortleva genom århundraden.

Järnhanteringen betydde, direkt och indirekt, förbättrade levnadsbetingelser, på sina håll av allt att döma välmåga för Närke i dess helhet. Vad var bergsmannen annat än en bonde som företrädesvis under vinterhalvåret ägnade sig åt att bryta malm i gruvan och kola i skogen, att forsla malm och kol (samt »limsten», d. v. s. krossad kalksten) till hyttan och där framställa tackjärn? Denne bergsbruksidkande bonde brukade i regel en mager och frostbiten torva, som gav honom en knapp bärgning — för honom betydde järnet en högst avsevärt förbättrad standard. Å andra sidan var jordbruksbygdernas bonde allt annat än främmande för samma järn. När hans arbetskraft ej tarvades för åker och äng och kreatur, höll han till i smedjan, sysselsatt med smide ej blott till husbehov utan för avsalu. Var och varannan närkesbonde måtte ha varit smideskunnig, oräkneliga måtte Närkes bondesmedjor ha varit. En granskning av 1500-talets skattelängder har gett vid handen, att järn varit en gängse skattepersedel ej blott i de närkiska bergslagsbygderna utan även i byarna mitt ute på Närkesslätten.

Detta närkiska järnhantverk — om uttrycket, som ju anger skillnaden från järnindustri, tillåtes — hade säkerligen medeltida ursprung, men om dess art och omfattning kan vi bilda oss en föreställning först tack vare Gustav Vasas ibland rätt ovettiga brev till »stålbergsmännen» i Sydnärke. »Kära dannemän», börjar helt vänligt ett skällebrev 1550 som i fortsättningen hotar med »vår högste straff och ogunste» om man inte gör bot och bättring utan framhärdar med »samme onde röde järn stål smide». (Metallen var alltså rödbräckt på grund av alltför stor svavelhalt.) Av andra brev framgår att man producerade stål till liar o. a. skärdon samt först och sist spik. Detta torde vara den första — i varje fall dokumentariskt belagda — upprinnelsen till det berömda lerbäckska »nubbsmidet», som kom att äga bestånd in i vårt eget sekel.

Gustav Vasas ursprungsmiljö var ju feodalt agrar, men med sin vakna blick för allsköns nyttigheter blev den store riksbyggmästaren med tiden också en fullfjädrad »bergsman». Det var han som införskrev Markus Hammarsmed och med denne och andra medhjälpare lade grunden till svensk järnindustri. Betecknande är ett par brev från 1537

Detta uppslag: Kalkmålningar på vägg och valv i Glanshammars kyrka, utförda 1589 av mästaren A I R och hans gesäller.

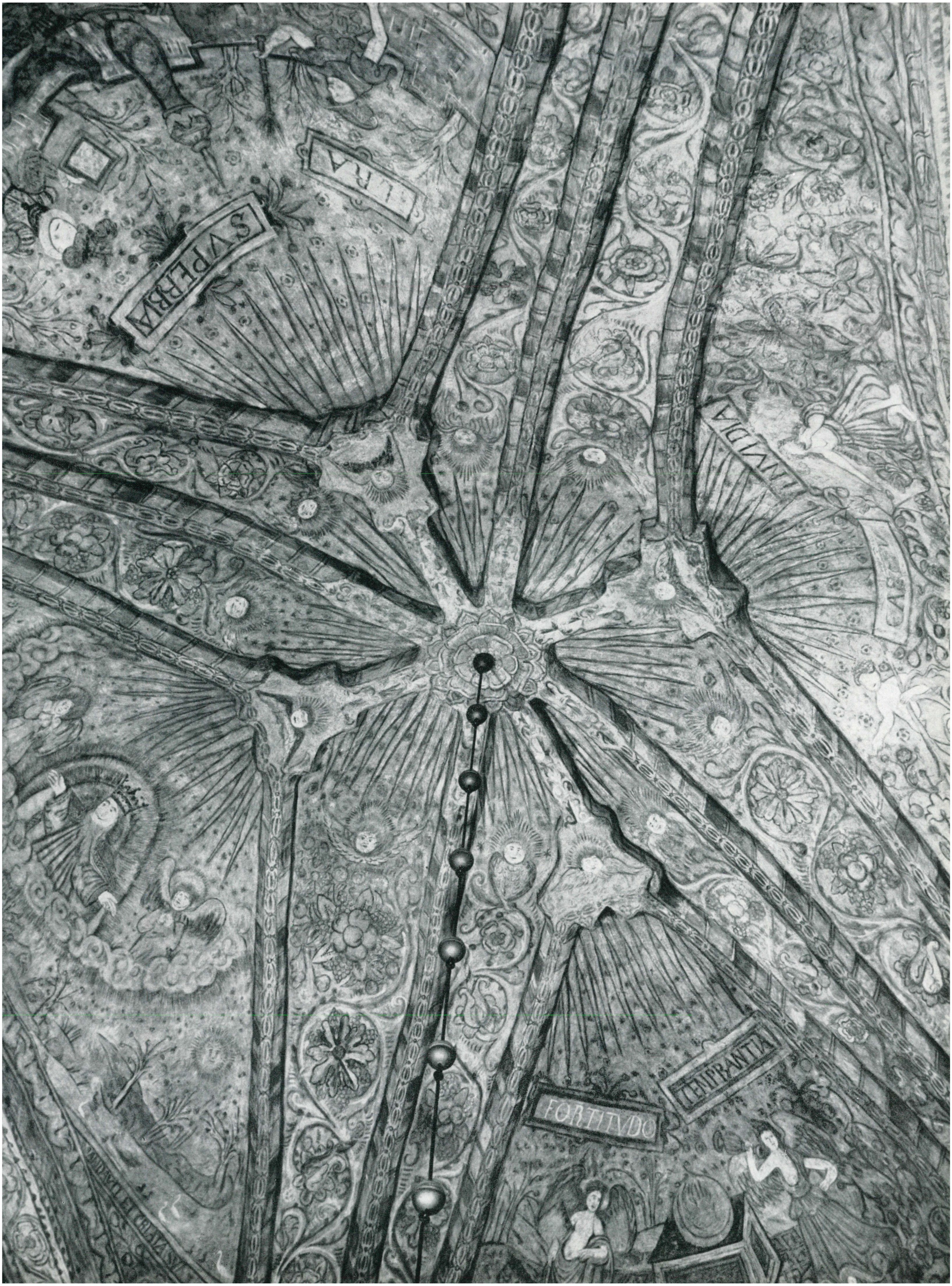

SVPERBA
IRA
INVIDIA
FORTITVDO
TEMPRANTIA

Knista kyrka dekorerades 1617 med bl. a. scener ur Första Mosebok samt porträtt av gammaltestamentliga åldringar.

På vänstra sidan ses sålunda Skapelsen och Syndafallet, på den högra Utdrivandet ur Paradiset.

och 1551, i vilka kungen lägger i dagen stort intresse för några prov, som hans malmletare skickat honom från trakten av Åmmeberg. Han misstänker att det kan vara frågan om »galmie», alltså galmeja eller zinkkarbonat. Troligen var det zinkblände, alltså det mineral som nu sedan hundra år brutits vid Åmmeberg av det belgiska bolaget Vieille Montagne. Det var alltså på vippen att kung Gösta kommit händelserna trehundra år i förväg!

Vid Gustav Vasas död 1560 tillföll Närke yngste sonen, hertig Karl (IX), vars furstendöme omfattade Södermanland, Närke, Värmland och Vadsbo härad i Västergötland. Sonen trampade friskt i faderns frejdade fotspår ej minst som »bergsman» och industriidkare. 1577 lät hertigen i Örebro inrätta ett laboratorium för malmanalyser, och på sina resor underlät han ej att besöka gruvor, hyttor och hamrar och hålla räfst och rättarting om huruledes hans befallningsmän, smeder och bergsmän beflitade sig om den riksviktiga hanteringen. Hans mest betydande insats i Närke är knuten till det på 1570-talet anlagda Lekebruket vid Lekeberga i Knista socken, som drevs ett tjugotal år. Vid sex masugnar framställdes där förutom tackjärn falkonetter (små kanoner) och lod (kanonkulor), svavelkrukor (för Dylta bruk, jfr nedan), kittlar, grytor o. a. gjutgods.

Ungefär samtidigt anlades i Axbergs socken Dylta svavelbruk, som med tiden utvecklades till det ledande i landet; sedan svavelfyndigheterna länsats övergick man till rödfärgsproduktion. Dylta blev kungligt residens 1579, då pesten rasade i Stockholm och Johan III med sitt hov sökte svavelångornas skydd mot smittan. I det lutheranska prästerskapets ögon ansågs dock Dylta vara den verkliga pesthärden, enär kungen åtföljdes av »Kloster-Lasse», den som förstucken jesuit beryktade hovpredikanten Laurentius Nicolai.

Såväl Lekebruket som Dylta tjänade försvarsändamål: svavlet var ju en oumbärlig ingrediens i krut. (Vid ett av Gustav Vasa anlagt »krutbruk» i Mosjö socken tillverkades en annan ingrediens, salpeter.) Det mot slutet av 1500-talet nedlagda Lekebruket fick en efterföljare i Gyttorps 1606 anlagda kronobruk nära Nora. En vapensmedja av allra största betydenhet blev Örebro gevärsfaktori, på vilket tysken Casten Otter 1624 erhöll privilegium. Vid detta manufakturverk framställdes för arméns behov gevär och pistoler, pikar, bajonetter m. m.; i faktoriets rullor uppräknas pip-, lås-, pistol-, spets-, tenlike- och betselsmeder, slipare, borrare, beslagare, beredare, spetsstake-, vagn-, trum-, låd-, stock- och hölstermakare m. fl., vilket

På detta och nästa uppslag ses detaljer av de takmålningar, som den rike brukspatronen, assessor Anton von Boij på 1680-talet lät utföra i sin karolinska herrgård Stora Lassåna (i nuvarande Laxå köping). Till vänster en boksynt och filosoferande, av kostymeringen att döma välbärgad åldring; plafondmålning i en av flygelbyggnaderna. Nedan en industrihistoriskt synnerligen intressant bild, som bl. a. visar en masugn av s. k. fransk typ, en stångjärnssmedja och en vattensåg. I förgrunden krossar en arbetare malm, i mittplanet kör en forbonde efter oxar. Den bergiga bakgrunden bör vara Tiveden — ty sannolikt framställer motivet just de »Boijska verken» vid Laxån. Målningen finns i matsalen på Lassåna, och flankeras av de medaljonger som ses på nästa uppslag.

Detta uppslag visar detaljer av takmålningarna i salen på Stora Lassåna herrgård.

Medaljongerna ovan visar malmletaren med sin slagruta och gruvarbetare i färd med att bryta och i ett tråg bära upp malm.

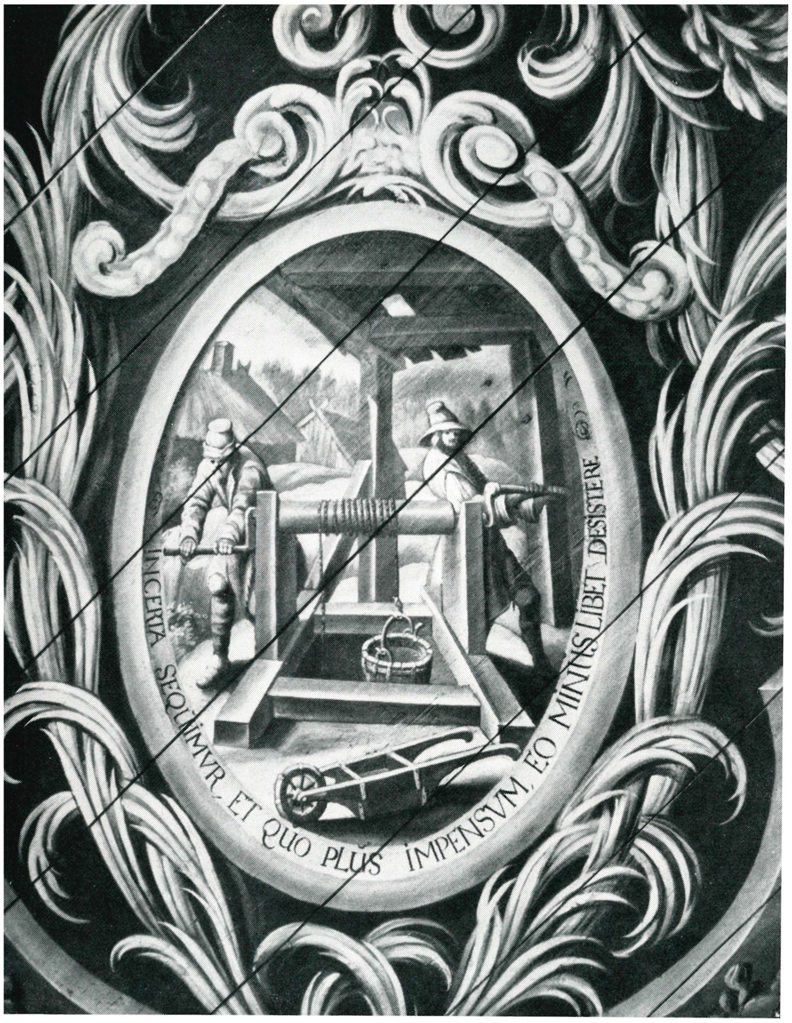

Ovan: Malmuppfordring medelst handvind samt interiör av en stångjärnssmedja.

Mot idoga gruvkarlar och sotiga smeder kontrasterar dessa näpna barockputti, som bringar druvor och rosor i stället för malm och järn.

På sina resor gästade Karl XI ofta sin vän Anton von Boij på Stora Lassåna. Också Karl XII kom dit — på likfärden från Fredrikshald till Stockholm. Enligt traditionen stod hjältekonungen lik i denna kammare, som numera förvandlats till en magnifik barockinteriör.

ju ger en god föreställning om yrkesdifferentieringen. Faktoriet var en dåtida storindustri: det sysselsatte en arbetsstyrka som i upprustningstider nådde en numerär av 700 à 800 man. Av dessa var blott något hundratal bosatta i den egentliga »smedstan», Norra och Södra Smedjebackarna på ömse sidor Svartån öster om Slottet, samt på Borrarebacken vid Snavlunda i Ånsta socken. Det stora flertalet faktorismeder var utspridda över stora delar av Närke, företrädesvis i Kvismaredalen. Det var helt enkelt de förfarna bondesmederna som enrollerats och från självförsörjande »nubbsmeder» förvandlats till skråorganiserade, statsanställda vapenhantverkare. I var och varannan by ute på Närkesslätten finner vi på 1600-talet mästare, gesäller och lärlingar, som visserligen är hantverkare men samtidigt jordbrukare, självägande bönder eller i tjänst hos bönder. Om man tänker på dels faktorismederna, dels de än talrikare spik-, kniv-, sax- och liesmederna, samt den arbetskraft som sysselsattes vid gruvor, masugnar och

(Forts. på sid. 82.)

Grevskapet Närkes vapen sådant Erik Dahlbergh tecknade det för »Suecia antiqua et hodierna». Den äldsta kända beskrivningen av vapnet härrör från Erik XIV:s tid: »Två förgyllda skäktor uti kors med försilvrade uddar med fyra vita rosor däremellan uti rött fält». (En skäkta var en pil med särskilt bred spets.) — Kopparstick.

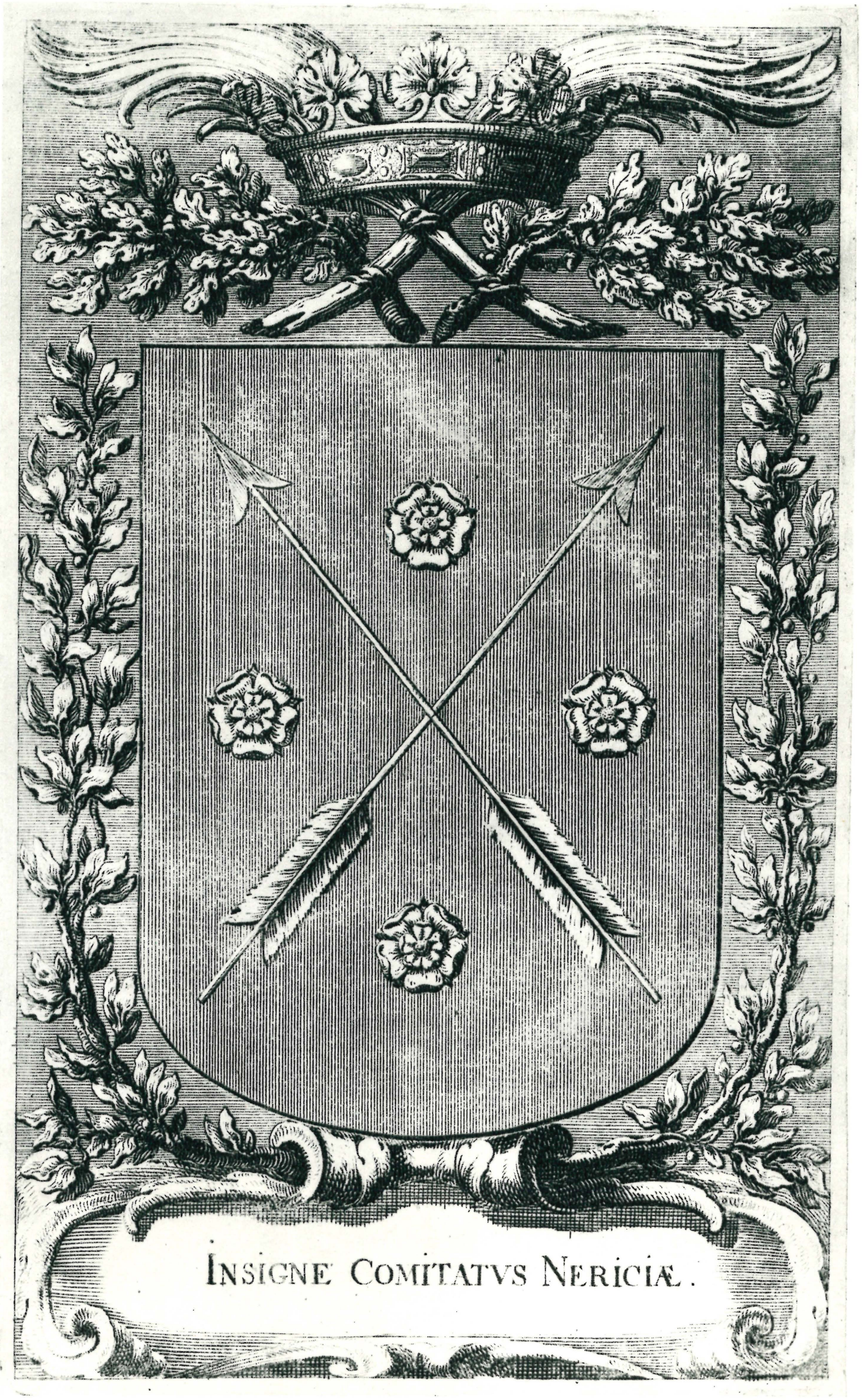

Närkebilder från stormaktstiden

Kopparstick ur Erik Dahlberghs "Suecia antiqua et hodierna" samt skisser och förlagor ur Kungliga bibliotekets samlingar.

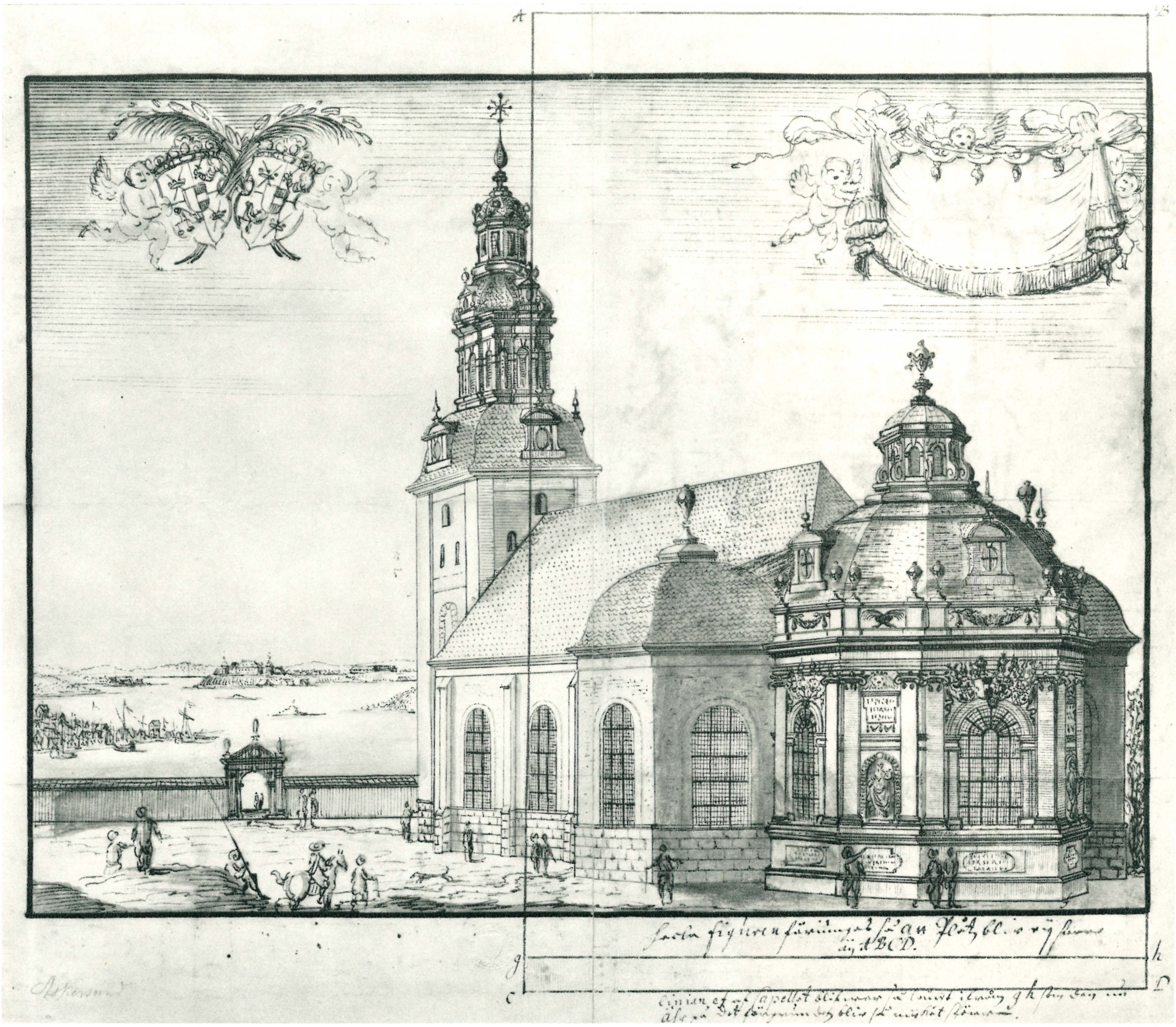

Sviten av Sueciabilder — eller rättare skisser och förlagor till samt detaljer ur kopparsticken i »Suecia antiqua et hodierna» — inledes med två exteriörer av Askersunds landsförsamlings kyrka, uppförd 1664—70 på tillskyndan av herrskapet på Stjernsund, riksrådet greve Johan Oxenstierna och hans maka Christina Soop, sedermera omgift med sin syssling, riksrådet friherre Gustaf Soop. (Det är makarna Soops alliansvapen som pryder bilderna.) Betecknande nog har Dahlbergh ägnat särskild omsorg åt den detaljerade utsmyckningen av det praktfulla gravkoret i förgrunden. Det är nämligen hans egen skapelse — kyrkan i övrigt hade ritats av Jean De la Vallée. I bildernas bakgrund (d. v. s. åt väster) ses Askersund och Stjernsund, som i verkligheten ligger öster, resp. söder om kyrkan. — Askersunds landsförsamlings kyrka. Förlaga av Erik Dahlbergh till kopparstick.

Conditorium
Illustriß: et Excellentiss: Baronis
ac Domini
Dni. GUSTAVI SOOP
S.R.M. Regniq; Sveciæ Senatoris
in templo Askersundensi.
Askersund.

Ovan: Som en ganska imponerande sjö- och stapelstad framträder det 1643 privilegierade Askersund på Sueciabilden, vars återgivande av lands- och stadskyrkorna dock torde vara tämligen korrekt. Landskyrkans klockstapel är sedan länge borta, och den nuvarande stadskyrkan härrör från tiden efter stadsbranden 1776.—Kopparstick 1703 av Johan van den Aveelen.

Högersidan: Att föreställa sig stormaktstidevarvets herremansbostäder som idel palats i stil med De la Gardies Makalös och Wrangels Skokloster vore ett kapitalt misstag. Långt vanligare än de magnifika slotten var knuttimrade och rödfärgade sätesgårdar av den typ, som på motstående sida exemplifieras av närkesherrgårdarna Esplunda och Ekeberg — vilket inte utesluter att de beboddes av högättade dignitärer, riksråd och landshövdingar: på Ekeberg hette de Leijonhufvud, på Esplunda Bonde, senare Mörner. — Kopparstick 1704 av Johan van den Aveelen.

J. v. d. Aveelen. Sc. Holmiæ. 1704

Ej ens centrum av våra dagars Örebro — och ej heller den modesta Svartån — gör ett så storvulet intryck som den i Suecian avbildade storstadsvyn. Här har Erik Dahlbergh sannerligen inte knusslat och inte heller varit så petnoga: så t. ex. har Nikolaikyrkan tornet i öster och koret i väster i stället för tvärtom. Men trots sina uppenbara överdrifter i fråga om »tätbebyggelsen» och sina många för den initierade lätt påvisbara felaktigheter lämnar bilden många riktiga och viktiga upplysningar om det slutande 1600-talets Örebro. »Arx

Regia» (»den kungliga borgen») är den enda tillförlitliga bilden av Örebro slott före ombyggnaden vid mitten av 1700-talet. Till höger om slottet skymtar »Aula Gubernatoris», landshövdingeresidenset och landstatshuset i den nuvarande Slottsparken. »Curia» är den enda kända bilden av 1600-talets rådhus, ombyggt på 1700-talet och rivet på 1800-talet. Längst till vänster ses »Nosocomium», sjukhuset, med dess i början av 1800-talet rivna Sankt Andreæ kyrka. — Örebro. Förlaga av Erik Dahlbergh till kopparstick år 1700.

Ovan: Annu vid mitten av 1600-talet residerade på Göksholm medlemmar av släkten Natt och Dag, ättlingar av Engelbrekts dråpare Måns Bengtsson. Troligen var det riksrådet Åke Axelsson som under seklets förra hälft lät tillbygga det redan förut ansenliga medeltidshuset och förse det med prydnadsgavlar, portaler och balustrader i renässans- och barockstil. Om bebyggelsen verkligen varit så storståtlig som Sueciabilden visar, må dock lämnas osagt. Tillförlitligare än det ovan avbildade sticket förefaller den lilla på motstående sida återgivna skissen. — Kopparstick 1702 av Johan van den Aveelen.

Högersidan: Medeltida anor har det nära Örebro belägna Myrö, som vid mitten av 1600-talet tillhörde riksskattmästaren friherre Seved Bååt. Dennes svärmor, Margareta Brahe, hade på 1630-talet byggt Myrö till sätesgård, av Sueciabilden att döma ett mäktigt slott, som på 1760-talet fick lämna plats för den nuvarande herrgården, uppförd efter ritningar av C. J. Cronstedt. — Kopparstick av E. Reitz.

GIOXSHOLM
Hielmarn Lacus

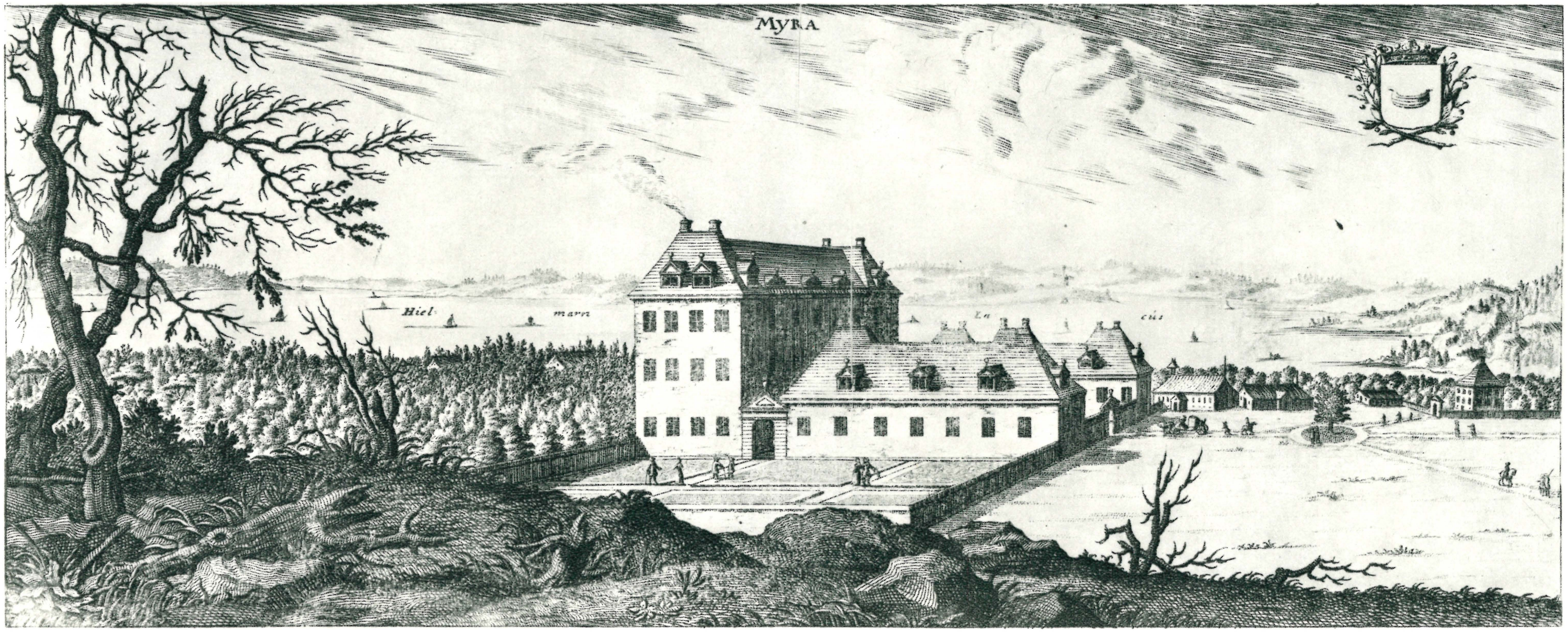
MYRA
Hiel marn La cus

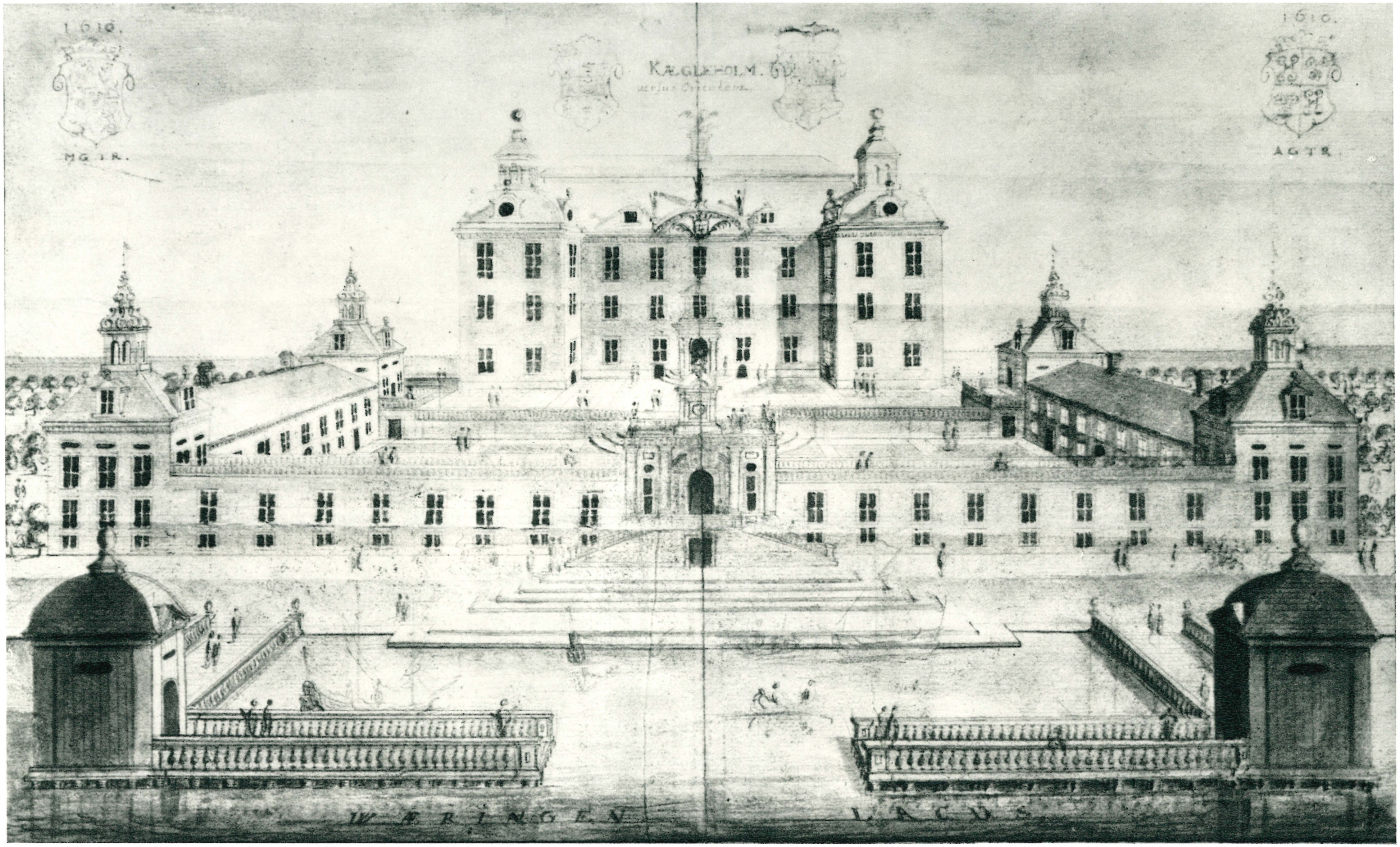

Överdådigare än Örebro slott och allt vad andra slott och herresäten i Närke hette tedde sig Kägleholm, rikskanslern greve Magnus Gabriel De la Gardies på 1670-talet fullbordade palats vid Väringen. Vem var arkitekten? Man har gissat på Jean De la Vallée, men Tord O:son Nordberg har påvisat, att det var en föga känd »konduktör» Olof Falck som ritade — men på byggherrens tillskyndan granskades och reviderades hans ritningar av Nicodemus Tessin d. ä. Har månne alla dessa byggnader, terrasser, kajer och bryggor funnits i verkligheten? Ja, det har bekräftats dels av bevarade uppmätningsritningar från början av 1700-talet, dels av grävningar i samband med byggnadshistoriska undersökningar och konserveringsarbeten i vår egen tid.

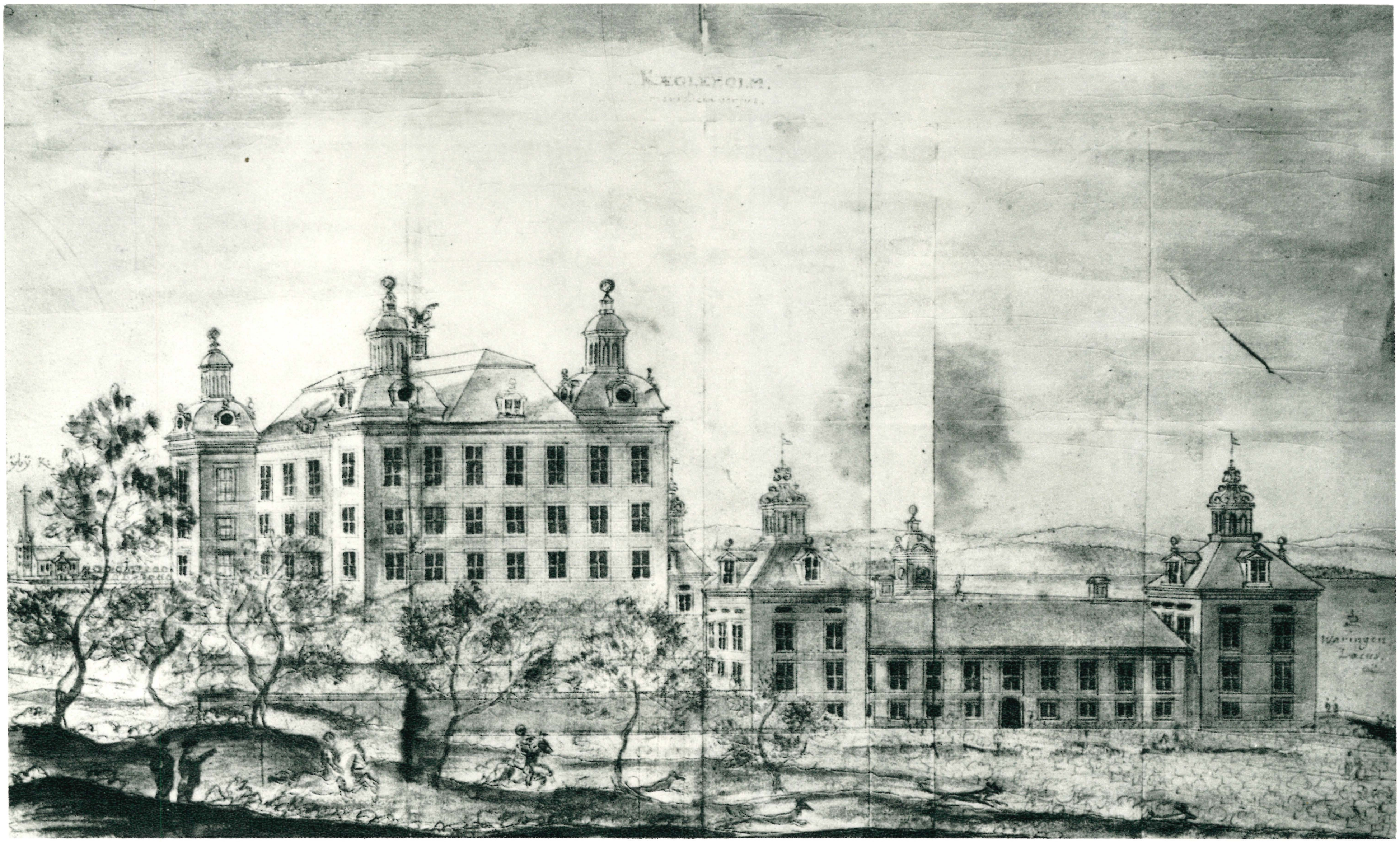

Kägleholms slott från söder. Förlaga till kopparstick 1702.

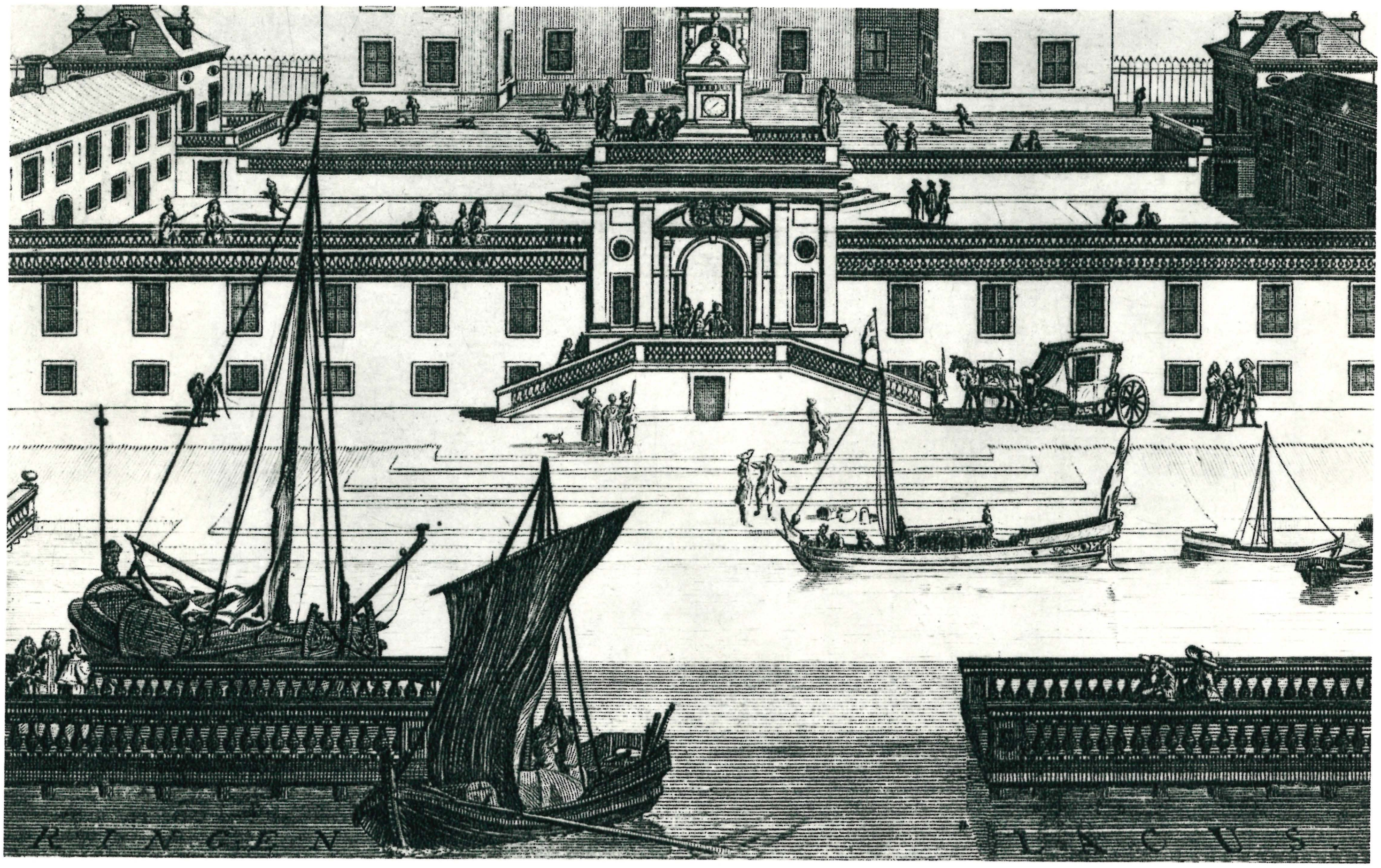

Ett par detaljer ur Suecians Kägleholmsstick: Vid »sjögårdens» brygga ligger grev Magni lustjakt förtöjd, och i »djurgården» jagas det lusteliga. All denna härlighet försvann med reduktionen, och en vådeld lade 1712 Kägleholm i grus och spillror. Det återuppstod i sinom tid som — »Jaktslottet» i Carl Jonas Love Almquists »Törnrosens bok». — Detaljer ur kopparstick av Johan van den Aveelen och Willem Swidde.

»Mätt av ålder och lidande» sköts den siste björnen i Närke vid Sannahed 1875 — av sin förevisare. Den siste vilde björnen sköts 1860 på Svartå bruks ägor och kan alltjämt — uppstoppad — beskådas i Karolinska läroverkets biologiska museum, Örebro. Även om nog björnar var rätt sällsynta redan på 1600-talet så måtte de dock ha varit ett villebråd som jagades bl. a. i Sickelsjö skogar i Götlunda socken. Motiven till jaktstycket ovan, signerat 1674 av David Klöcker Ehrenstrahl, hämtades just från Sickelsjöskogarna, där Karl XI och sedermera Karl XII lät arrangera många dramatiska jakter. Oljemålningen finns numera på Drottningholm.

Höger: »Sickelsjöbjörnen» är kort och gott titeln på denna oljemålning av David Klöcker Ehrenstrahl, signerad 1681. Den otydliga inskriptionen på stenen lyder: »Anno 1681 den 20 januari blef i närwaro af Hans Maj:t Ko^{g} Carl XII en Björn skuten wid Sickel sjöö hoft uti Nercke som wäger 28 Lis pund». — Privat ägo.

Bortsett från Nikolaikyrkan och slottet finns i Örebro rätt få byggnadsminnesmärken från äldre tid. Det rådhus som staden hade på 1600-talet är sålunda försvunnet men denna skulptur har bevarats och finns uppsatt i den nuvarande rådhussalen. Som sig bör kröner Justitia, rättvisans gudinna, det av ett par grinande lejon hållna stadsvapnet.

Nedan höger: Om ett av de råaste och skymfligaste skamstraff som förekommit i vårt land erinrar »stadens stenar» (nu i Örebro läns museum), som bars av kvinnor vilka förbrutit sig mot sjätte budet.

Nedan: Skampallen från Snavlunda kyrka (nu i Örebro läns museum) kan ha varit i bruk till 1841, då stockstraffet avskaffades. I den här stocken kunde som synes tre syndare samsas om utrymmet.

stångjärnshamrar, undrar man onekligen om inte 1600-talets Närke var det dåtida Sveriges mest »industrialiserade» provins?

Den industriella livaktigheten under Gustav Vasas och Karl IX:s tid avmattades inte under de tvenne följande vasaregenterna, Gustav II Adolf och Kristina. Den sannskyldiga blomstringstiden inföll fastmera under Carl Bondes tid. Denne märklige man blev 1628 landshövding i Örebro, 1633 riksråd och 1637 guvernör i det nyinrättade Generalbergsamtet; han avled 1652. Med politik befattade han sig föga; han kallade sig själv »bergsman» och han framstår som en av den svenska bergshanteringens kraftigaste och insiktsfullaste främjare. Ett av hans många framsynta projekt — som visserligen kom att stanna på papperet — var anläggandet av en kanal för transport av bergslagsjärnet till Västerhavet. (Redan Gustav Vasa och Karl IX hade lekt med tanken på en »Svea kanal» som skulle förbinda Mälaren med Hjälmaren och Hjälmaren med Vättern.) Kanalen i fråga skulle utgöra en förbindelseled mellan sjöarna Lången, Hjälmaren, Tisaren och Vättern. Därav blev nu intet, men i stället anlades 1629—39 den första Hjälmare kanal mellan Arbogaån och Notholmen i Storhjälmaren.

De kamerala akterna — skatte- o. a. längder — från Gustav Vasas tid ger oss en visserligen summarisk och knapphändig uppfattning om bebyggelse och befolkningsförhållanden i Närke under Vasatiden. Vad vi möter vid 1500-talets mitt är på det hela taget ännu det medeltida landskapet och medeltidssamhället, må vara i stöpsleven. Hundra år senare möter vi ett landskap och ett samhälle som är väsentligt annorlunda. Den framför allt tekniska och kommersiella utveckling, som antytts i det föregående, har medfört genomgripande strukturförändringar. Vidsträckta områden, som vid medeltidens slut ännu var obygd, har blivit hemvist för den nya tidens närkingar.

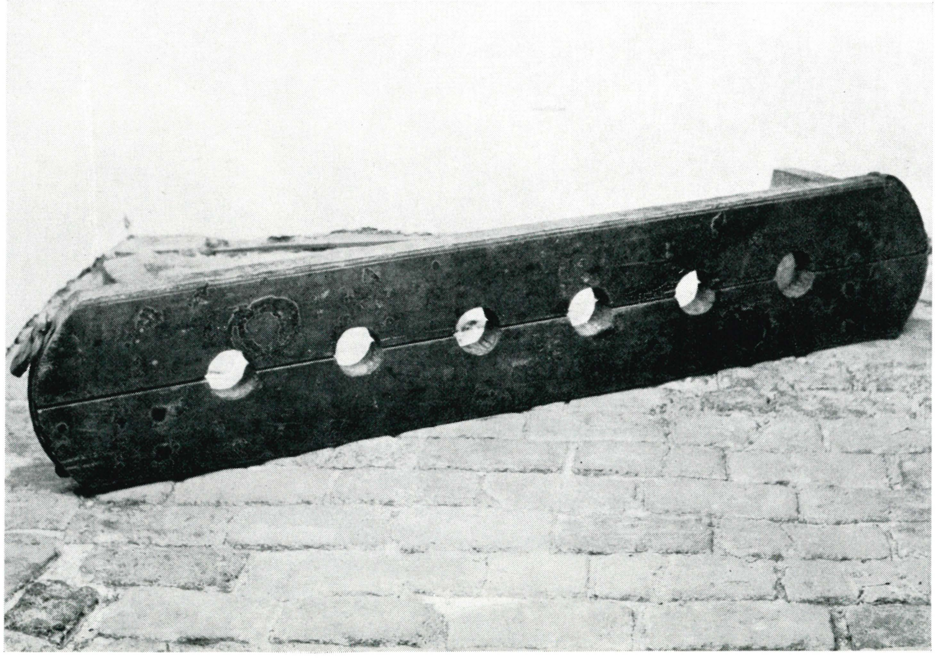

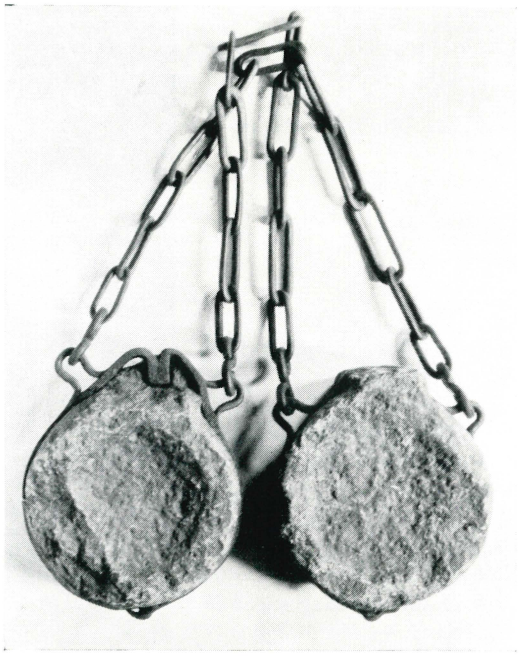

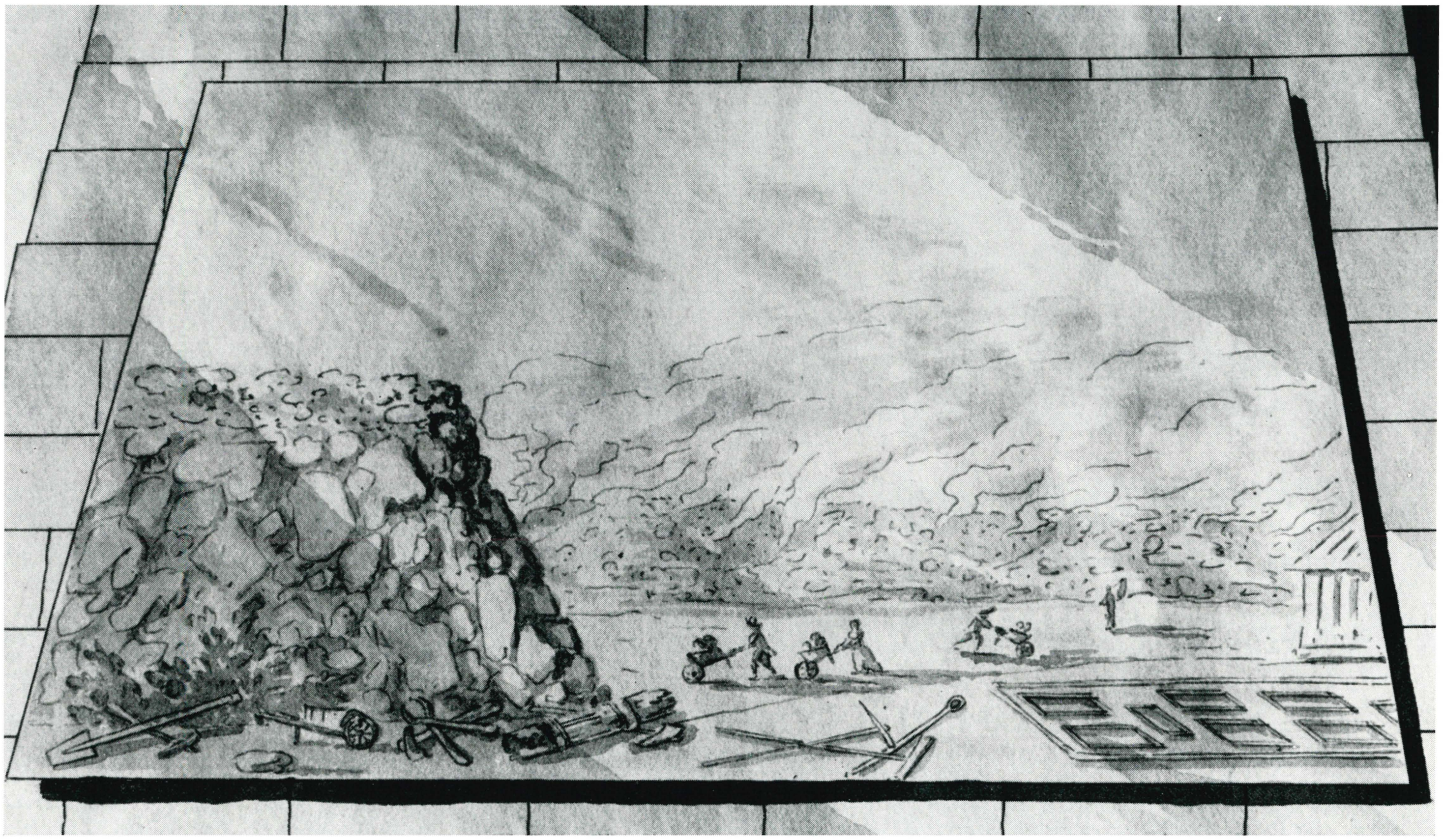

Den kambro-siluriska berggrunden nedanför Kilsbergens sluttning mot Närkesslätten innehåller mäktiga lager av alunskiffer, som exploaterats bl. a. vid på 1700-talet anlagda alunverk vid Latorp och Garphyttan i Tysslinge socken. Denna bild av ett skifferbrott är hämtad från en karta över Garphyttan. Här (liksom även i den egentliga gruvdriften) var arbetskraften i ej ringa utsträckning kvinnlig. — Detalj av karta. Kungliga biblioteket, Stockholm.

Kring gruvor, hyttor och bruk har vuxit upp må vara oansenliga tätorter. Oräknade tunnland har lagts under plogen av nybyggare, torpare och indelta soldater. För att stimulera nyodlingar — i stor utsträckning på allmänningsmark — beviljade Kronan nybyggarna s. k. frihetsår, d. v. s. gården — i regel ett kvarts eller ett åttondels hemman — skattlades först efter vissa år. Bygden, som hittills bestått av de agglomerationer som de på slätterna och i dalgångarna utspridda byarnas in- och utägor bildade, vidgades alltmera för att förenas och sammansmälta till storbygder. I ett par fall leder befolkningstillväxten och bosättningsexpansionen till nya sockenbildningar: sålunda avsöndras på 1640-talet socknarna Skagershult och Bodarne (Ramundeboda, numera Laxå) från den vidsträckta Viby socken. Och 1643 får Närke ännu en stad: Askersund, den lilla handelsorten vid norra ändan av Vät-

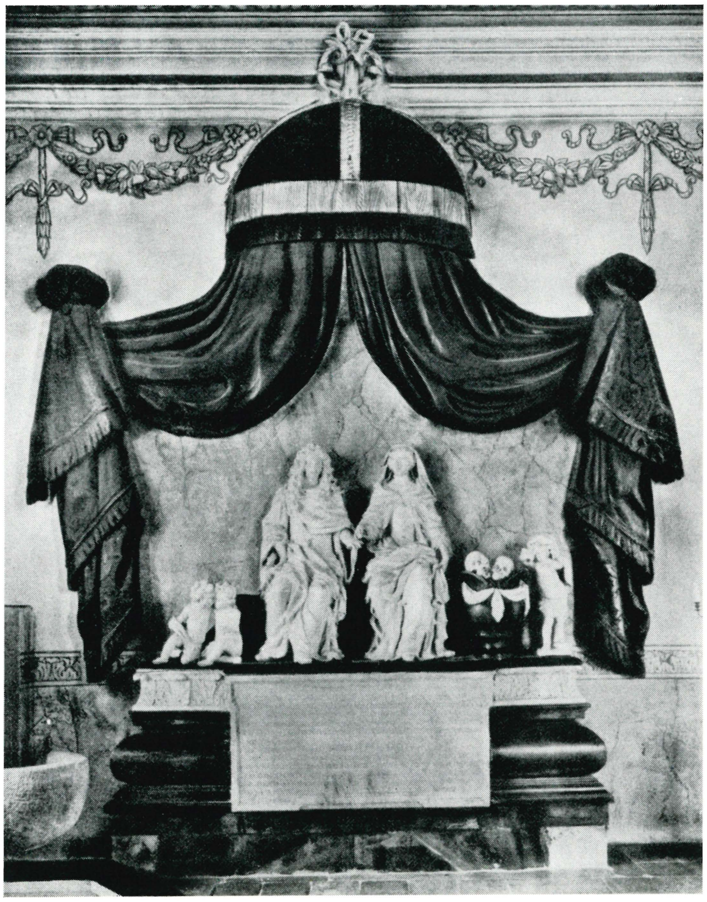

Höger: Stora Mellösa kyrka pryddes en gång av ett storartat gravmonument över det högättade herrskapet på Göksholm, riksrådet friherre Knut Kurck och hans maka Barbro Åkesdotter (Natt och Dag), utfört omkring 1680 av änkedrottning Hedvig Eleonoras hovbildhuggare, flamländaren Nicolaes Millich. Det flyttades i början av 1700-talet och återuppsattes (i något förvanskat skick) i Näshulta kyrka i Sörmland, där det nu finns.

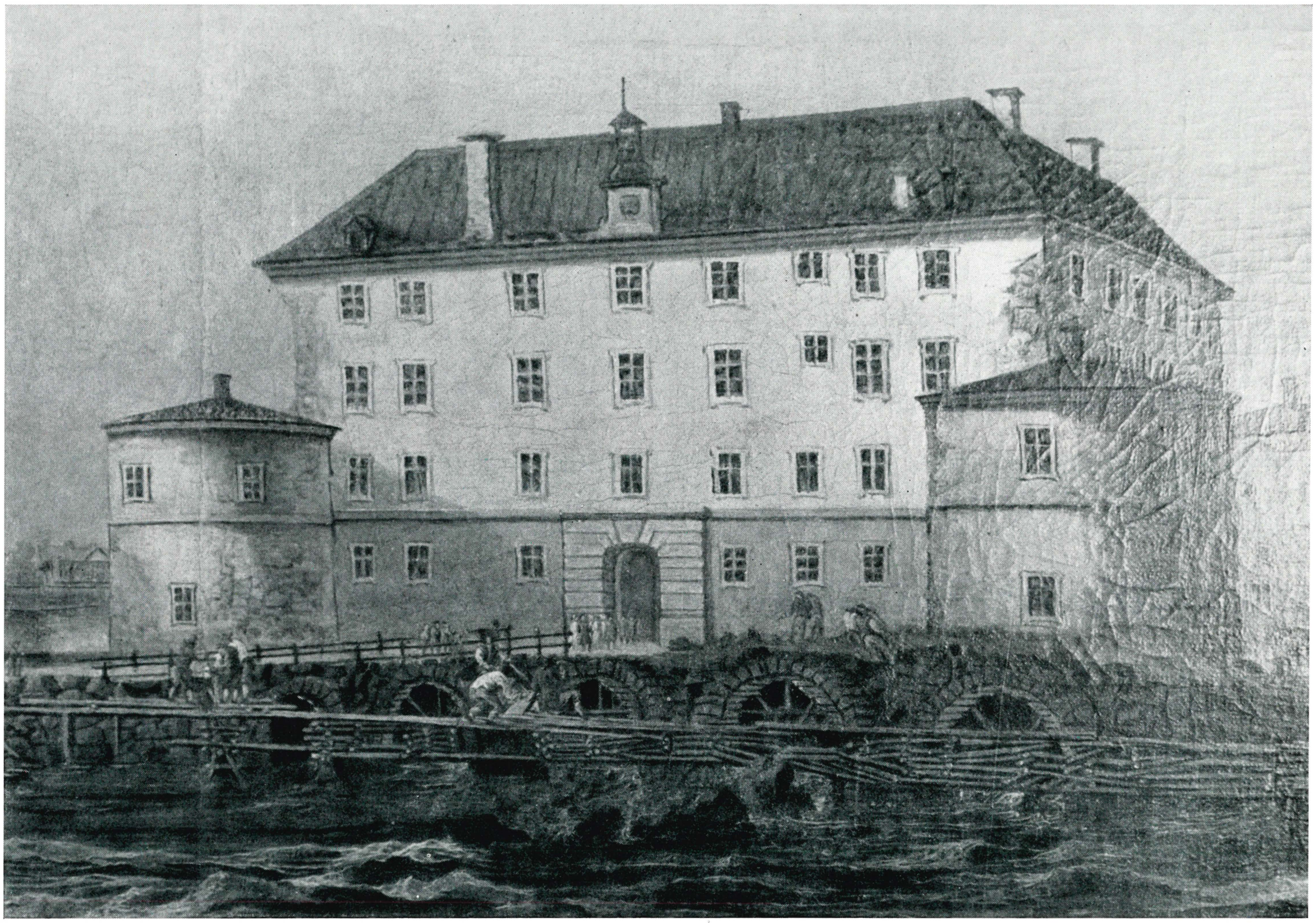

I oktober 1766 gästades Örebro av kronprins Gustaf (III) och hans blivande gemål Sofia Magdalena. Evenemanget förevigades av landskapsmålaren Johan Sevenbom (f. omkring 1721, d. 1784), som enligt vad han själv uppgav kom »ifrån Neriket». Jämte en del andra bilder av svenska slott var denna målning ursprungligen avsedd för Stockholms slott. Ovan ses en detalj av tavlan: dalkarlar i färd med att uppföra den s. k. Kanslibron. Högersidan visar ännu en detalj: kronprinsparet, omgivet av hovfolk och lokala honoratiores. Bland de fåtaliga äldre stadsbilderna från Örebro är denna den första, som kan göra anspråk på att kallas konstverk. — Örebro slott. Oljemålning av Johan Sevenbom 1766—70. Landshövdingeresidenset, Nyköping.

gatoriska anhalter under eriksgatan, nämligen bygdernas centrala kult-, tings- och handelsplatser alltsedan forntiden. Orter av det slaget torde i Närke ha varit Viby, Kumla, Mosås, Örebro och Glanshammar.

Detta rikt utvecklade vägnät har säkerligen bidragit att förläna den provinsiella kulturen dess egenart — eller kanske snarare brist på egenart. Närke har, i varje fall i historisk tid, aldrig varit isolerat, tvärtom har det legat öppet för vindar från och förbindelser med såväl de omgivande landskapen som fjärmare landsändar. Allmogekulturen i Närke är icke ensartad, inte särpräglad. Östernärke söder om Hjälmaren uppvisar påtaglig frändskap med angränsande delar av Södermanland, särskilt Vingåkersbygden. Östra delen av Glanshammars härad norr om Hjälmaren hör samman med Fellingsbro- och Arbogabygderna i Västmanland. I sydost bildar de forna bergslagen i Lerbäck och det östgötska Godegård en kulturgeografisk enhet. Tiveden skiljer visserligen sydvästra Närke från Västergötland, men samhörigheten mellan denna del av landskapet och Finnerödjabygden är omisskännlig. Nordvästra Närke slutligen, enkannerligen Lekebergslagen, har föga gemensamt med slättbygdens bondeodling utan fastmera med Noraskoga; här var bergsmanskulturen förhärskande.

Så var det i gammal tid, och när sedan för vid pass hundra år sen de första järnvägarna drogs fram genom Närke, så betydde detta den slutgiltiga uppluckringen av vad som ännu återstod av isolerad bygdekultur. Endast ett par insulära relikter har hävdat sig in i vår egen tid: hjälmaröarna Vinön och Valen.

Men Örebro var inte bara en riksvägarnas mötesplats, det har också varit en riksmötenas stad, något som givetvis hör samman med belägenheten i vad som åtminstone på den tiden med fog kunde kallas »Sveriges hjärta». Några data:

1292 hölls i Örebro ett herremöte, vid vilket Ysar valdes till biskop i Strängnäs.

1308 ingicks i Örebro förlikning mellan de stridbara folkungafurstarna, kung Birger Magnusson och hans brö-

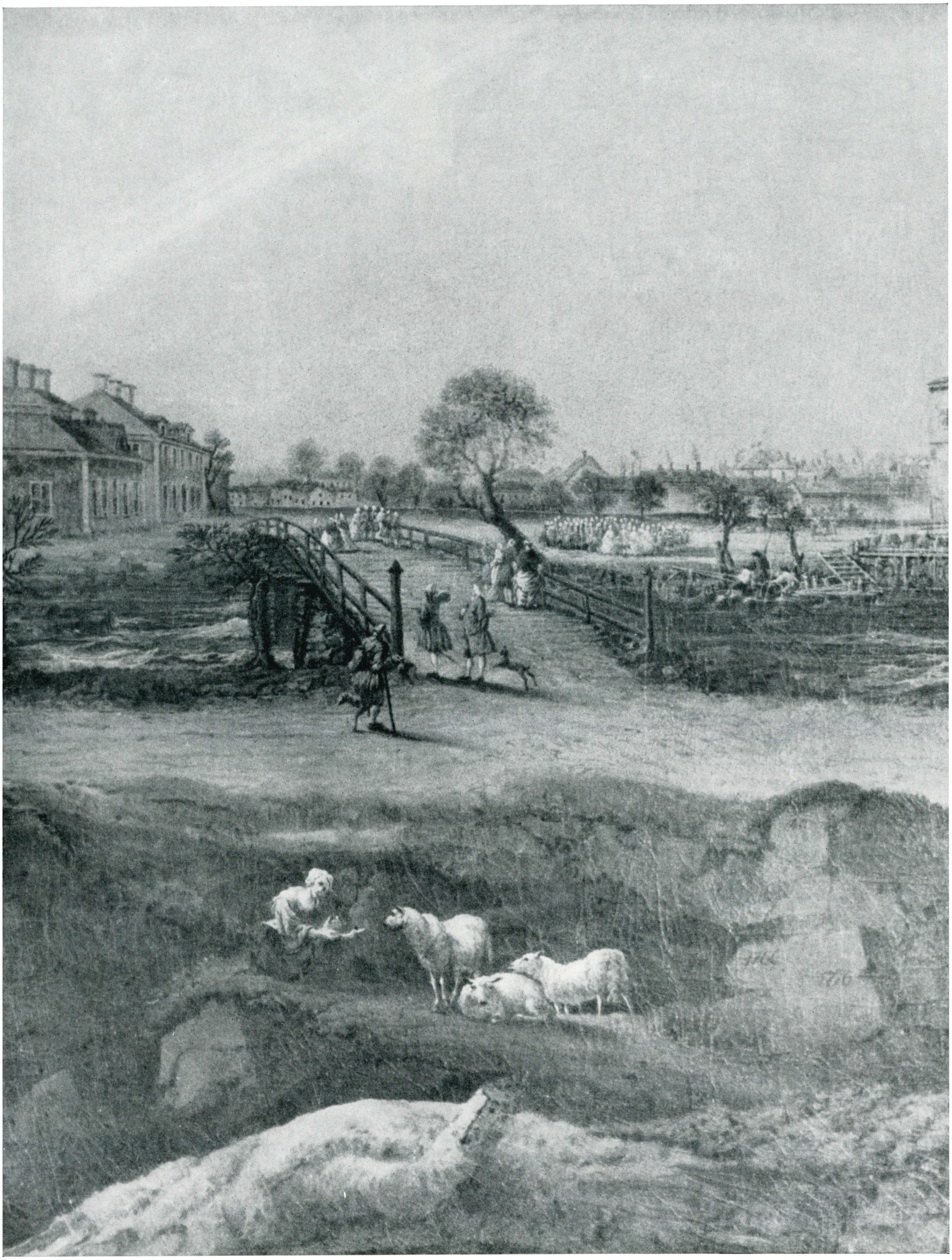

Örebro slott. Oljemålning, detalj, av Johan Sevenbom 1766—70.

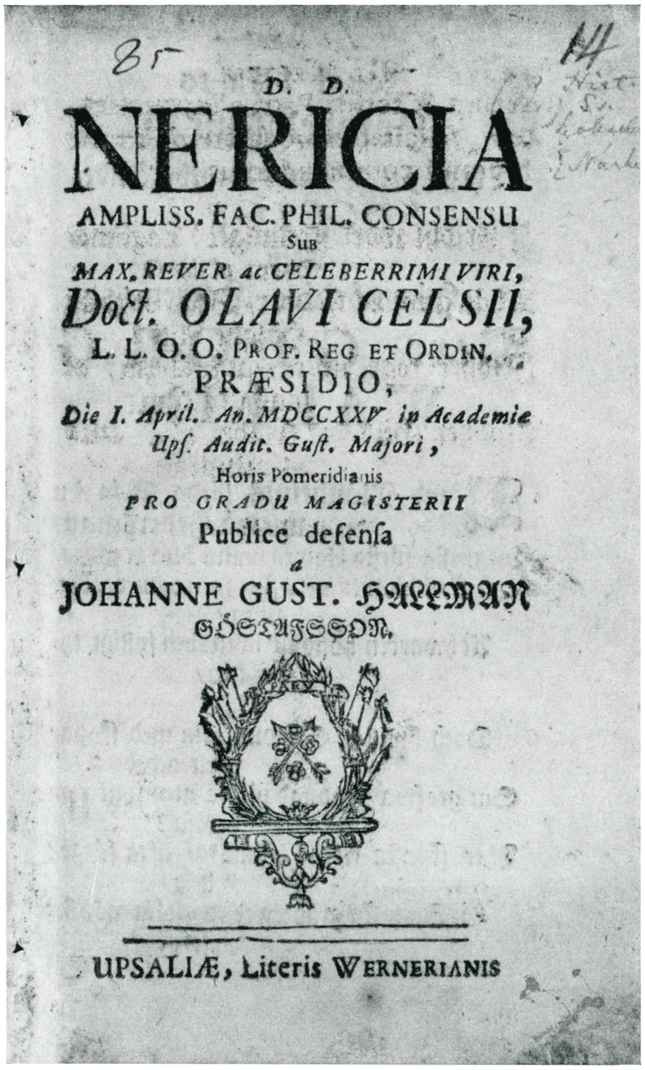

D. D.

NERICIA

AMPLISS. FAC. PHIL. CONSENSU

Sub

MAX. REVER. ac CELEBERRIMI VIRI,

Doct. OLAVI CELSII,

L. L. O. O. PROF. REG ET ORDIN.

PRÆSIDIO,

Die I. April. An. MDCCXXV in Academia Upſ. Audit. Guſt. Majori,

Horis Pomeridianis

PRO GRADU MAGISTERII

Publice defenſa

a

JOHANNE GUST. HALLMAN GÖSTAFSSON.

UPSALIÆ, Literis WERNERIANIS

Johan Göstaf Hallman (f. 1701, d. 1757) disputerade 1725 på en liten latinsk avhandling, »De Nericia». Vid dissertationen presiderade universitetets rektor, professor Olof Celsius d. ä., den lärde filologen, runforskaren och naturvetenskapsmannen. Säkerligen var Hallman en av de studenter som Celsius anlitade för sina runforskningar; i Celsius' »Svenska runstenar» åberopas »Magister Hallman» gång efter annan som sagesman, då det gäller närkiska runinskrifter. Hallman blev med tiden kyrkoherde i Stockholm men glömde aldrig sitt närkiska påbrå. Hans porträtt graverades 1726 av Johan Hammarson. — Kopparstick. Kungliga biblioteket.

der, hertigarna Erik och Valdemar — sämjan tog som bekant en ända med förskräckelse ovanpå Nyköpings gästabud 1317.

1347 sammankallade Magnus Eriksson i Örebro en nämnd av lagkloke, som fick i uppdrag att på grundvalen av de olika landskapslagarna utarbeta en för rikets landsbygd gemensam lag, känd som Magnus Erikssons landslag.

1529 års »Örebro möte» är religionshistoriskt märkligt: i kompromissens tecken fattades en del beslut om den katolska kultens förändring i evangelisk-luthersk anda.

1531 hölls i Örebro ett herremöte som fick ödesdigra konsekvenser, i det att de då fattade besluten föranledde det s. k. klockupproret i Dalarna.

1540 sammanträdde på nyåret en herredag i Örebro. Med sedvanligt maktspråk förmådde Gustav Vasa de församlade att antaga och edligen bekräfta kungadömets ärftlighet. Vid samma möte avkunnades dödsdomar över örebrosonen Olaus Petri och Laurentius Andreæ, som anklagats för högförräderi. Dödsstraffet förvandlades dock av kunglig nåd till dryga böter.

1543 års herremöte i Örebro, som ägde rum i samband med Hindersmässan, överskuggades av den just utbrutna Dackefejden. Kungen vädjade personligen till den vid marknaden församlade menigheten att bistå honom i hans och rikets nödläge.

1586 avhölls i Örebro ett viktigt kyrkomöte, vid vilket

Högersidan: De äldsta kända bilderna av Riseberga klosterruin härrör från 1780-talet. 1783 avbildade Pehr Gruyé klosterkyrkans västgavel och dess då ännu kvarstående sydportal (den nedre bilden), och 1786 tecknade Fr. Ad. Numers motivet, en teckning som senare litograferades av C. J. Billmark (övre bilden). På litografin ses arbetare, som under uppsikt av en förman är sysselsatta med att bryta sten i rasmassorna. Stenen användes inte för någon restaurering av ruinen, tvärtom — den forslades till en närbelägen kalkugn och brändes till kalk!

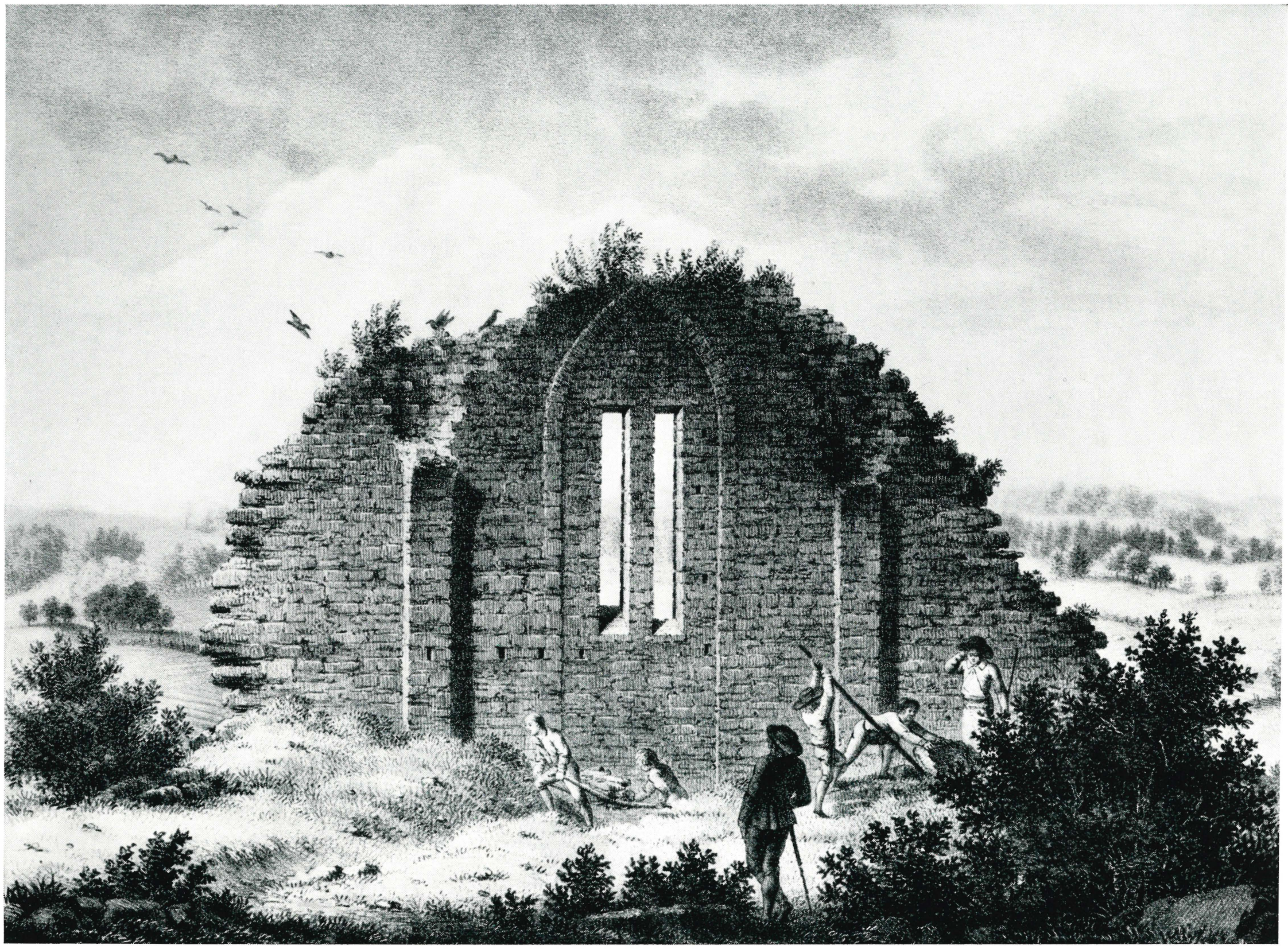

Ovan: »Ruin af Riseberga kloster.» Litografi av C. J. Billmark efter en förlaga av Fr. Ad. von Numers 1786. Kungliga biblioteket. — Nedan: Riseberga kloster. Tuschlaverad pennteckning av Pehr Gruyé 1783. Uppsala universitetsbibliotek.

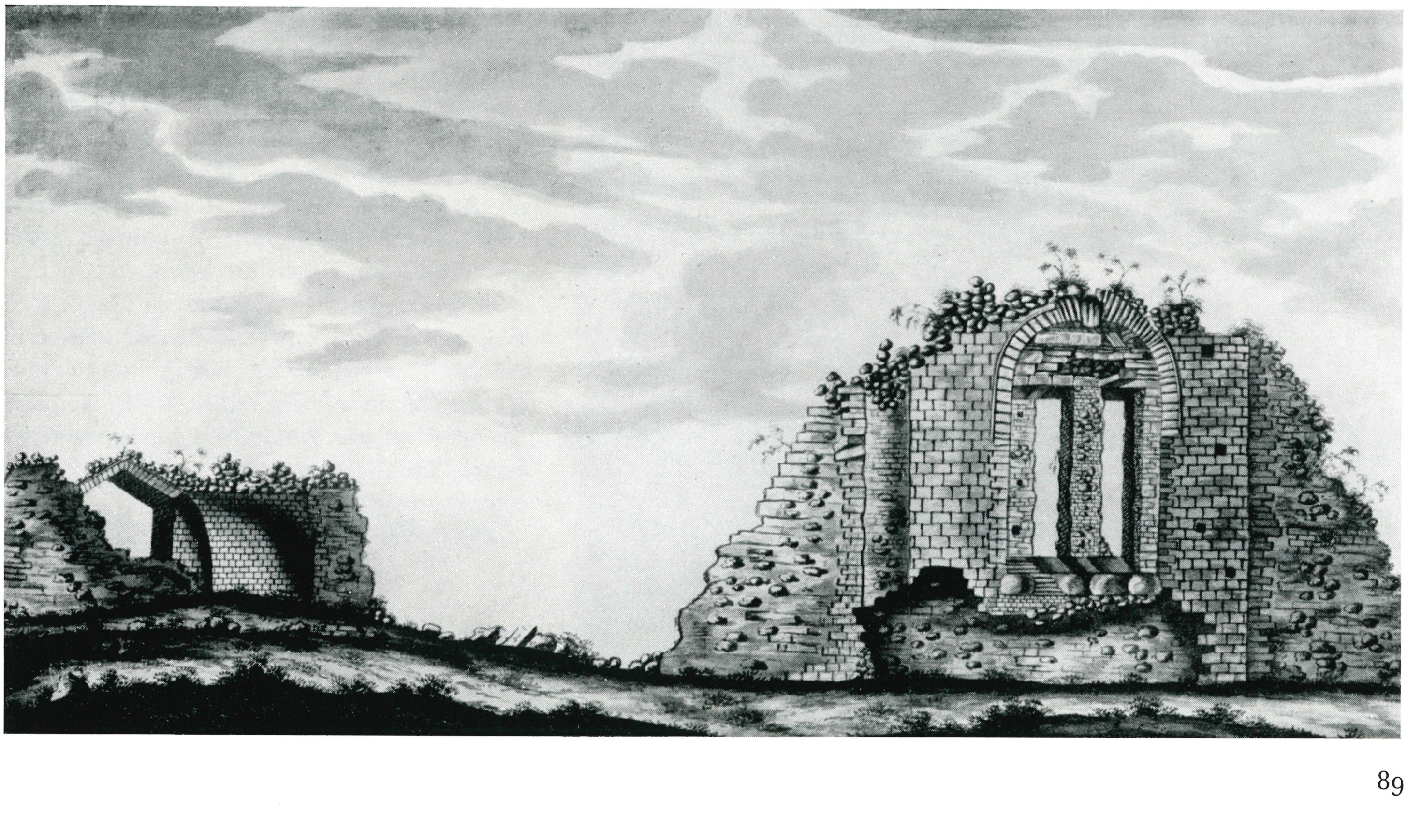

Ovan vänster: Ramundeboda tyvärr till Laxå flyttade kyrka, uppfördes på 1680-talet av den rike Anton von Boij på Stora Lassåna. Den prydes invändigt av festliga barockdekorationer.

Ovan: Tångeråsa har Närkes enda bevarade träkyrka från medeltiden. Den visar en del släktdrag med den berömda träkyrkan i Södra Råda, Värmland, men har ej bevarats lika oförändrad genom tiderna. Stapeln förskriver sig från 1600-talet.

det mot Johan III:s liturgi oppositionella prästerskapet motsatte sig varje förändring av de i 1572 års kyrkolag föreskrivna ceremonierna.

1606 hölls riksdag i Örebro, varvid bl. a. utfärdades undantagslagar mot papistiska sympatisörer.

1608 års riksdag i Örebro ägnades fredsförhandlingar med Polen, adelns privilegier m. m.

1610 års riksdag i Örebro fick ett dramatiskt förlopp. Karl IX drabbades av ett slaganfall och den unge tronföljaren, hertig Gustav Adolf, fick föredraga trontalet och delvis leda förhandlingarna, som framför allt gällde det förestående kriget mot Danmark.

1611 sammanträdde riksdagen ånyo i Örebro, och den 24 april bevittnade ständerna på slottets »rikssal», hur hertig Gustav Adolf förklarades »varaktig», d. v. s. »så kommen till mans att han kunde bära harnesk och vapen». Tronföljaren drog därefter ut i kriget mot Danmark.

1614 höll Gustav Adolf som konung sin

Vänsterbilden: »Gustaf III:es Kyrka uti Nerke» är identisk med Svennevads kyrka, som har en altartavla av Pehr Hörberg. Ett förslag förelåg 1793 i form av ett kopparstick av den kände målaren.

Knista medeltidskyrka, vars långhus är dekorerat med renässansmålningar, har ett 1700-talskor med goda prov — predikstolen och altaruppsatsen — på barock och rokoko. Här som i många närkeskyrkor har nästan varje sekel — vårt eget ej undantaget — lämnat värdefulla bidrag till kyrkorummets prydande.

första riksdag i Örebro, under vilken »Sveriges första rättsordning», upprinnelsen till vad som senare blev Svea hovrätt, antogs.

1617 års riksdag i Örebro är märklig främst genom tillkomsten av »Sveriges första riksdagsordning» — egentligen blott en rad föreskrifter angående ständernas inbördes placering i möteslokalen — och »Örebro stadga», en mot katolska avfällingar riktad, ofördragsam undantagslag.

Sedan skulle det komma att dröja till 1810, innan en riksdag ånyo samlades i Örebro.

En av kunglighet, riksens ständer, höga prelater, lagmän och mäktiga frälseherrar samt in- och utländska köpmän så livligt frekventerad ort borde, tycker man, ha vuxit till en både talrik och präktigt byggd stad. Så synes dock ej ha varit förhållandet. Det medeltida Örebrohus till- och ombyggdes i flera etapper, och åren 1573—1627 förvandlades den rustika medeltidsborgen till ett mäktigt renässansslott; för arbetet svarade till stor del utländska byggmästare, stenhuggare och konsthantverkare, kända från Nyköpingshus och Gripsholm m. fl. av hertig Karls byggen. Även Nikolaikyrkan tillbyggdes, på 1400-talet, med ett västtorn. I stadens norra del anlades vid mitten av 1400-talet ett karmeliterkloster, som indrogs vid reformationen och anslogs till Örebro första hospital (d. v. s. lasarett);

Johan Fredrik Martins akvatintaetsning visar Örebro slott och dess närmaste omgivning på 1780-talet. Den av stormpiskade moln täckta himlen är liksom slottets felaktiga proportioner en avsiktlig dramatisering av det i verkligheten ganska beskedligt idylliska motivet. — »Utsigt af Örebro slott med en del af staden.» Akvatintaetsning av Johan Fredrik Martin. Kungliga biblioteket.

klosterkyrkans grundmurar blottades och bortschaktades 1847. 1580 uppfördes ett nytt rådhus, om vars utseende dock ingenting är känt.

Bortsett från dessa publika byggnader var nog Örebro en ganska modest stad, bestående av ett gytter av låga, torvtäckta trähus som endast genom sin mängd skilde sig från byarnas husklungor. Att beräkna folkmängden är ytterst vanskligt, men den torde under Vasatiden ha hållit sig omkring 1.000 personer.

Stadens olycksöden under den senare medeltiden har berörts i det föregående. Sedan blev det ju, som ovan antytts, bättre; 1560-talet medförde dock prövningar av olika slag. 1566 hemsöktes Örebro av pesten. 1568 omringades ånyo — väl för sista gången — Örebrohus av väpnade styrkor. Det var de mot sin broder Erik XIV upproriska hertigarna Johan och Karl som efter ett par dagars belägring intog den för konungens räkning hållna borgen. 1569 ödelade en våldsam brand tjugofyra gårdar i södra delen av staden.

Som »kulturcentrum» är forna tiders Örebro sorgligt att säga alldeles okänt. Visserligen omtalas redan 1347 en »rector scholae» och ett par »scholastici» i staden, vilket tyder på en undervisningsanstalt, förmodligen en av det dåtida Sveriges summa tio lägre trivialskolor. Den 1493 i Örebro födde Olaus Petri och hans broder Laurentius uppges ha åtnjutit undervisning först i Vårfruklostret och därefter i skolan. Först på 1600-talet möter vi en ej blott till namnet utan också till gagnet känd skolman i Örebro, den högst betydande pedagogen rektor Jakob Boose Rudbeckius, en broder till biskopen i Västerås; bröderna härstammade från Almby strax utanför Örebro. En av hans lärjungar, en bondpojke från Vivalla nära staden, hette Laurentius Wivallius, och med honom gör Örebro och därmed också Närke sin debut i vårt lands vittra hävder.

STORMAKTSTIDENS ADELSHERRAVÄLDE återspeglas i Närke i praktfull byggenskap. Därom vittnar bl. a. ett antal planscher i Erik Dahlberghs »Suecia antiqua et

hodierna»: Göksholm, Myrö, Esplunda, Ekeberg, Kägleholm och Askersunds landskyrka. Detta var tydligen det storståtligaste det lilla landskapet hade att visa upp, och även om de närkiska herresätena var få mot vad grannarna Södermanland och Östergötland kunde skryta med, så stod sig de högättade byggherrarna i Närke tämligen gott i sin tävlan med ståndsbröder på olika håll i landet. Det ännu under Vasatiden tämligen rustika Närke representerar fr. o. m. 1600-talet med den äran svensk högreståndskultur även i rätt anspråksfulla manifestationer.

De från 1600-talets tidigare del stammande Ekeberg, en av närkesgrenens av ätten Leijonhufvud sätesgårdar, och Esplunda, byggt till säteri av landshövdingen i Örebro län, sedermera riksrådet friherre Carl Bonde och sedan 1688 i grevliga ätten Mörners af Morlanda ägo, var med sina envånings corps de logier, flankerade av ekonomibyggnader, samtliga av trä, typiska mellansvenska 1600-talsherrgårdar av genomsnittsstandard. Detsamma gäller det alltjämt väl bevarade Bysta från tiden omkring 1700, ehuru skalan är vida voluminösare. Med helt andra pretentioner framträder Myrö, som bebyggdes av riksskattmästaren Seved Bååt, och Göksholm, vars medeltidshus om- och tillbyggdes av riksrådet friherre Åke Axelsson Natt och Dag. Här möter vi — på sueciasticken nota bene — trevånings stenhus med prydnadsgavlar och takkupor, långa, låga flyglar, portaler till den av murar eller staket inhägnade borggården. Här har man både avsett och förmått att — efter mönster i fransk eller nederländsk renässansarkitektur — åstadkomma slottsanläggningar, värdiga rikets stormän, prydnader för Suecians blad. Men främst bland de närkiska slotten — det i Örebro ej undantaget — reste sig i all sin pompa Kägleholm vid Väringen. Här fanns, som redan omtalats, ett mäktigt medeltidshus, som på 1600-talet ägdes av Ebba Brahe, Gustav II Adolfs ungdomskärlek,

Nikolaikyrkan och rådhuset sådana dessa byggnader tedde sig på 1780-talet, då de för Johan Fredrik Bagges »Beskrifning om Upstaden Örebro» (1785) tecknades av Gustaf af Sillén och graverades av Fredrik Akrel.

Här ses ytterligare ett par av Fredrik Akrels gravyrer för Bagges Örebrobeskrivning: den övre efter en teckning av den örebrofödde lantmätaren Carl Beckman, den nedre efter en teckning av G. af Sillén. Till höger om slottet på övre bilden ses det på 1770-talet uppförda kronobränneriet, vars alltjämt kvarstående magasin numera inrymmer länets hemslöjd, samt landshövdingens stall och vagnshus, som nu är Karolinska läroverkets biblioteksbyggnad. På den nedre bilden ses till höger bl. a. tyghuset, ett kanon- och ammunitionsförråd, och hospitalet, ett kombinerat sjuk-, dår- och fattighus.

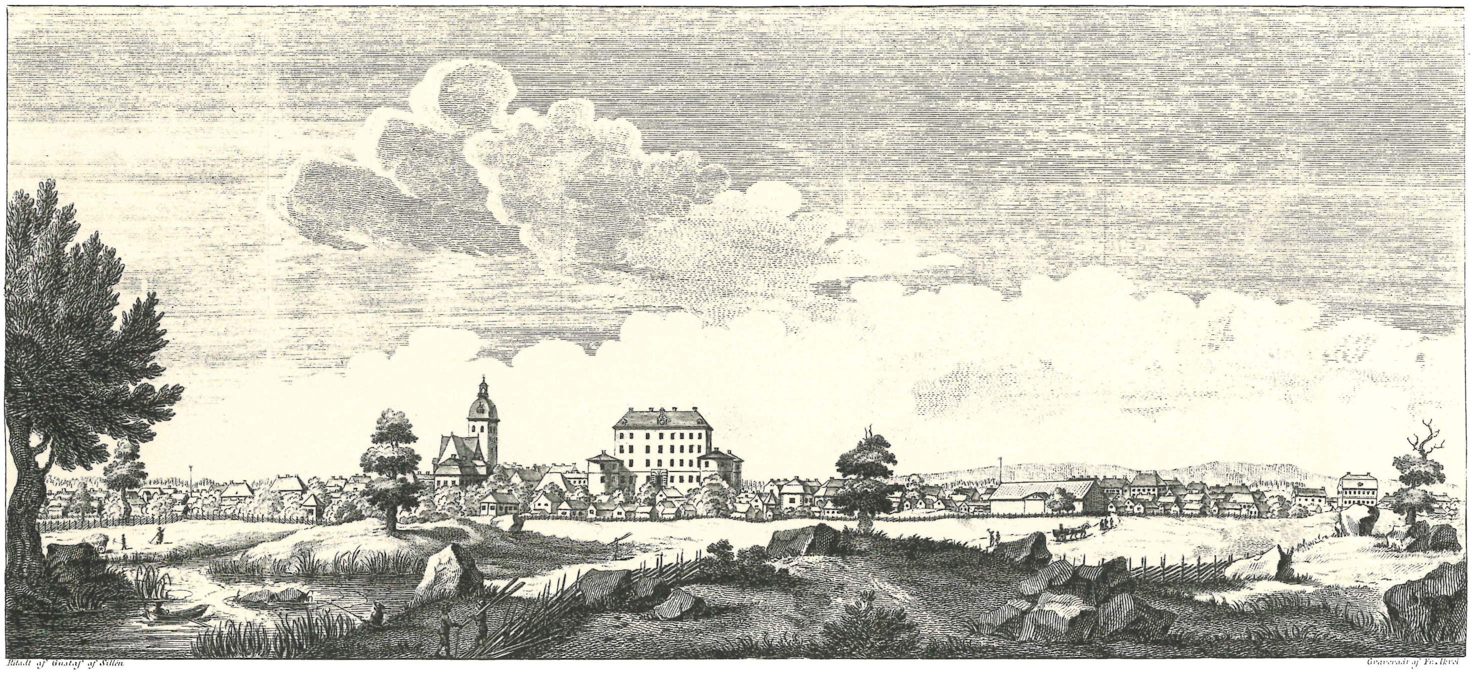

Gustaf Silfverstråhle (f. 1748, d. 1816), »en behaglig landskapsmålare», även »skicklig i crayon och lavyr med tusch», besökte 1802 Svartå bruk i Kvistbro socken och tillägnade som tack för visad gästfrihet sin värd, brukspatronen friherre Per Adolf Fock, denna lavering av bruksherrgården. — »Utsigt af Svartå bruk.» Lavering av G. Silfverstråhle. Nationalmuseum.

och som ärvdes av hennes son, rikskanslern greve Magnus Gabriel De la Gardie. Med bl. a. Nicodemus Tessin d. ä. som rådgivare lät denne omkr. 1680 bygga om det gamla huset, som förvandlades till ett barockpalats med fyra hörntorn, flyglar, paviljonger, arkader, terrasser och en »sjögård». De tvenne stick i Suecian, som avbildar denna svunna härlighet, har länge ansetts vara fria fantasier över byggherrens önskedrömmar, men de på 1930-talet verkställda utgrävningarna och byggnadshistoriska arkivforskningar (Tord O:son Nordberg) har till fullo bekräftat anläggningens i form av grundmurar och pålningar existerande verklighetsunderlag. Samtidigt uppförde De la Gardie ett stenkast från slottet Helga Trefaldighets kyrka, det höga herrskapets och sockenbornas i Ödeby gemensamma helgedom.

Medlemmar av de befryndade ätterna Oxenstierna och Soop byggde sig nere vid norra ändan av Vättern dels en sätesgård, som fick namnet Stjernsund, dels en kyrka, ritad av riddarhusarkitekten Jean De la Vallée och tillbyggd med ett storslaget gravkor, ritat av Erik Dahlbergh. Det är Askersunds landskyrka, av Heidenstam kallad »den svenska landsortens Riddarholmskyrka», där de högvälbornes praktkistor kan beskådas under huvudbanerens och sorgefanornas vapenbilder.

För denna storvulna byggenskap satte Karl XI:s reduktion obönhörligt punkt. Hårdast drabbades De la Gardie och hans Kägleholm: omedelbart efter den gamle grevens död 1686 beslagtog Kungl. Maj:t och kronan »allt löst och fast» på slottet, som 1712 härjades av eld för att aldrig mera återuppbyggas. Men om den forna prakten erinrar inte bara ett vid kvarstaden upprättat inventarium, tack vare vilket vi från rum till rum kan få nogsamt besked om det beslagtagna och sedan snart förskingrade lösörets mångfald och dyrbarhet, utan också de många målningar — bl. a. kopior av Dürers »Adam» och »Eva», vilkas original från drottning Kristinas konstkammare på Stockholms slott omsider hamnat i Pradomuseet i Madrid — och prydnadspjäser, som i elfte timmen undan de nitiska reduktionsfiskalernas gripklor räddades till den lilla kyrkan.

En av Silfverstråhles laverade handteckningar föreställer gränsen — ett litet vattendrag som rinner ut i Bodarnesjön — mellan Närke och Västergötland. Det var här västgötarna vid eriksgatorna anförtrodde kungen åt närkingarna. — Lavering av G. Silfverstråhle, början av 1800-talet. Konstakademien.

Högfrälsets välmaktstid förgick — brukspatronernas randades. Den första generationen »hammarpatroner», som anlade stångjärnshamrar i Närke, var mestadels ofrälse, borgare och köpmän, hårdföra herrar som satsade pengar i en lukrativ näringsgren i syfte att tjäna än mera pengar. Många av dem blev också burgna, somliga stormrika, och med förmögenheten följde sociala aspirationer, vilka ofta tog sig uttryck i tävlan med den jordägande adelns byggenskap. Denna tävlan fortgick under 1700-talet — sedan den stora ofreden och dess sviter väl var överståndna — och den resulterade i talrika herrgårdar, uppförda både av ofrälse eller adlade brukspatroner och av det agrara frälse som hade de ekonomiska resurserna att vara med i leken. På 1760-talet ombyggdes Örebro slott efter ritningar som ursprungligen upprättats av Carl Hårleman, efter Tessin d. y. ledare för slottsbygget i Stockholm, och även om Hårleman själv veterligen aldrig ritat någon herrgård i Närke så är dock den hårlemanska stilen förhärskande i en rad ståtliga corps de logier från 1700-talets senare hälft: Myrö, ritat av C. J. Cronstedt, Hjälmarsberg, Götarsvik, Frötuna, Svartå m. fl.

Högfrälset sitter i orubbat bo företrädesvis på de stora fideikommissen: Boo (Hamilton) och Myrö (Kalling), bildade vid 1700-talets mitt, Segersjö (Montgomery-Ce-

Högersidan: Under sina resor försummade Silfverstråhle sällan att föreviga de gästgivaregårdar, där han — förmodligen endast i nödfall — övernattade men där bytet av skjutshästar gav honom kärkommen anledning att nyttja sin flitiga penna. Överst: »Dylta gästgifvaregård 1802.» Därunder: »Mosjö gästgifvaregård.» Tuschlaveringar av G. Silfverstråhle. Konstakademien.

Ovan: Axbergshammars bruksherrgård ligger i Närke, men hammarsmedjan, här avbildad av G. Silfverstråhle, finns på andra sidan Dyltaån, som utgör gräns mot Västmanland. — Tuschlavering 1811. Konstakademien.

Vänster: »Swartå lusthus på holmen», här tecknat av Silfverstråhle, är ett för upplysningstidevarvets antiksvärmande romantik typiskt litet grekiskt rundtempel. — Tuschlavering. Konstakademien.

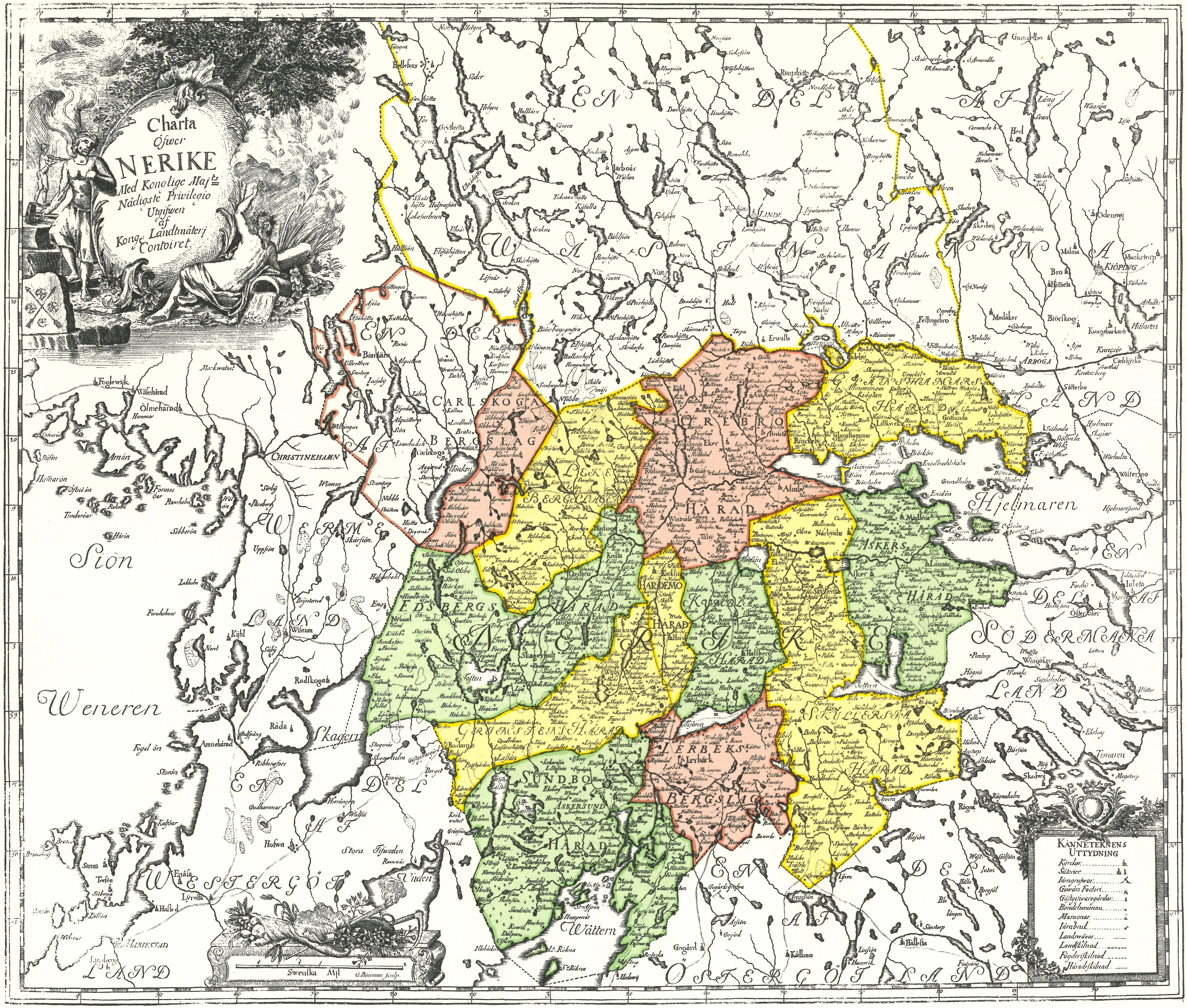
Charta Öfwer NERIKE
Med Konglige Maj:ts Nådigste Privilegio Utgifwen af Kongl: Landtmäterj Contoiret.
CARLSKOGA BERGSLAG
ÖREBRO HÄRAD
EDSBERGS HÄRAD
ASKERS HÄRAD
KUMBLA HÄRAD
HARDEMO HÄRAD
GRIMSTENS HÄRAD
SUNDBO HÄRAD
LERBEKS BERGSLAG
SKYLLERSTA HÄRAD
GLANSHAMMARS HÄRAD
LEKE BERGSLAG
CHRISTINEHAMN
ÖREBRO
ARBOGA
KIÖPING
ASKERSUND
Weneren
Siön
Hjelmaren
Wättern
WERMELAND
WESTERGÖTLAND
ÖSTERGÖTLAND
SÖDERMANLAND
KÄNNETEKNENS UTTYDNING
Kyrkor
Säterier
Järngrufwor
Landswägar
Landskilnad
Häradskilnad
Swenska Mil
G. Bauman sculp.

CHARTA ÖFWER

NERIKE

Denna kolorerade 1700-talskarta över Närke, upprättad av Kongl. Landtmäteri Contoiret, d. v. s. nuvarande Lantmäteristyrelsen, och graverad av Georg Biurman (1700—1755), är kanske inte lika exakt som en nutida karta, framställd på basis av flygfotografier, men den är till skillnad från en dylik något av ett konstverk. — Kungliga biblioteket.

Utsikten »är stilla, men ljuf och intagande; och framvisar, bland annat, på en utstigande udde åt venstra sidan, ett öppet Tempel, hvilket gör ganska god effect...» Så skrev Jonas Carl Linnerhielm om Svartå i »Bref under senare resor i Sverige» (1816), varur denna crayongravyr hämtats. Den är daterad 1808. Förlagan utfördes året innan.

derhielm), Bysta-Breven (Hildebrand, senare Anckarsvärd och Gripenstedt) och Säbylund (von Essen m. fl.) från seklets senare hälft, och detsamma gäller Esplunda (Mörner sedan 1688) och Dylta bruk (Åkerhielm sedan 1739).

Men lika ofta möter såväl adliga namn — Danckwardt-Lillieström, Feif, Grill, von Hofsten, Lagerhjelm, af Robson, Tersmeden, Wennerstedt — som ofrälse — Broms, Holst, Kierman, Lindh, Wester m. fl. — vilkas bärare som ättlingar, arvingar eller ingifta tillhör bruksägarsocieteten, herremän som sannerligen inte försummade att i byggenskap och livsföring över huvud visa vad huset förmådde.

Liksom Kägleholm — eller rättare sagt minnet av Kägleholm — framstår såsom det yppersta monumentet över stormaktstidens feodala byggenskap i Närke, så kan Stjernsund sägas vara kronan på brukshanteringens välmaktstid. Dess byggherre var en man av stubbotan rot, Olof Burén, med tiden adlad Burenstam; under benämningen »Bruksherrn» figurerar han i Verner von Heidenstams novell med detta namn i »Skogen susar». Han var — för att citera Heidenstam — »oinskränkt fylkeskonung över tre hela mil vida tivedsbygder», bruksdomäner i Närke, Östergötland och Västergötland. På sin ålders dar valde han till residens det forna frälsegodset Stjernsund, där han omkring 1800 lät uppföra ett grandiost sengustavianskt slott, ritat av C. F. Sundvall, mest känd som skapare av »Carolina Rediviva» i Uppsala. Hans arvingar avyttrade 1823 egendomen till Karl XIV Johan, och den förblev i kungafamiljens ägo till 1860. Under den bernadotteska ägotiden bebodde slottet bl. a. av »sångarprinsen» Gustav, som i denna natursköna nejd kvad och tonsatte sina smäktande romanser. Efter hans död ägnade sig hans broder August åt mera maskulint betonade förströelser.

Närkes herrgårdar dominerar icke vare sig landskapsbilden eller kulturmiljön på samma sätt som exempelvis Skånes, Östergötlands och Södermanlands slott och herresäten. Tvärtom nödgas man ofta vika av från de stora trafikstråken för att på smala och slingrande vägar uppsöka dem vid stränderna av Hjälmaren eller någon an-

Närke 12

De konstnärligt mest betydande bidragen till kännedomen om 1700-talets Närke har lämnats av Elias Martin i några akvareller med motiv från den sydnärkiska bruksdomän, som omfattade bl. a. Algrena (ovan), Aspa och Olshammar. — »Algrena hammare.» Akvarell av Elias Martin. Kungliga biblioteket.

Det var vid en resa på 1780-talet från Hälsingborg till Stockholm, som Elias Martin passade på att göra skisser, avsedda för ett planerat bildverk om svenska sevärdheter. Här ses Aspa bruk och bruksherrgård. — Akvarell av Elias Martin. Kungliga biblioteket.

nan sjö — ty vid sjöar finner man de flesta — djupt inne i skogsbygder. Valet av boplats har väl knappast dikterats av någon åstundan av splendid isolation utan förklaras nog snarare av det förhållandet, att den öppna, sedan årtusenden odlade slättmarken varit bondejord, befolkad av byalag som inte varit hågade att släppa frälset inpå knutarna.

Men denna ofta undanskymda belägenhet har inte inneburit att herrgårdarna stått utanför eller vid sidan av kulturutvecklingen, varit hänvisade till en andraplansroll. Nej, såväl jordagodsen som bruksherrgårdarna har, materiellt och kulturellt, verksamt bidragit att förläna den provinsiella miljön i vidaste bemärkelse dess särart, som kan sägas vara ett rikt differentierat samspel mellan olika näringsgrenar och olika samhällsskikt. De verkligt betydelsefulla impulserna och reformerna inom både jordbruk och industri har ofta emanerat just från herrgårdarna, från framsynta godsägare och brukspatroner, och som »kulturhärdar» i bygder, där jordmånen för andlig odling merendels varit rätt så karg, kan herrgårdarnas roll knappast överskattas.

Detta må gälla »den gamla goda tiden» vilken, här som annorstädes, väl inte var så god som somliga förmenar och inte heller så ond som andra påstår. Men även i våra dagar spelar herrgårdarna en framträdande roll i Närke — och det inte bara som turistattraktioner. Åtskilliga är moderna mönsterjordbruk, många är asyler för oskattbart arvegods, några är, helt eller delvis museala, kulturminnesmärken. Det må vara nog att erinra om det pietetsfullt restaurerade Göksholm, vårt lands äldsta i bruk varande bostad, Stora Lassåna med sina barockinteriörer, Boo och Bysta med sina riksbekanta konstsamlingar, Esplunda och Säbylund med sina bibliotek och arkiv, det numera Vitterhetsakademien tillhöriga Stjernsund med sina bernadotteminnen, Olshammar med sina heidenstamminnen — många smärre sevärdheter att förtiga. Och den som inte finner vägen till Närke kan återfinna den karolinska bruksherrgården i sin prydno på Skansen, där det närkiska Skogaholm med den äran representerar landskapet.

År 1784 gästades Skyllbergs bruksherrgård i Lerbäck av en provinsialläkare från Vadstena, Erik Olof Rydbäck, som till den grad tjusades av vad han där upplevde att han skaldade ett ändlöst hyllningskväde, tillägnat den ovannämnde »bruksherrn» Burén. Av den bukoliska rokokoidyll, som behagfullt agerar i de böljande alexandrinerna, återstår föga i nutidens Närke, men den närkiska herrgårdens charm motiverar ännu mångenstädes ett livligt instämmande med den hänförde poeten:

I alt hvad ögat ser, man något vackert röjer,
Alt vittnar om förstånd och Ägarns goda smak
I plan, i byggnadsart, i Meublers snygga val.
Trägården, Blomquarter, Berceauer, gröna Häckar . . .

»HAN VAR FARIN FULLDRÄNGILA» — han var manligen vida faren. Så vittnade Bofrid om sin broder Björn som blev borta i fjärran land, kanske i Särkland eller Miklagård. Orden kan läsas på en ståtlig runsten vid Apelboda i Glanshammars socken. Detta stolta broderliga eftermäle torde vara det äldsta i skrift bevarade omdömet om någon närking. Även om närkingarna under de tusen år som förgått sedan Bofrid lät resa stenen inte farit så värst vida omkring — den frejdade »Kina-Gunnar», professor J. G. Andersson, samt de reslystna etternärkingarna J. L. Saxon och John Nerén utgör dock markanta undantag — så vågar ingen bestrida deras manlighet, de har ofta visat sig »fulldrängila». Klenmod och foglighet har näppeligen varit deras utmärkande karaktärsdrag, även om de inte i svensk historia kommit så mycket buller åstad som dalkarlarna eller Dackens smålänningar.

Husby och Hyndevad vid Hjälmarens utlopp har upprepade gånger varit skådeplatser för närkingarnas lynnesutbrott. Genom kvarnar och fiskeverk och andra slags fördämningar försvårades avrinningen, och särskilt i vårflodstider och under långvariga regnperioder ledde högvattenståndet till svåra översvämningar runt Hjälmarens stränder och i den stora Kvismaredalen. För att råda bot på skadan rensade närkingarna då och då avloppet, vilket alltid tycks ha skett med liv och lust och ibland måhända med större våld än nöden krävde. Sålunda raserade man 1422 dammen till en kvarn, tillhörig hans högvördighet biskopen i Strängnäs som ingalunda vart belåten. Gripna av »bärsärkaraseri» — för att återge hävdaforskaren Gabriel Djurklous ord — företog mellösabönderna 1655 ett »härnadståg» till Husby, på 1730- och 1750-talen härjade de vid Hyndevad. 1755 blev det stor kalabalik: för att försvara sina dammluckor nödgades ägaren till det närbelägna Rosenbergs bruk, en överste von Siegroth, uppbåda såväl »sina smeder och annat sitt folk» som »den där omkring liggande allmoge att strax sig vid bruket infinna med bössor och andra gevär». Inför denna beväpnade övermakt fann de förbittrade närkingarna det rådligast att slå till reträtt. Det blev dryga rättsliga efterspel.

Det var för markens gröda, för sitt dagliga bröd som närkingarna drog i österled på dylika »härnadståg». Men det var inte bara fruktan för den timliga välfärden utan också hot mot folkfriheten som förmådde samla dem och elda deras stridslystnad. Om närkingarnas manliga beteende under Engelbrektsfejden och Gustav Vasas befrielsekrig har berättats i det föregående.

Ännu en gång, den i varje fall hittills sista, grep närkingarna till vapen mot höga överheten och de förhatliga herrarna. Det hände 1653, då det flerstädes i landet knotades högljutt över slöseriet, skattetrycket och adelns växande makt. Upprorslågan flammade upp i södra Närke, varifrån budkavlar utgick till allmogen i andra landskap. Man skrädde ej orden: rikets råd, landshövdingarna och all adel skulle slås ihjäl. I en revolutionär yra, som man vore benägen att lokalisera till någon exotisk republik snarare än till den snöiga Tiveden, utsåg upprorsmännen sin egen konung, drots, marsk och kansler, samtliga till yttermera visso utrustade med värdighetstecken. Det hela slutade lika huvudlöst som det börjat: inbördeskriget kvävdes i sin linda, och en lång rad närkingar miste huvudet, bråkades och steglades.

Forna tiders närkiska bondefejder är sedan länge för-

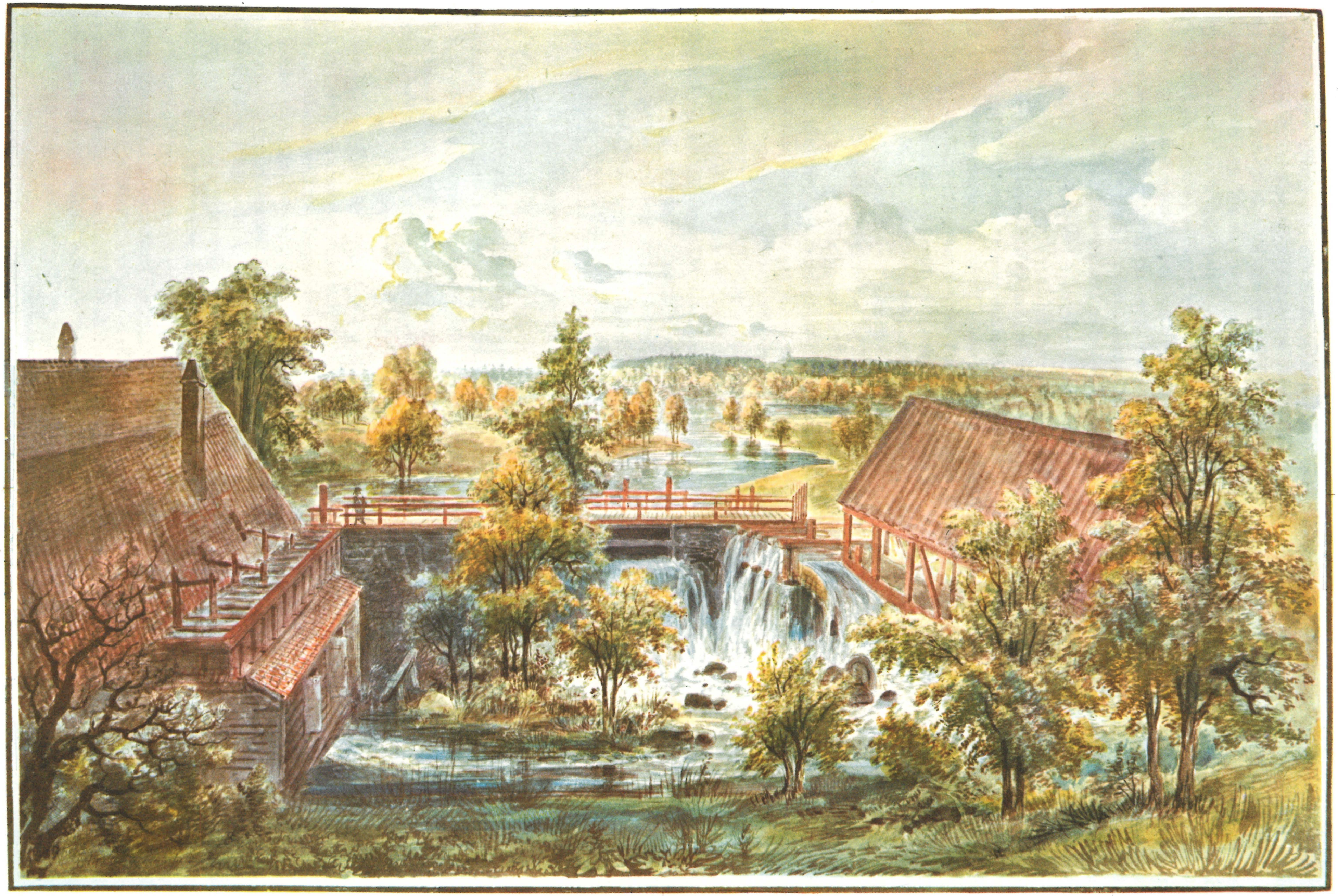

Ännu en Martinakvarell från Aspa visar till vänster hammarsmedjan och till höger en vattensåg. Den torde — liksom de övriga här återgivna bilderna — vara utförd på 1780-talet efter skisser från resan 1768. — Akvarell av Elias Martin. Kungliga biblioteket.

Denna Martinakvarell från Olshammar är daterad 1785 och signerad av en agré »of the Royall Academi of London». Men i centrum ses inte den gård där kastanjerna blommade i Verner von Heidenstams barndom utan något så prosaiskt som ett tegelbruk. — Olshammars tegelbruk. Akvarell av Elias Martin 1785. Kungliga biblioteket.

Så enkelmodigt kunde en förmögen brukspatron bo ännu i början av 1800-talet. Denna akvarellerade teckning av C. Hanell visar »Det forna Wissbo» — Vissboda i Lerbäcks socken — 1809. Herrarna i bersån i förgrunden till vänster är ställets ägare, brukspatron Carl Magnus Robsahm, och hans vän och granne på Skyllbergs bruk, Olof Burenstam, Stjernsunds byggherre. — Örebro läns museum.

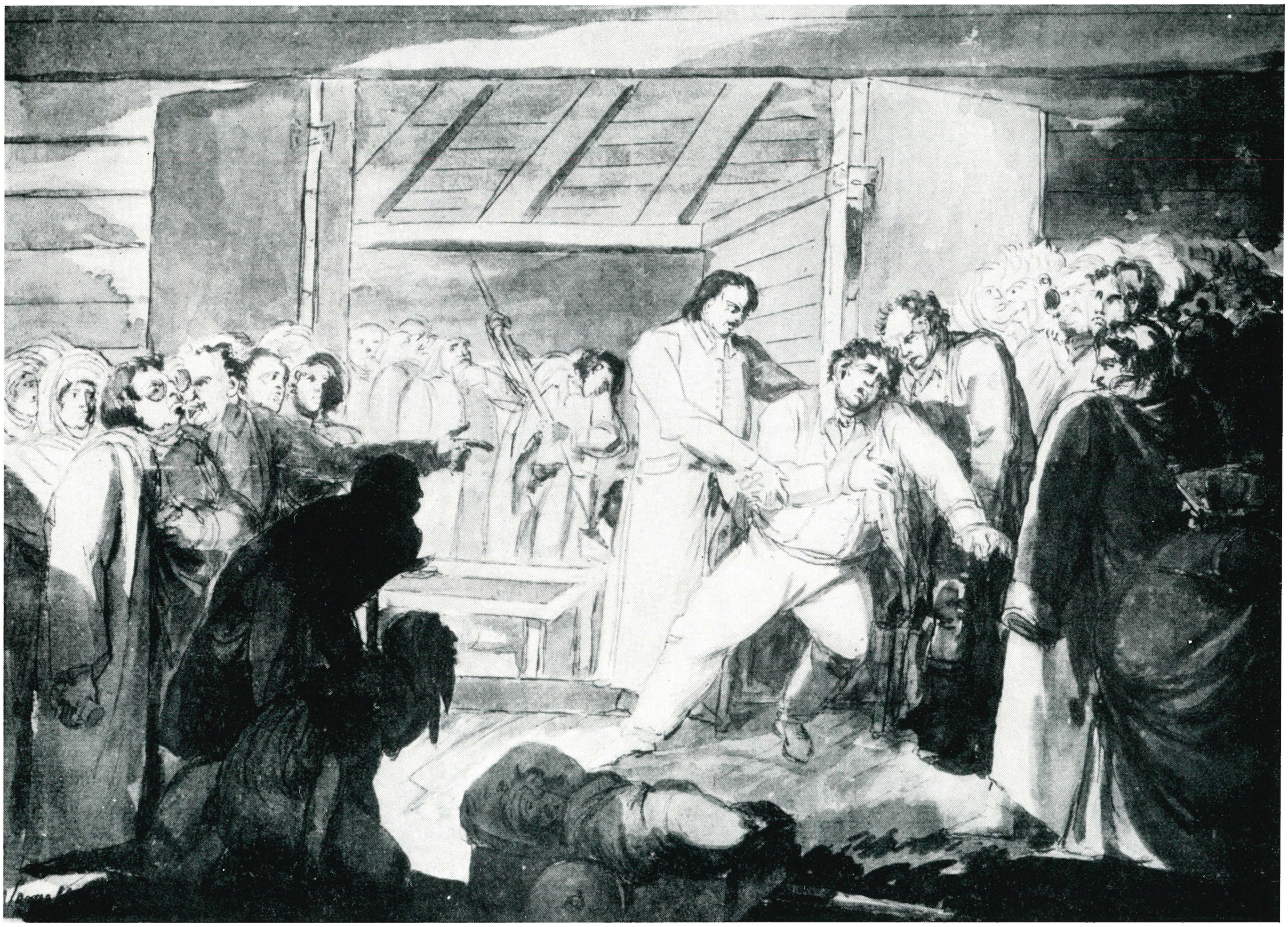

Under en brunnskur i Porla 1812 drabbades den åldrige, apoplektiske Sergel av ett svimningsanfall, en episod som han själv efteråt fann värd att föreviga. Han stödes av brunnspredikanten och betjänten Renström. Kanske är det den medicinska sakkunskapen som han med bister humor karikerat bland åskådarna till vänster. I bakgrunden pågår utskänkning av det hälsobringande porlavattnet utan att större hänsyn tas till den berömde konstnärens dilemma. — Lavering av J. T. Sergel. Privat ägo.

gätna, och nutidens närking är förvisso den lojalaste bland det svenska folkhemmets medborgare. Men något lärde man av läxorna: en djupt inrotad misstro mot herrarna — eller herr*a* (med tonvikt på bägge stavelserna och gravt a) för att tala närkesmål — kan förmärkas seklerna igenom och kanske på sina håll än i dag.

Denna misstro tog sig bl. a. uttryck i en tjurig konservatism och enveten slentrian som avvisade alla nymodigheter som emanerade från herremän. »Om en bonde från gamle kung Göstas dagar stigit upp ur graven, skulle han sannerligen ej haft mycket att lära av yrkesbrodern i början av sistförflutna århundrade» (d. v. s. 1800-talet), skrev Djurklou 1901, och det är så sant som det är sagt. Närkes i stor utsträckning bördiga bondejord var ännu vid 1800-talets mitt bedrövligt vanskött på grund av nästan medeltida brukningsmetoder. De beryktade »ryggade» närkesåkrarna var en visa i grannlandskapen, vars bönder betraktade närkingarna som efterblivna, »underutvecklade» för att använda ett modernt slagord. En landshövding i början av 1700-talet beskyllde närkesbonden för lättja, men det var nog orättvist. Anledningen till lantbrukets låga standard var väl snarare att söka dels i allmän oföretagsamhet och motvilja mot vad som i våra dagar kallas rationalisering, dels i svårigheterna att ena de många stridiga viljorna inom byalagen till gemensamma ansträngningar, slutligen kanske också i en avgjord obenägenhet att öka en redan förut tryckande skattebörda. Man sörjde nödtorftigt för sin dagliga bärgning, men överproduktion, överskott — ånej tack, sådant skulle minsann »herrarna», enkannerligen Kungl. Maj:t och kronan, bums lägga embargo på.

Detta beteendemönster resulterade ej i direkt nöd — annat än i missväxt- och farsotstider, då nöden härjade fruktansvärt — men i en tämligen jämnt fördelad, slätstruken, grå fattigdom, som i sin tur måhända förklarar den närkiska allmogekulturens torftighet. I byggenskap, i heminredning, i seder och bruk saknas för det mesta det överdåd, den festivitas som utmärker exempelvis Bergslagen och Vingåker, för att blott nämna ett par mot Närke gränsande bygder med särpräglad traditionskultur.

Bilderna till vänster: *»Porla Hälsobrunn.» Laveringar av Ulrik Thersner 1827. I skissbok. Nordiska museet.*

Från början av 1700-talet till 1939 var Porla en särskilt under 1800-talet livligt frekventerad »surbrunn». Den flitige Ulrik Thersner, militären som gav ut planschverket »Fordna och närvarande Sverige», var i Porla 1827 och tecknade inte bara hus utan också »Nordenfeldts stora Halmhatt omgifven af parasoller».

Redan mot slutet av 1700-talet och i all synnerhet fr. o. m. 1800-talet, då Örebro läns 1803 bildade Kungl. hushållningssällskap blivit en mäktigt verkande faktor i utvecklingen, framträdde nitiska pionjärer och reformatorer inom jordbrukets område, företrädesvis präster och godsägare. De ivrade för vidlyftiga torrläggningsföretag, växelbruk, järnplogar o. a. moderna redskap. På sina egna gårdar omsatte de sina läror i handling, och envar som hade ögon att se med kunde övertyga sig om hur deras metoder välsignade odlarens mödor. De propagerade och spred sin agrikulturella upplysning, men i regel predikade de för döva öron. »Efter sådant icke förr varit i bruk, vore äventyrligt att nu företaga något nytt försök» — så låter det enligt Hedins Kräklingebeskrivning av år 1741, och i Bernhardts Hardemobeskrivning 1818 svarar »den stolte OdalBonden»: »Hans Fader begick aldrig dessa dårskaper och ändå stod han sig väl.»

Kom så de stora sjösänkningarnas tid, som bevittnade den avgörande dragkampen mellan »herrarnas» reformiver och böndernas misstro. Initiativet var »herrarnas», mestadels adliga godsägare utmed Hjälmarens stränder, i Kvismaredalen, vid Mosjön. Motståndet var länge hårdnackat, från Örebro stad, som såg sin sjöfart, sin position som sjö- och stapelstad och sin hygien hotade, från vatten-

Mikael Gustaf Anckarsvärd (1792—1878) var konstnär och konstfrämjare och blev med tiden Konstakademiens preses. Hans bröder Carl Henrik och Johan August (den sistnämnde även han konstnärligt begåvad) ägde i tur och ordning Carlslund utanför Örebro, varifrån Mikael Gustaf 1819 tecknade denna utsikt mot staden. — Lavering. Uppsala universitetsbibliotek.

Högerbilden: Denna 1817 av Anckarsvärd utförda lavering tjänade som förlaga för den på sid. 131 återgivna litografin av Skogaholm i det Thersnerska planschverket »Utsigter af Nerike». — Uppsala universitetsbibliotek.

Det utan jämförelse kuriösaste konstverket med »Örebromotiv» torde vara Anders Hultgrens (1763—1838) tyvärr aldrig utförda förslag till »Allegori över Örebro riksdag 1810», en lavering i Västerås konstförenings ägo. I fråga om inventionens fantasiflykt och kompositionens storslagenhet förmår väl endast Michelangelos »Yttersta domen» i Sixtinska kapellet i Rom ta upp tävlan. Det tarvas mångfaldig lärdom för att rätt tolka detta obetalbara mixtum compositum av grekisk och nordisk mytologi. En sak är dock säker: triumfatorn är Karl Johan, vars långnästa konterfej beundras av Olympens — eller är det månne Valhalls? — gudaskara. Upphovsmannen till konstverket, Anders Hultgren, uppvaktade den nyvalde kronprins Karl Johan med en rad allegoriska kompositioner i stil med denna. Som erkänsla tog Karl Johan honom i sin tjänst, och han anlitades för ett flertal dekorativa uppgifter för de kungliga slotten.

verksägare längs avloppet mellan Hjälmaren och Mälaren samt inte minst från många bönder inom det vidsträckta sjösänkningsområdet. Men företagets primus motor, baron Gabriel Djurklou på Sörby nära Kvismaren, kunde konsten att tala, inte bara med lärde män på latin utan också med bönder på böndernas sätt. Tack vare hans eminenta övertalningsförmåga nåddes omsider enighet, och åren 1878—87 genomfördes Europas på sin tid största sjösänkning.

Genom Hjälmarens sänkning och de båda Kvismaresjöarnas partiella torrläggning förvandlades över 15.000 hektar tidigare vattensjuk areal till odlingsbar mark; härtill kom c:a 3.500 hektar delvis steril landvinning. Kvismaredalen, där fordomdags »sjön steg i markerna» och där man från ekor eller vadande i alnsdjupt vatten bärgade ett uselt foder, blev »havreskördarnas dal», där belåtna och allt förmögnare bönder blickade ut över böljande sädesfält.

Om den materiella vinsten av 1800-talets stora sjösänkningar i Närke var ansenlig, så var också den moraliska beaktansvärd och betydelsefull. Vad som skedde betydde för närkesbönderna inte bara en väsentlig standardförbättring utan också omsider vunnet självförtroende, företagsamhet och framåtanda. Under loppet av en mansålder försiggick en storartad uppryckning av den tidigare underutvecklade modernäringen, och i våra dagar åtnjuter närkingen stadgat anseende som mönsterjordbrukare. Och med självmedvetandet har böndernas misstänksamhet

Valpropagandan i Örebro i augusti 1810 försummade ej att utnyttja bildens affektions- och suggestionsvärden. Sålunda medförde en viss J. A. Fournier, f. d. fransk konsul i Göteborg, bl. a. ett tandpetarfodral, innehållande miniatyrporträtt av »furstinnan av Ponte-Corvo och prins Oscar» (ovan), och den frejdade marskalken själv presenterades för valmännen i det s. k. »Örebroporträttet», en gravyr av P. M. Alix efter ett av H. Le Dru utfört porträtt av Bernadotte (höger).

Nedan: Örebro slott och Nikolaikyrkan tecknades år 1822 av August Anckarsvärd. Tuschlaverad pennteckning. Uppsala universitetsbibliotek.

Ovan: Göksholm. Lavering av den i Askersund födde landskapsmålaren Johan Fredrik Julin (1798—1843). Uppsala universitetsbibliotek.

Nedan: Hjälmarsbergs 1700-talsherrgård i Almby nära Örebro. Teckning 1827 av okänd. Privat ägo.

Ovan: Stjernsunds slott från söder. Akvarell omkring år 1820 av Johan Fredrik Julin. Stjernsunds slott.

Nedan: Utsikt från Stjernsunds gårdsplan den 26 juli 1823. Teckning av Gustaf Lewenhaupt. Privat ägo.

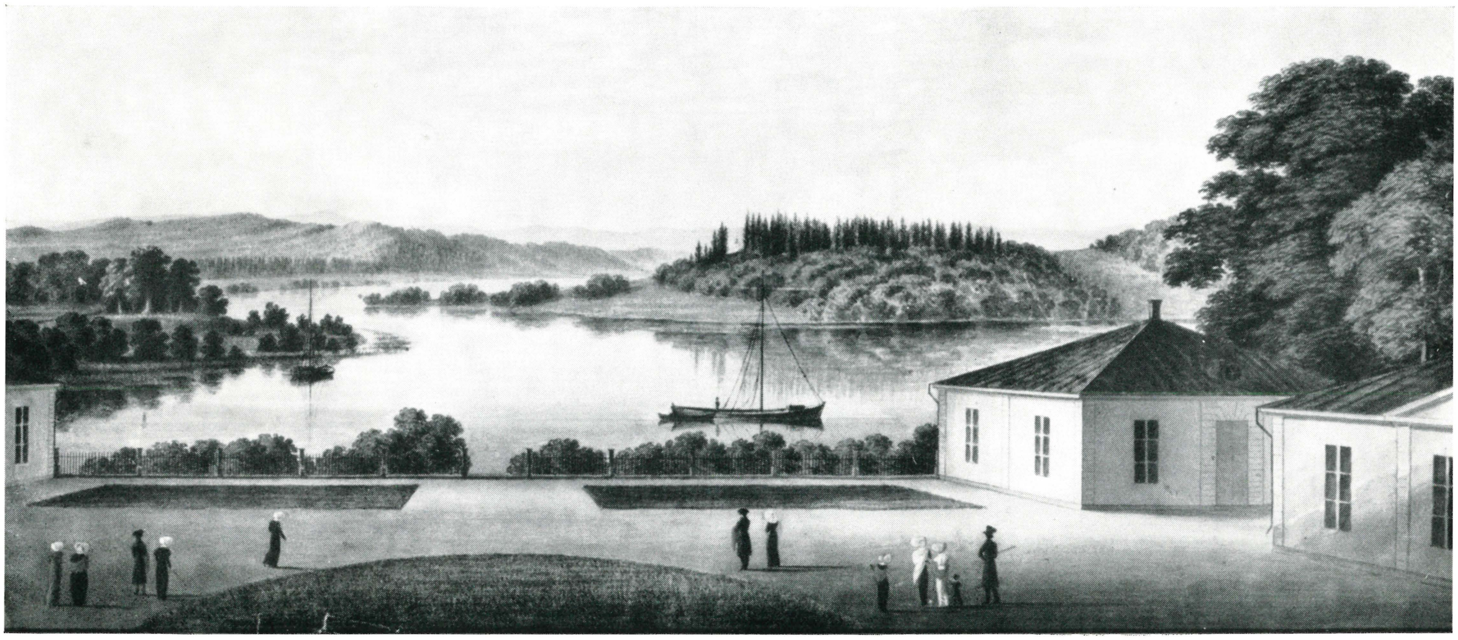

På denna mäktiga utsikt, en oljemålning av Elias Martin, ses i bildens centrum Aspa bruksherrgård i Hammars socken. Snett bakom herrgården skymtar Olshammar med den s. k. Birgittakyrkan på det näs, som avskiljer fjärden från den i fonden skimrande Vättern. Oljemålningen utfördes på sin tid av Martin för familjen Wahrendorff och hängde länge på Åkers styckebruk i herrgården. — Privat ägo.

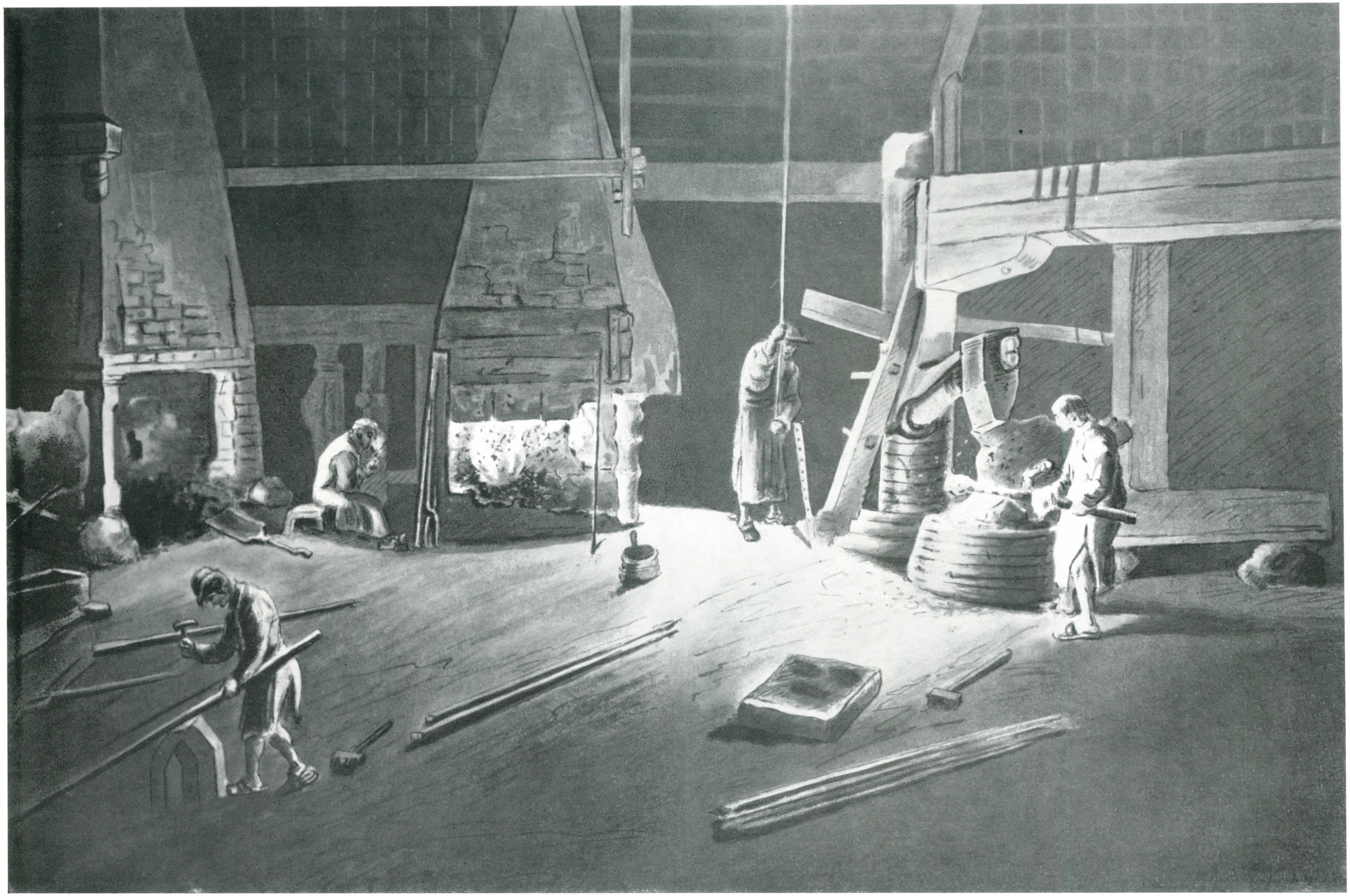

Adolf Schützercrantz (1802—1854), en av 1800-talets många konstutövande militärer, har vi att tacka för denna interiör av Aspa bruks hammarsmedja, där »mumlingshammaren» dunkar och stångjärnet hopas på golvet. — Akvarell 1827. Nationalmuseum.

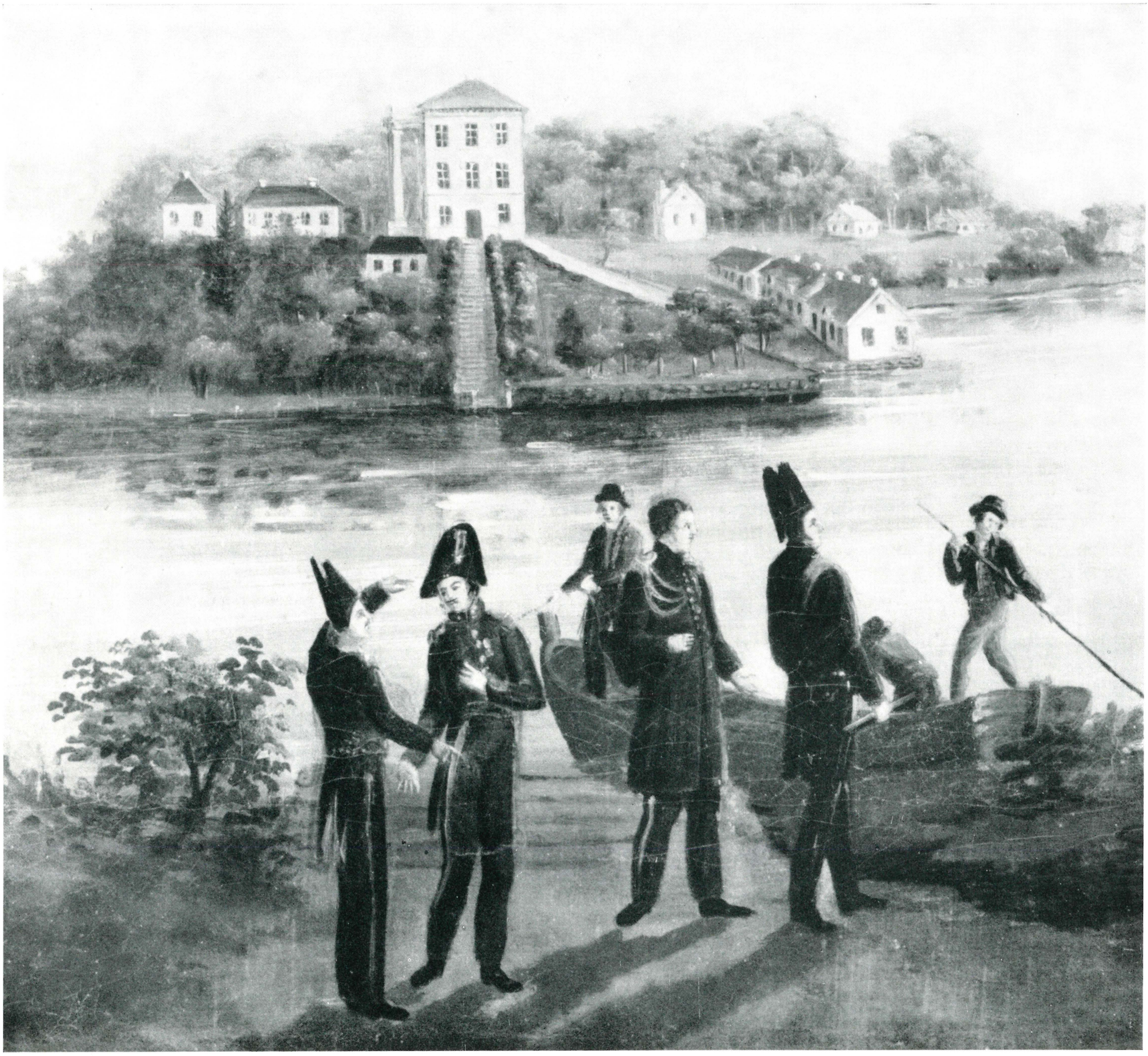

I en av salongerna på Stjernsund hänger denna oljemålning, som av allt att döma skall föreviga ett kungligt besök på Stjernsund. Oljemålningen är tillskriven Anders Skjöldebrand, den visar Stjernsund, sett från Edö. På stranden rör sig ett kungligt sällskap — kanske är en av de ordensprydda herrarna kronprins Oskar, som avlägger visit på det av Karl XIV Johan nyligen inköpta Stjernsund. Reproduktionen visar en detalj av tavlans mittparti.

mot »herrarna» försvunnit: nu råder — ute i fältet såväl som i de stora intresseorganisationerna (lantmännens central-, mejeri- och slakteriföreningar) och i hushållningssällskapets gillen — förtroendefullt samarbete mellan godsägare och bönder, stor- och småbrukare.

Också i landskapsbilden återspeglas denna nya tingens ordning. I stället för »ryggade» åkrar och vattensjuka ängar ser vi traktorer och skördetröskor i framryckning på plana, väldränerade fält av dimensioner som på sina håll för Skåne och Östergötland i tankarna. Och bondgårdarna, där förr på sin höjd några risiga äppel- och körsbärsträd hägnade husklungan, är mångenstädes rena rama trädgårdsidyllen i sin välansade prydlighet, vackra vittnesbörd om den kärlek till torva och täppa som väl närkingen städse hyst men som kanske först i våra dagar slagit ut i sitt fulla flor.

ÖREBRO, NAMNET PÅ EN utanför Nordens gränser så gott som okänd svensk småstad, flög en dag på ryktets vingar ut över Europa och över havet till Nya Världen.

Högerbilden: En av de av Fröding besjungna »svettiga, sotiga smederna» — må vara inte en värmländsk sådan utan en närkessmed, förmodligen vid Aspa bruk — skrubbar sig ren efter den långa veckans slit. — Lavering i tusch av Adolf Schützercrantz 1827. Nationalmuseum.

Nedan: Troligen är det herrskapet på Aspa, brukspatron Carl von Wahrendorff och hans maka Maria Elisabeth Hebbe, som här i en fyrspänd kalesch passerar några av sina underhavandes låga hyddor. — Detalj ur Elias Martins oljemålning över Aspa bruk, återgiven på sid. 114.

»Le Moniteur» och »The Times» och otaliga andra pressorgan publicerade en sensationell nyhet från Närkes huvudstad: den 21 augusti 1810 hade den napoleonske marskalken Jean Baptiste Bernadotte valts till svensk tronföljare i Örebro. Den gamla riksmötesstaden, som hunnit förgäta sina minnen från fornstora dar, blev ännu en gång — ja, t. o. m. två gånger: även 1812 — rikets medelpunkt, hemvist för kunglighet, regering och riksdag. På gator och torg vimlade det av högt uppsatta herrar, på gästgivaregårdar och »rum för resande» var det trångt om saligheten, på societetshuset och allt vad ordinarie eller tillfälliga näringsställen hette pokulerades och kannstöptes det med frejdigt mod, och lokalavisans spalter fylldes av annonser om offentliga nöjen, allehanda andra frestelser samt ej minst efterlysta, borttappade persedlar, alltifrån galoscher och blårutiga bomullsnäsdukar till svensksundsmedaljer och serafimerordenskraschaner. 1810 gjorde Karl XIII med gemål och 1811 även Karl Johan staden den äran. Ja, det var stora dar för Örebro!

Bortsett från de bägge riksdagarna hände det inte så värst mycket i Närke mellan 1653, då bondeupproret kuvades, och 1854, då den stora stadsbranden härjade Örebro. Tvåhundra års händelselöshet — nå, det beror förstås på vilka pretentioner man har på händelseförlopp, om man med händelser endast menar sådant som har historisk räckvidd eller sensationell anstrykning. Ty naturligtvis hände det årligen, ja, dagligen och stundligen saker och ting av vikt för samhällen, samfund och enskilda individer. Men vad som tilldrog sig i Närke var för det mesta sådant som hände i de flesta landamären, stort och smått, tragiskt och lyckosamt, men ingenting särskilt märkvärdigt, ingenting som tillförsäkrat det lilla landskapet uppmärksamhet eller hågkomst hos vare sig samtid eller eftervärld.

Man kan erinra om missväxtåren på 1690-talet och 1709, då verklig hungersnöd grasserade, om pestens härjningar 1710—11, om rödsots- och smittkoppsepidemien 1773, då dödligheten fyrdubblades, om »lantvärnssjukan» 1809 och andra dylika, ofta återkommande prövningar. Jämte svält och farsoter var den röde hanens härjningar de mest olycksbringande: 1776 lades Askersund i aska, varvid allenast »8 à 9 de allra uslaste kojor» skonades, och 1843 drabbades den norra stadsdelen i Örebro av en eldsvåda som gjorde 400 mänskor husvilla. Fruktansvärdast var dock den brand, som utbröt i Örebro natten mellan den 23 och 24 mars 1854. Den rasade i tjugo timmar

Nedan: Utsikt över Askersunds stad från Väderkvarnsbacken. I fonden skymtar svagt Stjernsunds slott. — Blyertsteckning, förlaga till litografi, av Carl Svante Hallbeck. Örebro stadsbibliotek.

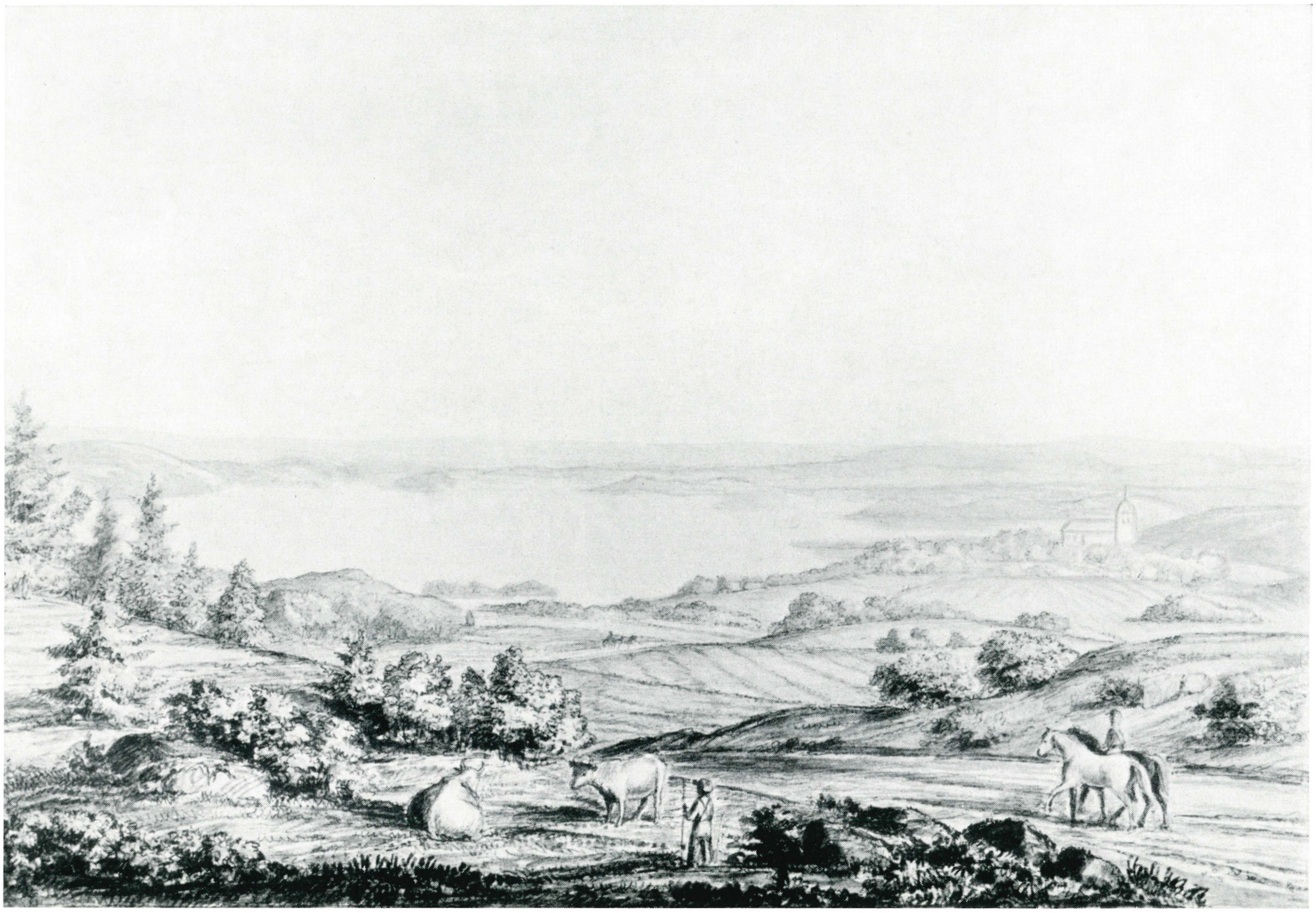

Snavlunda kyrka och prästgård. Akvarell 1822, tillskriven Anders Abraham Grafström. Snavlunda prästgård är av gammalt bekant för sitt vackra läge på en rullstensås mellan Snavlunda kyrka och Kyrksjön. — Örebro läns museum.

och förödde nittiotvå gårdar i södra stadsdelen; 1.200 av stadens c:a 5.400 invånare såg sina hem och ägodelar gå upp i rök.

I det föregående har talats en del om Närkes »storhetstider», om perioder av gynnsamma konjunkturer, markant utveckling och relativ välmåga. De olycksdigra årtalen 1653 och 1854 tidsbestämmer sannerligen ingen »storhetstid» — snarare var det tvåhundra händelselösa år av stagnation och misslyckanden.

Visst blomstrade järnhanteringen, periodvis åtminstone, och visst gjordes det aktningsvärda försök att reformera det urmodiga jordbruket, visst vittnade nybyggda herrgårdar om brukspatroners och storgodsägares välstånd. Men drömmen om Örebro som en ledande industri- och handelsmetropol grusades. På 1600-talet var Örebro — i minst lika hög grad som Eskilstuna — en »smedstad». I tider av upprustning och ofred arbetade gevärsfaktoriet med full arbetsstyrka, men under loppet av 1700-talet reducerades numerären för att slutligen uppgå till blott ett par tiotal anställda; på 1790-talet överflyttade de sista faktorismederna till Huskvarna.

Frihetstiden bevittnade, här som annorstädes, tillkomsten av statssubventionerade manufakturer och småindustrier. Sålunda startades på 1750-talet flera ylle- och bomullsväverier, tygtryckerier och färgerier i Örebro, vars försök att inom textilbranschen ta upp konkurrens med Borås och Norrköping dock kapitalt misslyckades. Mera framgångsrikt blev det 1751 anlagda Lindhska boktryckeriet, som med tiden kom att omfatta även eget pappersbruk, förlag och bokhandel. Även ett samtidigt »tobaksspinneri» kom att som »snusmaleri» äga bestånd mer än hundra år framåt i tiden.

Med Hindersmässan, den ärevördiga »järnmarknaden» som in i våra dagar bevarat sin karaktär av bergshanteringens årliga riksmöte, samt Lars- och Matsmässorna m. fl. kreatursmarknader bibehöll Örebro sin kommersiella rangplats som samlingspunkt ej blott för upplandets bergsmän och bönder utan också för grossörer från Stockholm och Göteborg samt detaljhandlare från när och fjärran. En tidvis avsevärd export av bruksartiklar, företrädesvis stång- och tackjärn, plåt och spik, svavel, alun och rödfärg försiggick med stadens egen handelsflotta, ett tjugotal av borgerskapet ägda segelfartyg. Men denna sjöfart hämmades ofta av Hjälmare kanals bedrövliga tillstånd,

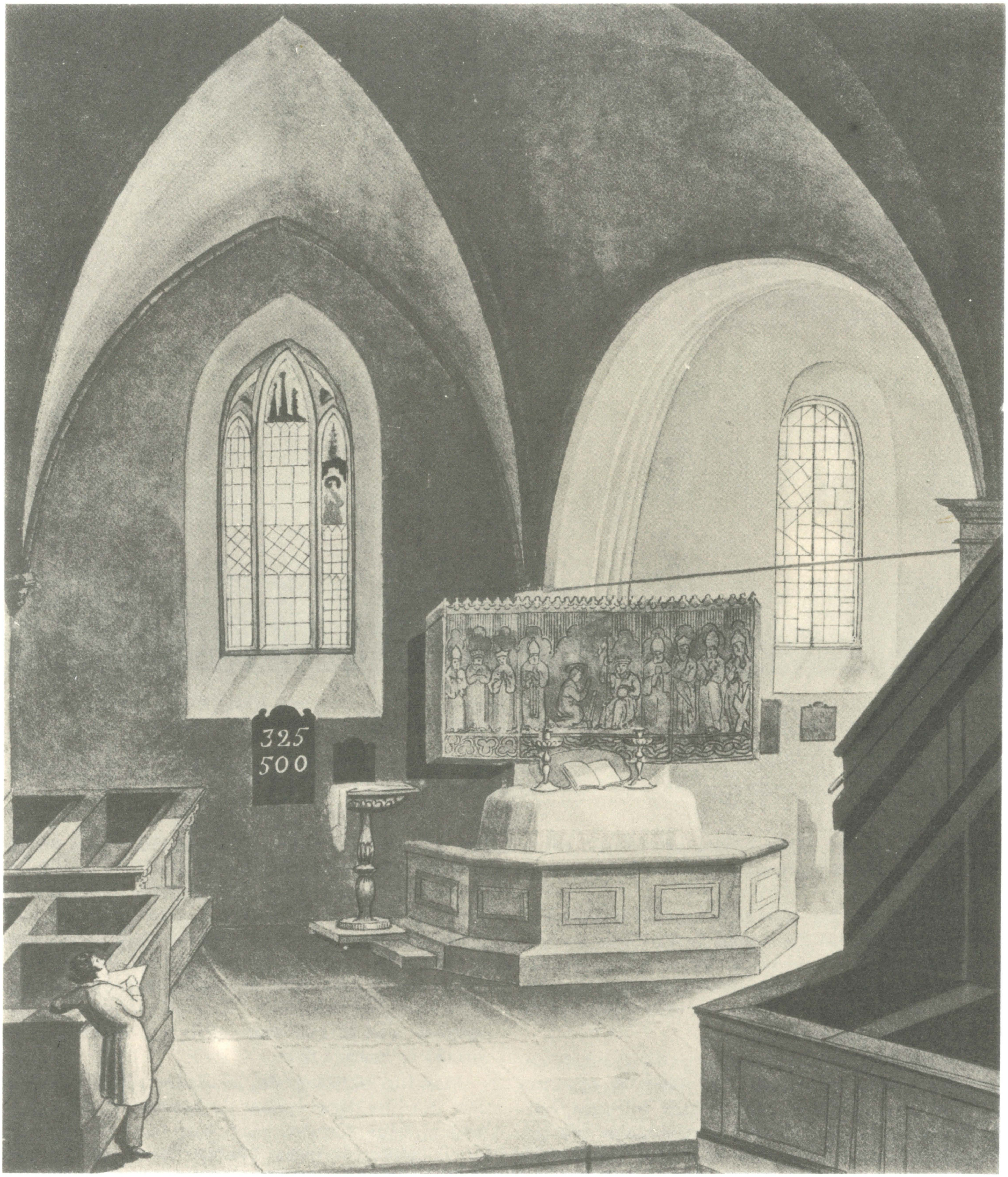

Ovan: Kumla kyrkas medeltida altarskåp (nu i Statens historiska museum) ses på denna interiör av Kumla gamla kyrka, vilken även visar ett gotiskt fönster med rester av säkerligen medeltida glasmålningar. Interiören har tecknats av prästen och skalden Anders Abraham Grafström (1790—1870) och återges tillsammans med en rad andra av Grafströms alster i planschverket »Minne af A. A. Grafström». Man kan säga att planschverket i lika hög grad ägnas minnet av skalden Frans Michael Franzén, ty flera av teckningarna berör denne. Anledningen till detta var att Grafström var ingift i den Franzénska familjen. I sitt första äktenskap förenades han med skaldens dotter Henrietta Elisabeth; efter dennas död gifte han sig med Henriettas halvsyster Helena Sofia.

Ovan: »Vitt kringskådlig stod på den guldaxböljande slätten / kyrkan den åldriga, än, luthersk och hög som en palm», kvad Bernhard Elis Malmström om Kumla gamla kyrka, en av Närkes märkligaste medeltidskyrkor. Ovanstående bild — liksom interiören på vänstersidan utförd av Anders Abraham Grafström — visar förutom själva kyrkan en »kastal» och den höga kyrkogårdsmuren med dess »stiglucka». Man kan inte nog beklaga, att denna ålderdomliga miljö spolierades! Den gamla kyrkan revs nämligen i slutet av 1820-talet, och i början av 1830-talet uppfördes den nuvarande. Församlingens herde åren 1810—24, Franzén, hade vid det laget överflyttat till Stockholm för vidare befordran till biskopsstolen i Härnösand. — Akvarell. Privat ägo.

Höger: Frans Michael Franzén. Teckning av Anders Abraham Grafström i planschverket »Minne af A. A. Grafström».

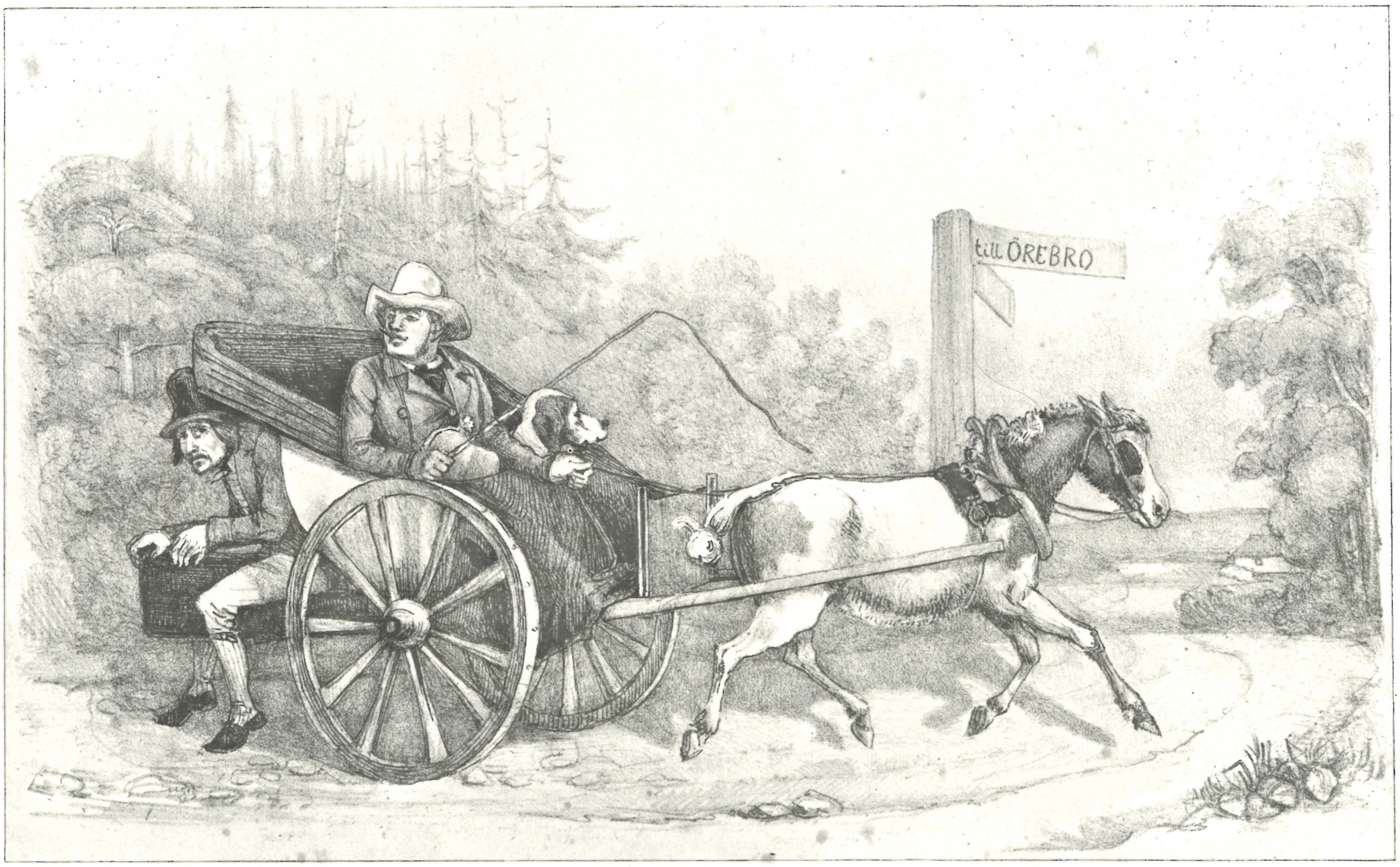

Åren 1849, 1850 och 1853 hölls i Örebro tre mycket uppmärksammade s. k. reformmöten, arrangerade av den liberala oppositionen med S. A. Hedlund — redaktör 1849—51 för »Örebro Tidning», från 1852 för »Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning» — som primus motor. En hovman, som nog var mera konservativ än liberal men i varje fall en god artist, Fritz von Dardel, tecknade ovanstående karikatyr, som litograferades och blev allmänt spridd. Den spydiga texten lyder: »Hvart gäller resan Herre? — Till Örebro-mötet min vän, jag vill skaffa dig och de dina en bättre plats i samhället! — Ja så. Herrn tänker köpa sig en ny vagn kan jag förstå!» — Litografi ur Fritz von Dardel, »Teckningar ur dagens händelser» (1849).

som tarvade upprepade, långvariga ombyggnader, och i konkurrensen med bergslags- och mälarstäderna förmådde Örebro inte alltid hävda sig. *Ett* verkligt betydande handelshus framväxte dock under 1700-talet i Örebro: Joh. Broms & Söner, vars grosshandel med järn, spannmål och viktualier var baserad på vitt utgrenade förbindelser med och ekonomisk kontroll av stora delar av Närke och framför allt Bergslagen.

Måhända kan det förefalla obefogat att orda om stagnation inför dessa vittnesbörd om industriell och kommersiell företagsamhet, eller om fattigdom när mången bruksidkare och köpman lade grunden till ansenliga familjeförmögenheter. Men den stora massan av bergsmän, bönder och borgerskap framlevde sitt liv under tämligen torftiga villkor. Var det klent beställt med jordbruket i bondebygden, så var det sju resor värre i bruksbygderna, där jordmånen var kargare och där arbetskraften i stor utsträckning togs i anspråk för körslor och kolning.

Men . . .

Nerket har heder,
ty av mång smeder
finnes ther bo . . .

som det heter i en gammal ramsa. Allmogesmidet betydde en viktig inkomstkälla för de närkesbönder, vilkas illa brukade åkrar inte gav stort mera än bröd för dagen, ett bröd som stundom måste blandas med bark och rötter. Gevärsfaktoriets roll i detta sammanhang har berörts i det föregående. »Nubbsmidet» utvecklades i södra Närke, särskilt i Lerbäcks socken, näranog till en hemindustri.

En annan lönsam binäring var kreaturshandeln: på marknader i Östergötland, Småland och Västergötland uppköptes stutar och oxar, som över vintern uppstallades och göddes — i den mån nu fodertillgången det medgav — på bondgårdarna i Närke för att sedan på vårsidan försäljas till Bergslagen och Mälarlandskapen ända bortåt Stockholm. 1624 tullbehandlades — vid Storbron i Örebro — ej mindre än 32.650 oxar, och även om denna siffra måste antagas vara exceptionellt hög, så drog det årligen ändlösa oxdrifter genom Närke. Mera affärsbegåvade närkesbönder kunde lägga vackra slantar på kistbottnen.

Men oxen var inte bara en handelsvara utan också en i lantbruket oumbärlig dragare. Det fanns, särskilt vintertid, ett enormt överskott på nötkreatur i Närke, något som

utan tvivel var en av förutsättningarna för garverihanteringens uppsving i början av 1800-talet. Sålunda räknade Örebro på 1840-talet ett tiotal garverier, och ungefär en fjärdedel av stadens yrkesverksamma befolkning fann sin utkomst inom sko-, läder- och skinnbranschen. Och på landsbygden, särskilt i Kumla och dess grannsocknar, sker en »omskolning», i det att de forna faktorismedernas och andra smideskunniga närkesbönders avkomlingar i växande omfattning börjar idka skomakeri som bisyssla. En av dessa handskomakare, Anders Andersson i Kumla, kom 1839 på den ljusa idén att övergå från beställnings- till partiskomakeri, från hemslöjd till massproduktion. Det slog över förväntan väl ut, och med tiden blev det »mer skomakare än folk» i Kumla — och i Örebro åtminstone »skomakarstan» längst nere på Söder.

Detta var den anspråkslösa upptakten till den skoindustri som Ludvig Nordström en gång kallade »Närkes ära».

EFTER TVÅHUNDRA »HÄNDELSELÖSA» ÅR inträffar under årtiondena kring 1800-talets mitt slag i slag en serie händelser, vilka nu, hundra år efteråt, framstår icke som isolerade företeelser utan som samverkande faktorer i en omdaningsprocess av mera genomgripande art än vad dåtidens närkingar, hur imponerade eller förbryllade eller misstänksamma de än var inför de nymodiga påfunden, förmådde ana.

Den gamla Svea får ej stånda still,
om hon med världskulturen följa vill,

sjöngs det på 50-talet i en populär »järnvägsvisa», och till gamla Sveas heder må sägas, att hon efter bästa förmåga var med på noterna genom att just i Närke hörsamma de närmast följande tvenne radernas anmaning:

Hon måste ständigt trampa nya fjät
och skaffa sig ett vidsträckt järnvägsnät.

Utsikt över Örebro, som helt domineras av Slottet och Nikolaikyrkan. Detalj av oljemålning av Carl Johan Fahlcrantz. Nationalmuseum. Deposition i Örebro läns museum.

Den fine landskapsmålaren Josef Magnus Stäck (f. 1812, d. 1868) har med blyerts tecknat detta motiv från Carlslunds herrgårdspark. Örebro läns museum.

Utvecklingens hjul hade emellertid begynt rulla redan innan den första normalspåriga rälsen sträcktes mellan Örebro och Nora.

På 30- och 40-talen genomfördes laga skiftet: de gamla byalagen sprängdes, och de hundratals utflyttade gårdarnas odlings- och dräneringsföretag inledde den uppryckning av jordbruket varom talats tidigare. Bysamfälligheten med dess många sociala värden föröddes, men de bl. a. av statliga odlingslån främjade materiella vinsterna i form av vidgad åkerareal, ökad avkastning och förbättrad levnadsstandard är obestridliga. Den från 1881 fria hemmansklyvningen bidrog ytterligare att förändra landsbygdens odlings- och bebyggelsestruktur: antalet brukningsenheter mångdubblades efter hand.

1849 tog kapten G. A. Coyet på Nynäs det första initiativet till den sammanslutning av godsägare som tio år senare skulle komma att konstituera Hjälmarens och Kvismarens Sjösänkningsbolag; vidlyftiga utredningar och heta debatter skulle dock ännu i ett par decennier fördröja förverkligandet av det storslagna sjösänkningsprojektet. Redan 1855—58 verkställdes Mosjöns första sänkning, och flerstädes förekom sänkning av småsjöar samt dränering av mossar och kärr, varigenom åtskilliga tusen hektar såväl herrgårds- som bondejord kunde läggas under plog.

Näringsfrihetens genomförande 1847 stimulerade en i förstone något yrvaken fabriksrörelse företrädesvis i Örebro, där en mångfald småindustrier startades och avlöste varandra; de flesta blev tämligen kortvariga. Mest uppseendeväckande var på sin tid, 40—60-talen, Örebro Tändsticksfabrik. Den drevs av ett herrskap Segelberg, som tjänade stora pengar och installerade sig i ett pompöst »palats» — till dess »kreugerkraschen» kom i form av en konkurs 1867. Tiden var ännu inte mogen för industristaden i vardande.

Köpenskapen var och förblev länge än den fasta ekonomiska grundvalen för borgerskapet i Örebro. Sedan Hjäl-

Närkes regemente, här representerat bl. a. av den vänstra av de bägge stående officerarna, var åren 1812 till 1893 namnet på det nuvarande Livregementets grenadjärer (I 3). — »Kongl. Nerikes reg^{te}.» Färglitografi av F. G. Nordmann i Julius Mankell, »Anteckningar rörande svenska regementers historia» (1864).

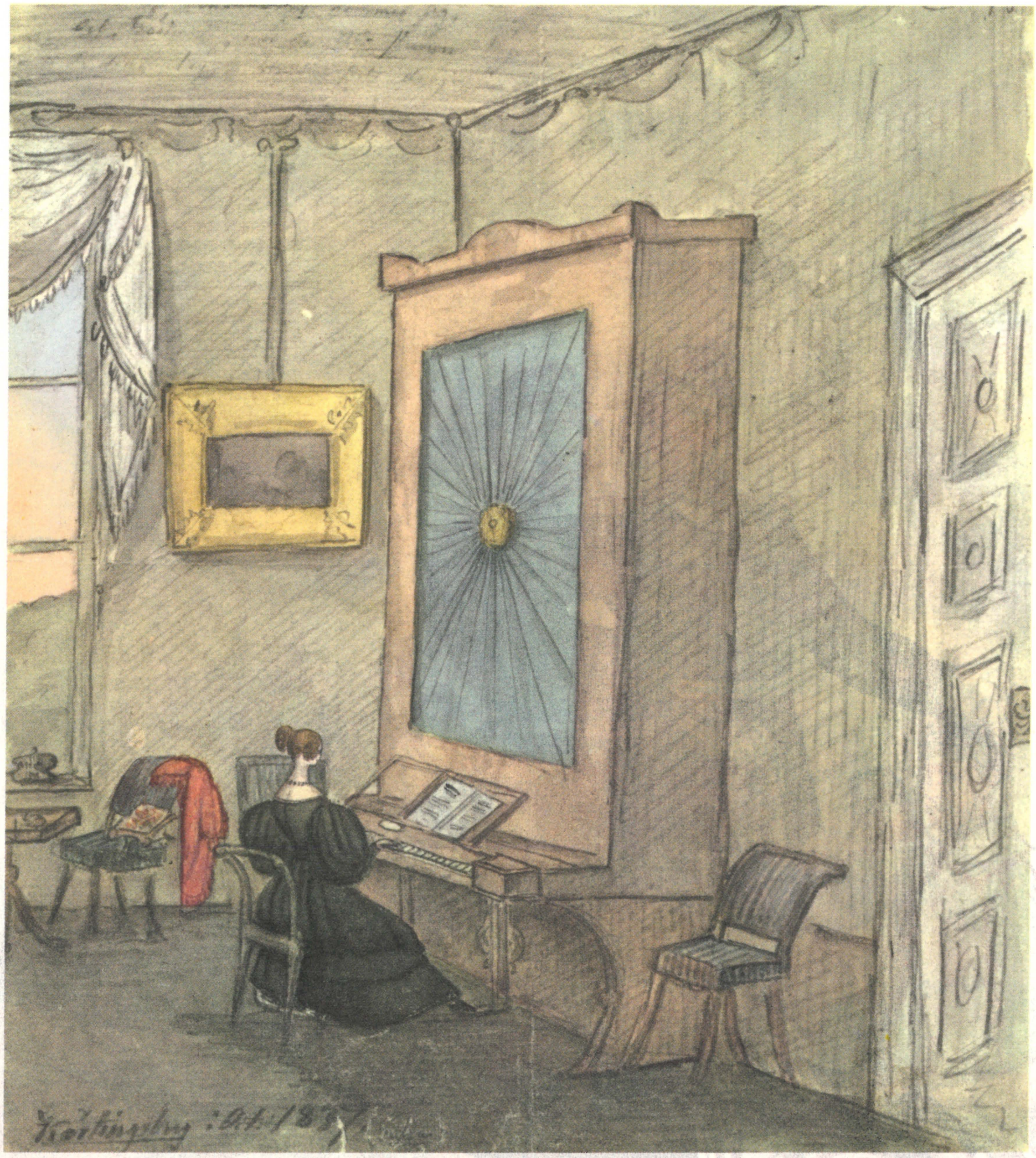

Detta uppslag: Körtingsbergs herrgård i Viby socken inköptes 1837 av kaptenen Axel Staaf och gästades sommaren samma år av dennes broder, löjtnanten Christian Staaf. Denne var en flitig tecknare vars skissbok »Croquier samlade 1837» — nu i Örebro läns museum — innehåller en rik skörd av sommarminnen från Körtingsberg med omnejd.

Vänsterbilderna: Den 17-åriga Julia Jägerström förekommer anmärkningsvärt ofta på unge löjtnantens skissboksblad. Här ses lilla Julia musicerande. — Akvarell.

Högersidan överst: Höstplöjning på den s. k. Korpralsbacken (med Viby kyrka i bakgrunden). Därunder: »Jutska kor 50 stycken» på Södra Gärdet. — Akvarell.

Vänster: Julia Jägerström. — Blyertsteckningar av löjtnant Christian Staaf 1837. Nu i Örebro läns museum.

Detta uppslag, övre raden, vänsterbilden: Promenad under paraply på vägen från Körtingskvarn. I förgrunden den i landskapet dominerande rullstensåsen »Getryggen». Mittbilden: Utsikt från Fagerhäll i närheten av Vretstorp. Högerbilden: Utsikt från Kvarnbacken. — Blyertsteckningar av löjtnant Christian Staaf 1837. I skissbok på Örebro läns museum.

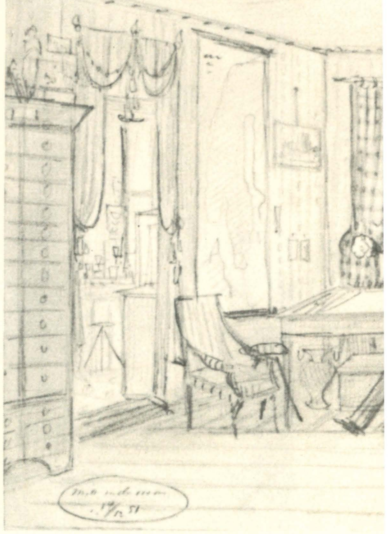

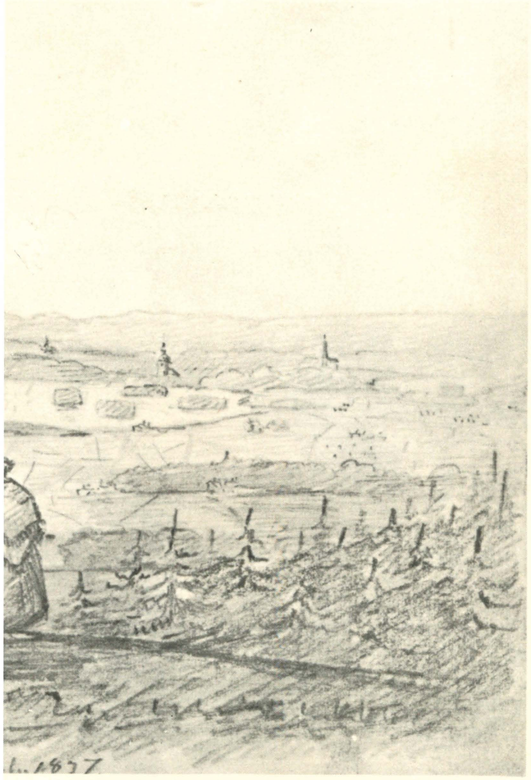

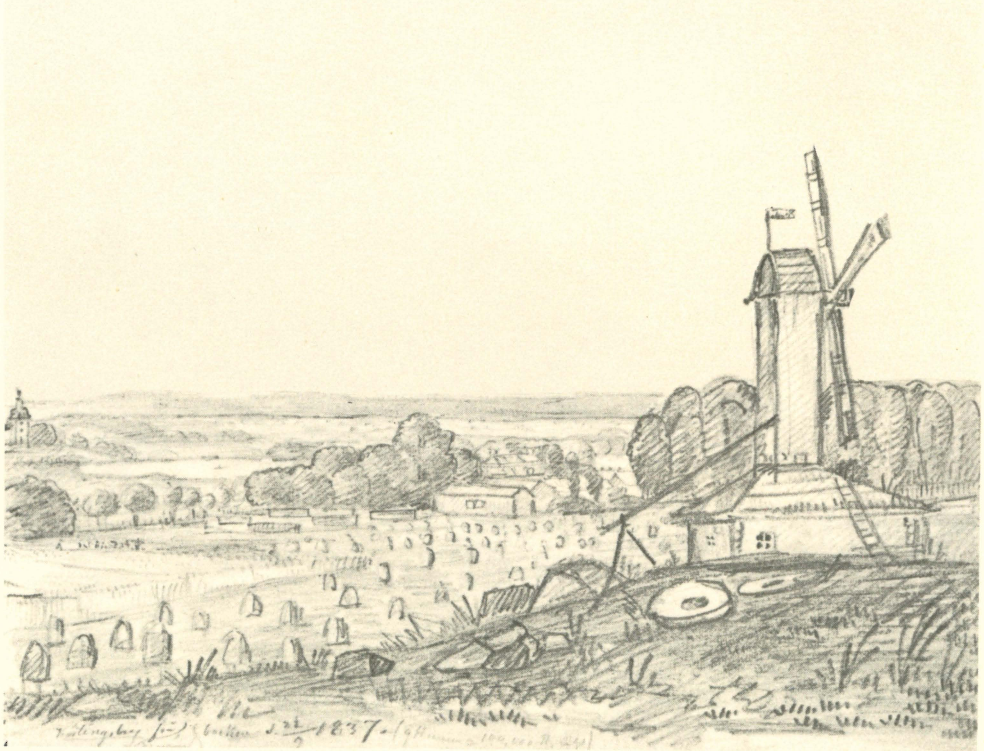

Nedre raden från vänster: Familjen samlad i salongen på Körtingsberg. Mittbilden: Denna interiörstudie, »mitt enda rum», daterad 1851, härrör troligen icke från Körtingsberg, men kanske har Staaf här tecknat ett litet självporträtt. Högerbilden: Gamla fru Staaf med husets unga damer, Julia Jägerström och Lina Geijer. — Blyertsteckningar. Örebro läns museum.

Utsikt mot Bysta, sådant herresätet presenterades i planschverket »Utsigter af Nerike». Detta arbete utgavs 1838—55 och ingick i det av Ulrik Thersner påbörjade och av dennes dotter Thora Thersner fortsatta men aldrig fullbordade planschverket »Fordna och närvarande Sverige». — Tonlitografi av J. H. Strömer efter förlaga av M. G. Anckarsvärd.

mare kanal ännu en gång, på 20-talet, ombyggts och ångfartygen på 30- och 40-talen begynt ersätta de uttjänta segelskutorna, uppvisade örebrohandeln en tid framåt ett markant uppsving.

Den 6 december 1852 tog »de svenska järnvägarnas fader», greve Adolf von Rosen, i Örebro det första spadtaget till den kort förut oktrojerade Köping—Hultbanan, vårt lands första järnväg, anlagd främst i syfte att sörja för bergslagsjärnets transport till Vänern och Västerhavet. Sträckan Örebro—Ervalla kunde den 5 mars 1856 öppnas samtidigt med den av lokala intressenter anlagda Nora—Ervalla järnväg. Året därpå, den 26 augusti 1857, invigdes bandelen Örebro—Arboga, och 1862 anknöts Örebro till Västra stambanan och fick järnvägsförbindelse först med Göteborg och något senare med Stockholm. »Riksvägarnas mötesplats» försatt dock självförvållat sin chans att bli en järnvägsknutpunkt — det blev som bekant i stället Hallsberg.

Samtidigt med järnvägsinvigningarnas klang- och jubeldagar reste sig ur askan ett nytt Örebro, en mäktig stenstad med många pampiga monumentalbyggnader: rådhus, teater, hotell m. fl. »Bornera inte, svagdricka!» påstås Karl XV, då han år 1865 besökte staden för att inviga Qvarnströms Engelbrektsstaty på Stortorget, ha utbrustit vid åsynen av det nybyggda rådhuset, en av den skicklige stadsarkitekten Fr. Wijnbladhs många gedigna skapelser. Tack vare 50-talets särskilt för järnhanteringen mycket gynnsamma konjunkturer fanns det gott om pengar, och en viss lust att slå på stort kan nog sägas känneteckna en del byggenskap både i stad och på landsbygd. Men för Örebros vidkommande var nog »bornyren» snarare en självmedveten manifestation av soliditet och framtidstro. Utvecklingen kom att visa att den kungliga kvickheten var rätt förfelad.

Den livaktighet på det materiella området, som utmärker 1800-talets mitt, har i Närke sin motsvarighet även

Högersidan, övre bilden: Boo herrgård före uppförandet på 1870-talet av det nuvarande slottet. Tonlitografi ur planschverket »Utsigter af Nerike» (1838—55). Nedre bilden: Skogaholms bruksherrgård med den till Skansen flyttade huvudbyggnaden och den alltjämt kvarstående flygeln. Tonlitografi av M. G. Anckarsvärd i Thersners »Utsigter af Nerike» (1838—55).

Axbergshammars bruksherrgård på gränsen mellan Närke och Västmanland. — Litografi av M. G. Anckarsvärd efter förlaga av August Anckarsvärd i Ulrik Thersner, »Utsigter af Nerike» (1838—55).

inom den andliga odlingens domäner. Vad som då kanske främst kommer i åtanke är »läseriet», den frireligiösa väckelse som vid denna tid genomsyrade landskapet och som resulterat i att Örebro jämte Jönköping utgör en frikyrklighetens högborg i vårt land. Måhända ingår det en viss böjelse för separatism i det närkiska folklynnet — Mäster Olof var ju örebroare — och »Margareta i Kumla», »den predikande pigan» Karin Persdotter i Hardemo m. fl. väckelsepredikanter samt en lokal »roparerörelse» på 1840-talet har satt sina spår i det närkiska fromhetslivet. Den som både jordbruksreformator och lekmannapredikant vida bekante godsägaren Olof Hedengren på Riseberga lät 1855 nära klosterruinen uppföra en predikolokal, som anses vara vårt lands äldsta bönehus, och ungefär samtidigt framträdde »Närkesläseriets upphovsman», klockaren Johan Palmqvist i Stora Mellösa, en av metodistpredikanten George Scotts första lärjungar, sedermera ledare för baptismen i Närke. Baptismen, metodismen och evangeliska fosterlandsstiftelsen vann — under fränt motstånd från prästerskapet — snabbt anhängare i alltmera växande skaror, och bönehusen blev ett allt vanligare inslag i bebyggelsen. Närkes kanske mest uppmärksammade bidrag till frireligiositeten blev Helgelseförbundet, ett »osekteristiskt missionssällskap», stiftat 1887 av godsägaren Edvard Hedin på Torp i Kräklinge, där tusentals troende alltjämt årligen församlas till »konferens».

Även i politiskt hänseende intog Närke, och enkannerligen då Örebro, en oppositionell och separatistisk hållning särskilt på 50-talet, då den lysande publicisten S. A. Hedlund, Viktor Rydbergs vän och gynnare, redigerade den 1843 startade »Nerikes Allehanda», på den tiden ett av landsortens ledande liberala organ. 1849, 1850 och 1853 års »reformmöten» i Örebro har betecknats som »den första moderna, organiserade folkrörelsen i Sverige». Inom det »Reformvännernas sällskap», som stod bakom dessa möten, var den mest prominenta gestalten greve Carl Hen-

Högersidan: Kammarherren, förste direktören för spektaklerna, överpostdirektören m. m., friherre Hugo Hamilton (1802—71) var inte bara allt detta utan därjämte en ej oäven amatörkonstnär, ledamot, med tiden hedersledamot, av Kongl. Akademien för de Fria Konsterna. Laveringar av hans hand är högersidans båda bilder från Bysta samt därpå följande sidas bild av Boskulla herrgård i Bo socken. — Örebro läns museum.

»Landskapet öster om Hjortkvarn innesluter de intima slättbygderna omkring sjön Avern. De bilda till väsentliga delar ett herrgårdslandskap, som utmärkes av gårdarna Iboholm, Boskulla och Boo» (M. Sjöbeck, 1935). — Boskulla gård under Boo. Lavering av Hugo Hamilton. Privat ägo.

rik Anckarsvärd, den oförsonlige motståndaren till Karl-Johanstidens reaktionära politik. Han ägde och bebodde Carlslunds herrgård invid Örebro.

Även kulturlivet blomstrade. I Örebro verkade brödraparet Gumælius, prosten Gustaf Wilhelm, »den siste göten», och rektorn Otto Joël, vars efter Karl XIII uppkallade »Schola Carolina», sedan 1849 Karolinska elementarläroverket, var en av den svenska landsortens största och mest ansedda undervisningsanstalter. 1853 invigdes Örebro teater, ett Thaliatempel som i storlek och praktfull utstyrsel tävlade med Kungl. Operan; den dystra ålderdom, som vart denna stadens stolthet beskärd, är en källa till mången nutida örebroares bedrövelse. 1857 öppnades Örebro tekniska elementarskola, sedermera gymnasium, numera läroverk. 1850 stiftades en »bildningsförening» och 1862 det illustra sällskapet »Concordia», som alltjämt med den äran samlar stadens manliga kulturelit till andliga övningar.

Den lärde mångsysslaren Gabriel Djurklou tog 1856 initiativet till Föreningen för Nerikes folkspråk och fornminnen, vårt lands äldsta fornminnesförening, som numera under namnet Örebro läns hembygdsförbund svarar för länets kulturminnes- och hembygdsvård. Det av föreningen skapade Örebro läns museum, inrymt i Örebro slotts sydvästra hörntorn, öppnades 1887 för allmänheten.

1800-talets senare hälft kännetecknas inom näringslivets område av dels jordbrukets uppryckning, som berörts i det föregående, dels »bruksdöden», d. v. s. småbrukens och bergsmanshyttornas successiva avveckling, dels industrialismens frammarsch. 80-talets depression tog sig uttryck i en ganska kraftig emigration särskilt från bruksbygderna; siffrorna från Närke är dock betydligt lägre än från vissa

Högersidan: Fårskinnspälsar av detta ganska snobbiga snitt, burna av närkesbönder — särskilt, förefaller det, i Glanshammars härad — finns bevarade i flera exemplar. Modellen kan ha varit militär — Napoleon och hans officerare bar liknande plagg under återtåget från Moskva. — Kolorerad litografi av C. A. Dahlström i »Svenska folkets seder, bruk och klädedrägter» (1863).

NERIKE.

Närke 16*

Den 26 augusti 1857 öppnades bandelen Arboga—Örebro. De flagg- och blomstersmyckade lokomotiven »Energy» och »Decision» (vadan engelska namn? — jo, det mesta av det i vårt lands första järnvägsbygge investerade kapitalet var engelskt) förde bl. a. kronprinsen-regenten Karl (XV) samt hans bröder Oskar (II) och August med svit till Örebro, där en magnifik bankett avåts. Vad Strindberg inte visste, när han gycklade med järnvägsinvigningar: att det tog bolaget fem år att amortera krognotan från Örebro! — Bilden, en litografi ur »Ny Illustrerad Tidning» 1857, visar de kungligas ankomst till Arboga.

Högersidan, övre bilden: Den 14 oktober 1865 avtäckte Karl XV på Stortorget i Örebro C. G. Qvarnströms staty av Engelbrekt. »Then litzla man» uppenbarade sig, den medeltida kostymeringen till trots, i helt aktuell skepnad — han är påfallande lik frihetsidolen av anno dazumal: Garibaldi. För att samla in pengar till statyn hade »den siste göten», Örebroprosten Gustaf Wilhelm Gumælius, strängat sin lyra och skaldat en hel diktcykel, »Engelbrekt». Träsnitt ur »Ny Illustrerad Tidning» 1865 efter teckning av Hugo Salmson.

Högersidan, nedre bilden: En av vårt lands stilfullaste landsortsteatrar, den i Örebro, uppfördes efter ritningar av H. Wijnbladh och invigdes den 2 januari 1853 med bl. a. tillfällighetsstycket »Örebro fåfänga» av det kända märket Jo(han)-Jo(lin). Teatern brann 1883 men återuppfördes och nyttjades sedan fram till mitten av 1930-talet. Dess senare öden har varit bedrövliga. — Träsnitt efter teckning av C. S. Hallbeck i »Ny Illustrerad Tidning» 1866.

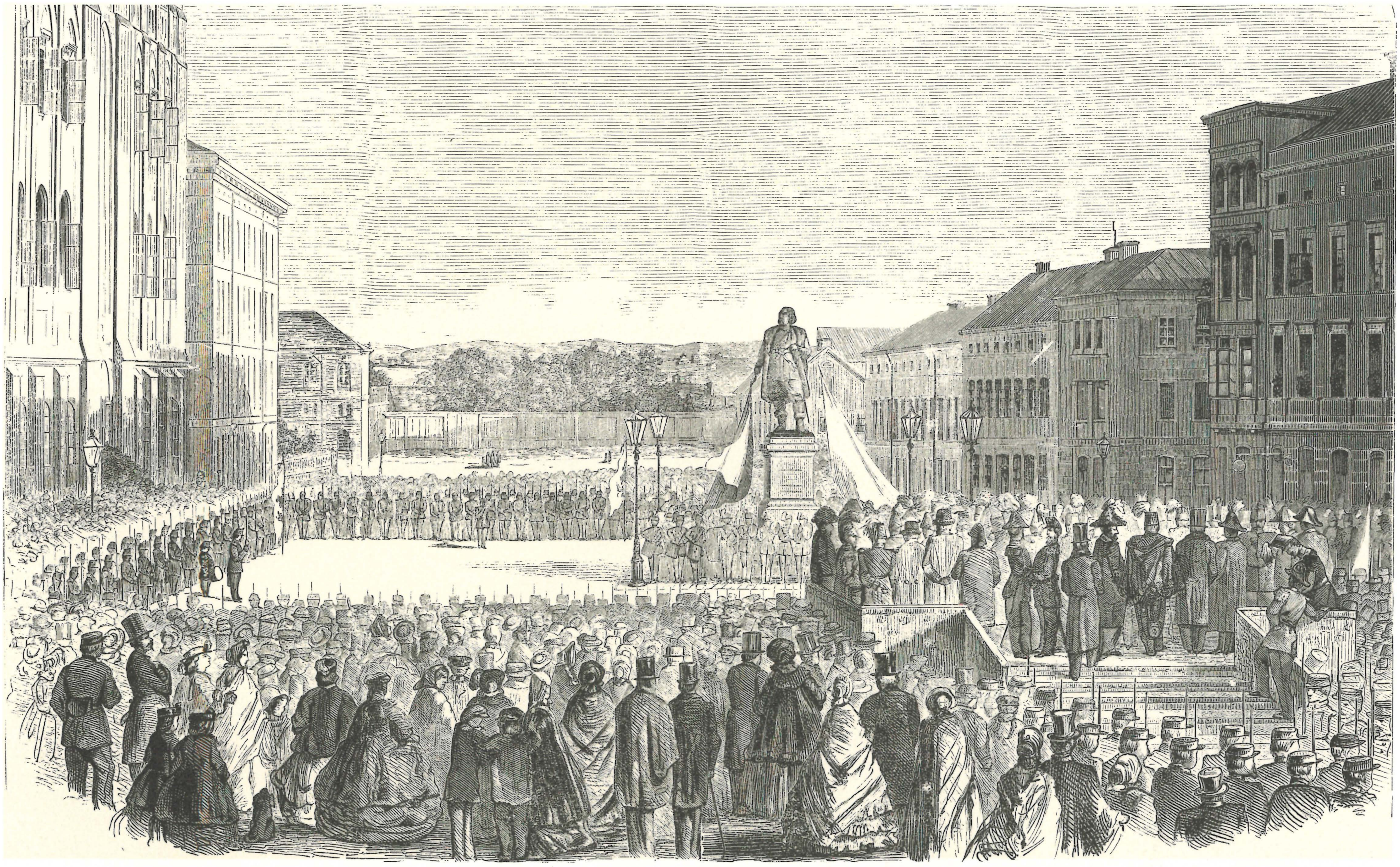

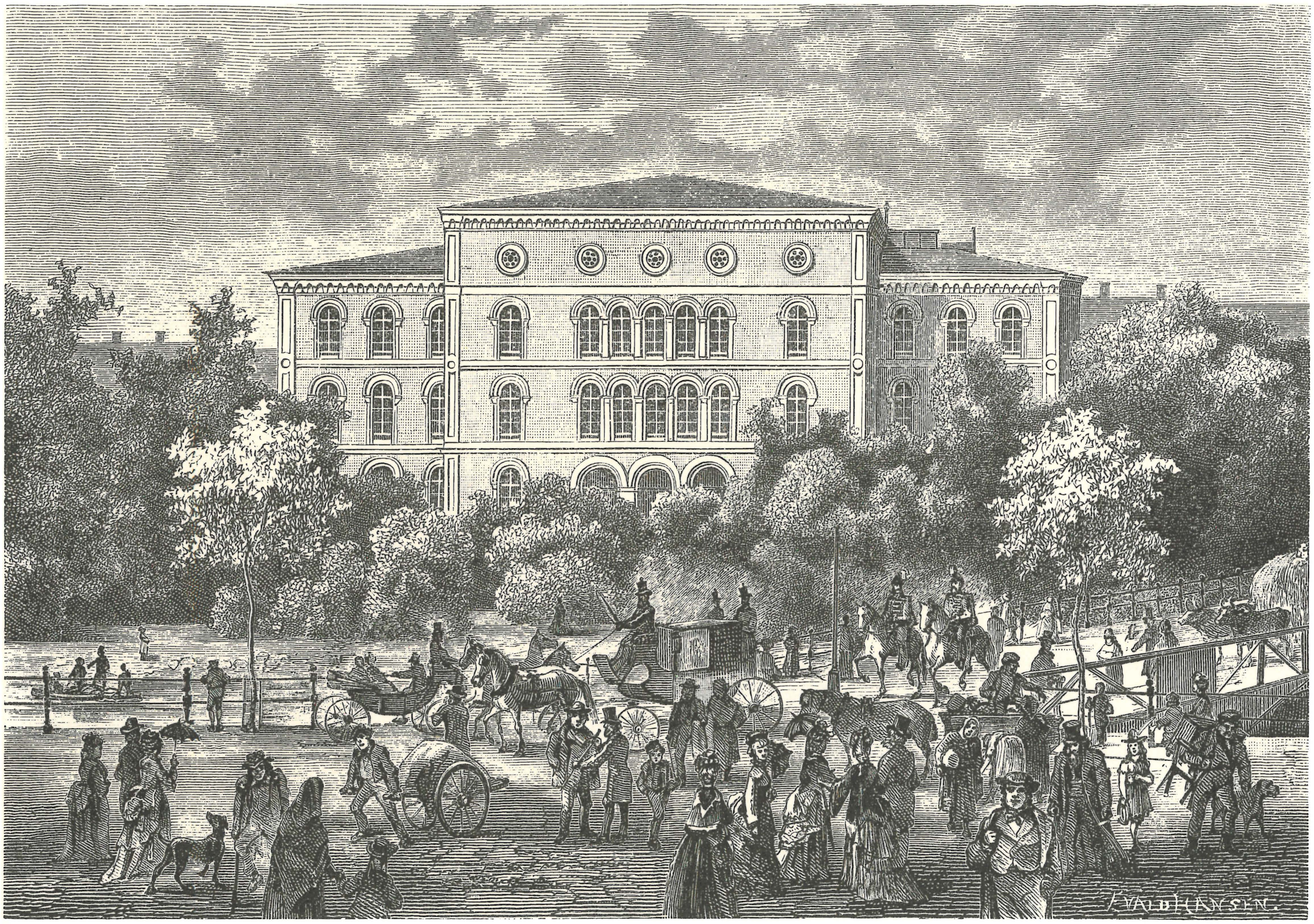
EVALD HANSEN.

Mot slutet av 1850-talet växte det vid en vik av Vättern upp ett litet säreget industrisamhälle med i hög grad internationell befolkning: närkingar och andra svenskar levde och arbetade samman med belgare och fransmän, tyskar och holländare. Denna färglitografi ur »Sveriges Industriella Etablissementer 1872» visar »Åmmebergs Zinkverk» — alltså Vieille Montagne — med närmaste omgivning. — Färglitografi av Gustaf Pabst 1870.

andra delar av Örebro län, Karlskoga och Nora bergslag framför allt. Skogsskötsel och trävaruindustri kompenserade i södra och västra Närke det avbräck, som gruv-, hytt- och bruksdriftens upphörande inneburit i fråga om försörjningsmöjligheter.

90-talet bevittnar industrins definitiva genombrott — dess tändande gnista var elektrisk. Trefassystemets uppfinnare, Jonas Wenström, hade 1881 i Örebro konstruerat en dynamo av vida större kapacitet än vad tidigare typer förmått prestera; 1883 levererades elektrisk belysningsström från Örebros första »elektricitetsverk», en dynamo i gården Vasagatan 15; 1886 tändes det nyinstallerade elektriska ljuset i Carlslunds herrgård, och 1898 utfärdades stiftelseurkund för Örebro Elektriska Aktiebolag, det första bolag i vårt land som — från forsar i Svartälven — distribuerade av vattenkraft alstrad elektricitet.

En annan faktor, som kraftigt befrämjade såväl den industriella som den kommersiella utvecklingen, var kommunikationsnätets utbyggnad. 1884 invigdes Örebro kanal, d. v. s. den i samband med den stora sjösänkningen kanaliserade Svartån, med sluss och hamn; samtidigt hade Hjälmare kanal ännu en gång ombyggts och Kvismare kanal anlagts. 1884 öppnades den s. k. Skyllbergsbanan mellan Lerbäck och Askersund (numera nedlagd) för trafik, 1897 Örebro—Svartå järnväg och 1898 Pålsbodabanan, varigenom Örebro fick direkt järnvägsförbindelse med Norrköping.

Omkring sekelskiftet förlades till Örebro två verkligt betydande industrier: Statens Järnvägars centralverkstäder och Örebro Pappersbruk. Sedan 1896 fanns där en kexfabrik, som alltjämt bidrager att göra namnet Örebro känt.

Och skoindustrin, »Närkes ära»? Ja, den började så smått i Gällersta och något senare, i mitten av 90-talet, i Örebro, kring sekelskiftet i Kumla (där hantverksmässig massproduktion förekommit långt tidigare). Dessa första skofabriker räknade på sin höjd arbetsstyrkor på några tiotal anställda. Det är först ett stycke in på det nya seklet som skofabrikationen i Örebro och Kumla börjar uppvisa storindustriella ambitioner.

NÄRKES 1900-TAL KOMMER SÄKERLIGEN att för 2000-talets närkingar framstå som det utan jämförelse mest revolutionerande seklet i provinsens tusenåriga tillvaro. Och vi, som visserligen bara bevittnat tre femtedelar av

vårt sekels utveckling men som på grundvalen av våra egna erfarenheter måhända vågar draga vissa slutsatser om vad återstoden av seklet kan väntas föra med sig, är nog benägna att instämma i denna prognos.

I likhet med de flesta svenskar (vissa värmlänningar undantagna) saknar närkingen på det hela taget fantasi, något som tar sig uttryck bl. a. i oförmåga av inlevelse i förgångna epoker, miljöer och tänkesätt. Till skillnad från våra nordiska grannfolk — att inte tala om islänningarna! — är hos oss distansen i regel markant mellan sådant skeende som hör historien till och vad som ibland kallas nuflödet. Även om det mer eller mindre »historiska» inte för genomsnittssvensken framstår som direkt ointressant, så är det dock något främmande, apart, kuriöst. Få är de svenska diktare — ett par av de verkligt stora undantagen är, mirabile dictu, just närkingar: Heidenstam och Hjalmar Bergman! — som med fantasin som slagruta lyckats gestalta detta »det levande förflutna» som svensken i gemen så sällan förmår uppleva. (»Paris betraktade dem en stund, medan snön föll. Slutligen kysste han hastigt soldaten på tinningen. Hur omöjligt, viskade han, att berätta utan dina bröders stora, naiva ögon, hur gjort, hur förkonstlat allt!» — Heidenstam i inledningen till »Vallfart och vandringsår».)

Dessa reflexioner må anknytas till Gabriel Djurklous i det föregående citerade åsikt att en närkesbonde från gamle kung Göstas dar ej skulle haft mycket att lära av en »yrkesbroder» från början

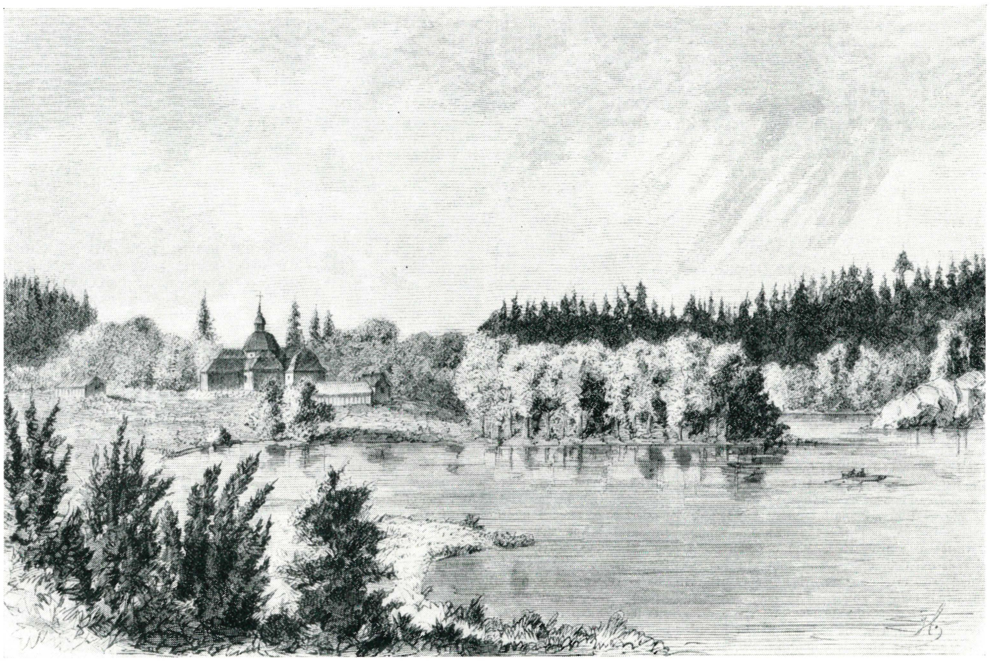

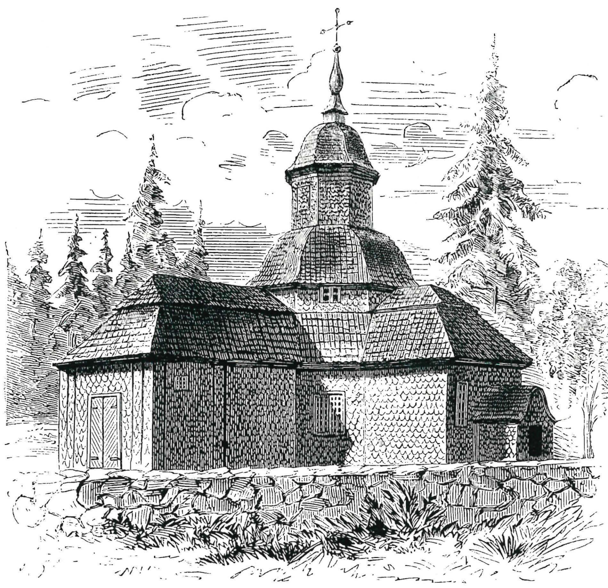

De två övre bilderna visar Ramundeboda nu till Laxå flyttade kyrka på dess ursprungliga plats vid Bodarnesjön. Trägravyr efter förlaga av E. Nilsson. »Ny Illustrerad Tidning» (1874). Därunder: Ett av fallen i Garphytteån. Trägravyr efter förlaga av A. Nay. »Ny Illustrerad Tidning» (1874).

Nästa uppslag vänstersidan: Mot slutet av 1840-talet besökte konstnären Wilhelm Wallander Stora Mellösa, vars bönder då ännu rätt allmänt bar gammaldags »sockendräkter». Han försummade ej att flitigt teckna skördefolk och andra »mälsingar». Många år senare, 1858, utförde han i Düsseldorf denna oljemålning, »Höbärgning», som numera tillhör Nordiska museet.

»Höbärgning.» Oljemålning av Wilhelm Wallander 1858. Nordiska museet.

»Sverige framställdt i teckningar» är titeln på ett planschverk som kom ut 1840, innehållande inte mindre än 224 litografier av sevärdheter runt om i landet, och med utförlig text av G. H. Mellin. Materialet — såväl text som bilder — är grupperat landskapsvis, och Närke har fått sin beskärda del, sammanlagt nio litografier, visande ett urval av landskapets vackra utsikter, slott och kyrkor. Delvis bygger litografierna på teckningar och laveringar, som utfördes i Närke under 1800-talets första decennier av den tidens flitiga och topografiskt noggranna tecknare, främst då J. Fr. Julin.

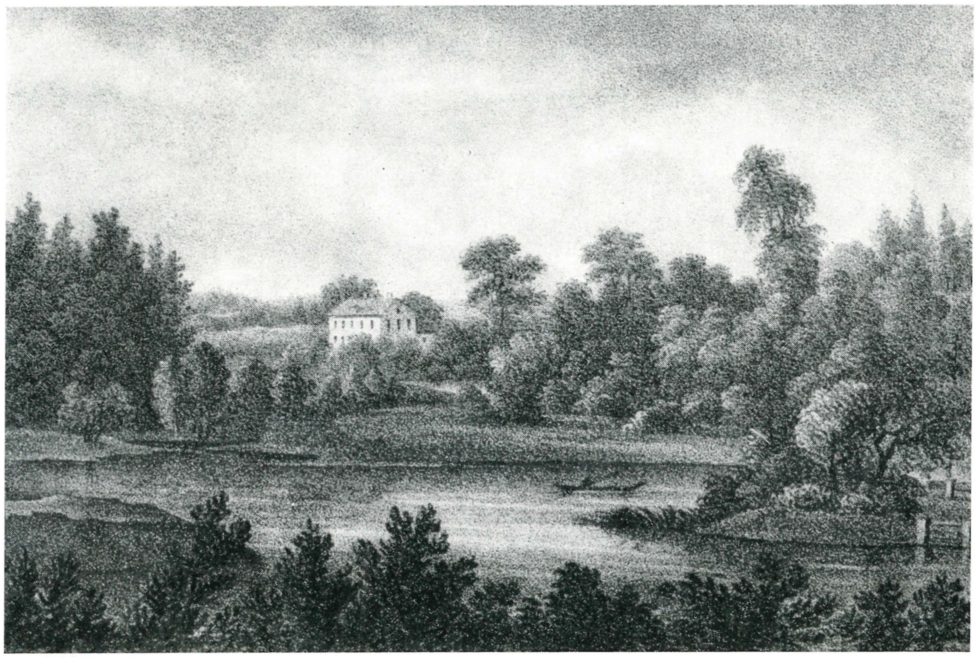

Högerbilderna visar några av litografierna i ovannämnda planschverk. Överst: »Örebro slott och kyrka sedda från slottsparken.» Litografi 1838. Därunder: »Wiby kyrka vid sjön af samma namn.» Litografi 1838 efter förlaga av J. Fr. Julin. Nederst: »Tjelfvesta ett säteri i Snaflunda socken.» Litografi 1838 efter förlaga av J. Fr. Julin.

Mellösa sorgdrägt

Twå Flickor
i Nattvardsdrägt. Stora Mellösa i Nerike

Ett knippe på 1840-talet utförda folkdräktsteckningar av Joseph Wilhelm Wallander — samtliga från Stora Mellösa. Vänstersidan övre raden visar en gumma och en flicka i högtidsdräkt samt en kvinna i sorgdräkt. Nedre raden: Två unga flickor i nattvardsdräkt samt en kvinna i sorgdräkt med en pojke vid handen. Ovan: En bonde i vinterdräkt, sedd framifrån och bakifrån. Nedan: Mellösabönder. — Akvareller och blyertsteckningar av Joseph Wilhelm Wallander. Nordiska museet och Nationalmuseum.

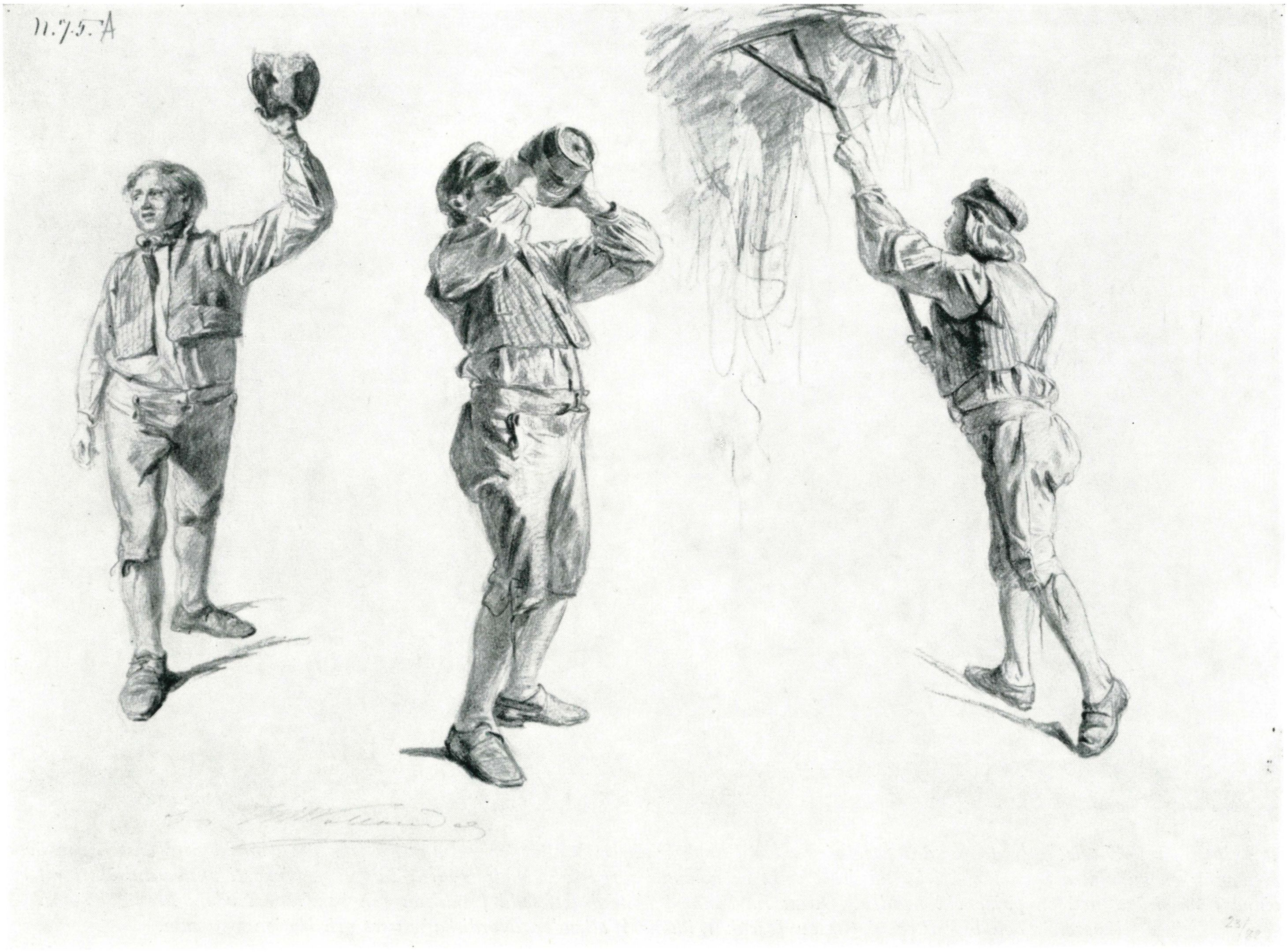

Ovan: »Skördefolk.» Tre studier i blyerts av Wilhelm Wallander. Nationalmuseum. — Vänster: »Bonde och ung kvinna.» Akvarell av Wilhelm Wallander. Nationalmuseum.

Högersidan: Richard Dybeck, fornforskaren, hörde också till dem som i ord och bild förevigade Stora Mellösas folkdräkter. I »Runa. En skrift för fäderneslandets fornvänner», utgiven av Dybeck på 1840-talet, återfinnes denna litografi föreställande en ung Mellösaflicka i sommardräkt. Hon är dessutom iförd »den lilla, för socknen egna så kallade stjerthatten af flätad halm med sin uppstående skärm, runda kull och sin stjert. Den är alltid prydd med ett högrödt, bredt band, lagt i trenne hvarf öfver hatten. Det knyts aldrig under hakan utan nedhänga de tre qvarter långa ändarna deraf öfver bröst och axlar. Teckningen utvisar den lilla hattens ställning på hufvudet, hvilken alltid noggrant iakttages.» — Mellösaflicka i sommardräkt. Litografi 1843 efter tecknad förlaga av Richard Dybeck.

ST. MELLÖSA SN.
(Nerike).

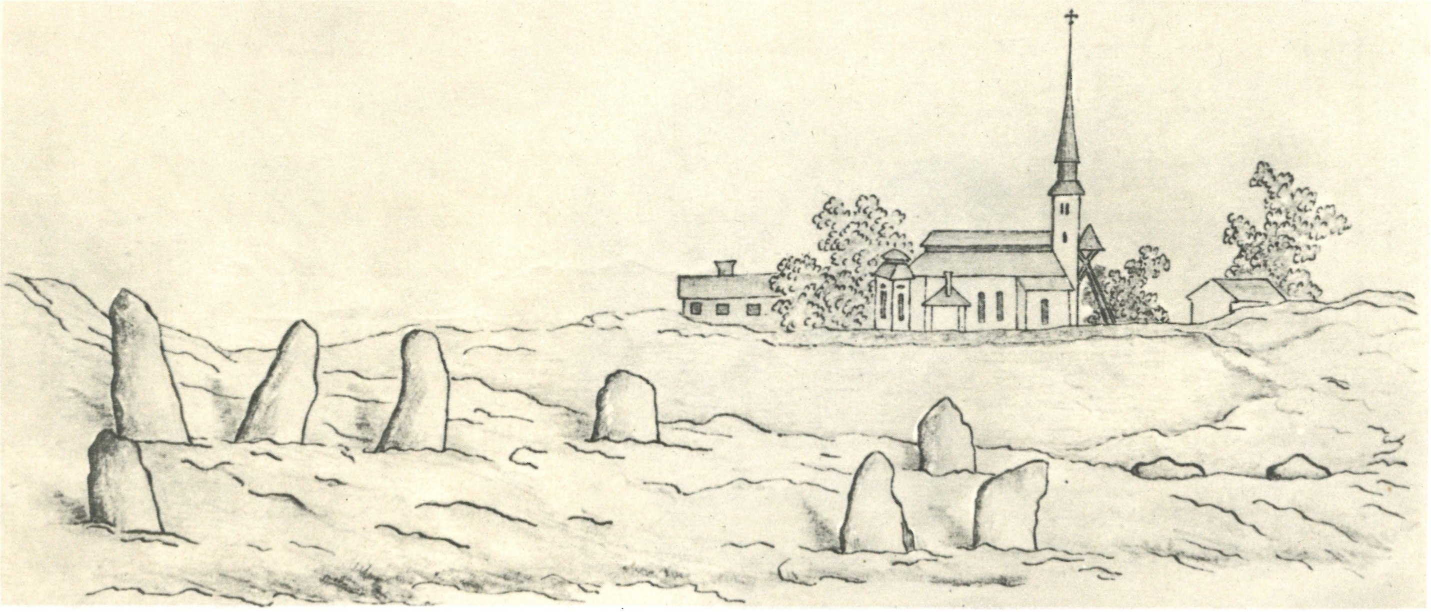

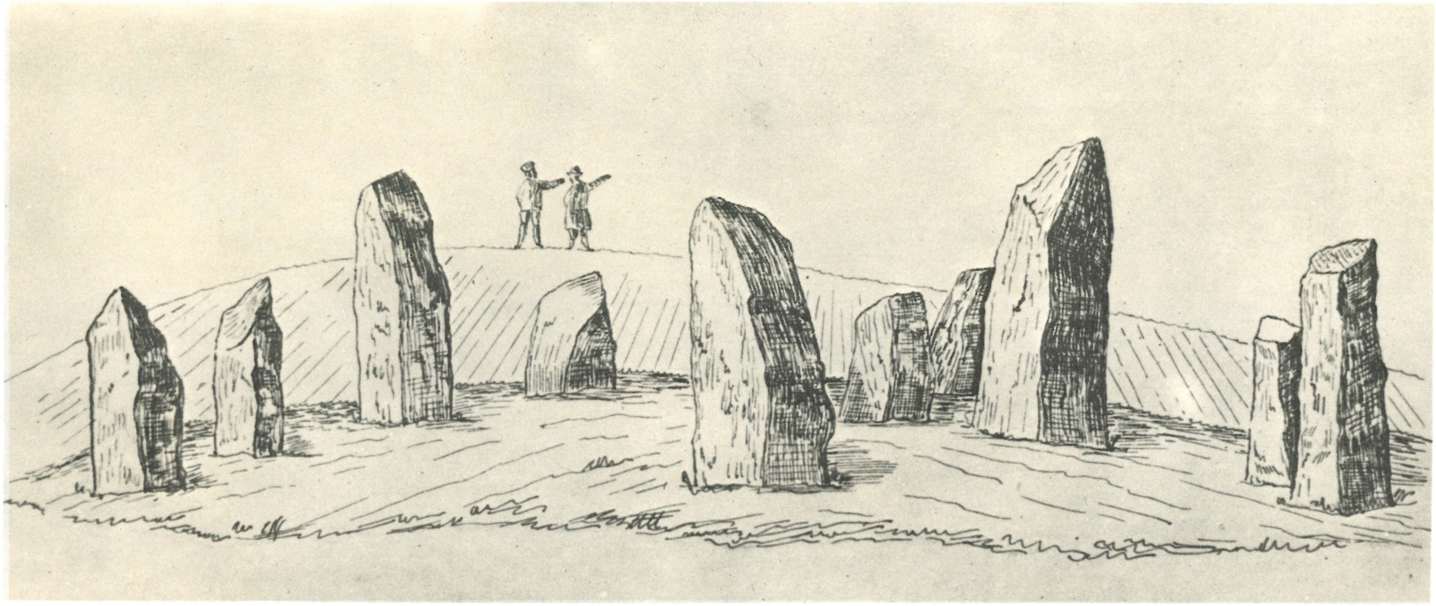

Vänstersidan överst: Skeppssättning, Glanshammars kyrka. Därunder: Domarringar vid Hammar i Asker. Nederst: »Torshögen», Skyberga socken. Teckningar av Herman Hofberg. Vitterhetsakademien. — Ovan: Treudd vid Röhammar i Stora Mellösa. Tonlitografi av A. Hårdh i R. Dybecks »Runa». Nedan: Fornborgen Klunkhytte skans. Teckning av H. Hofberg. Vitterhetsakademien.

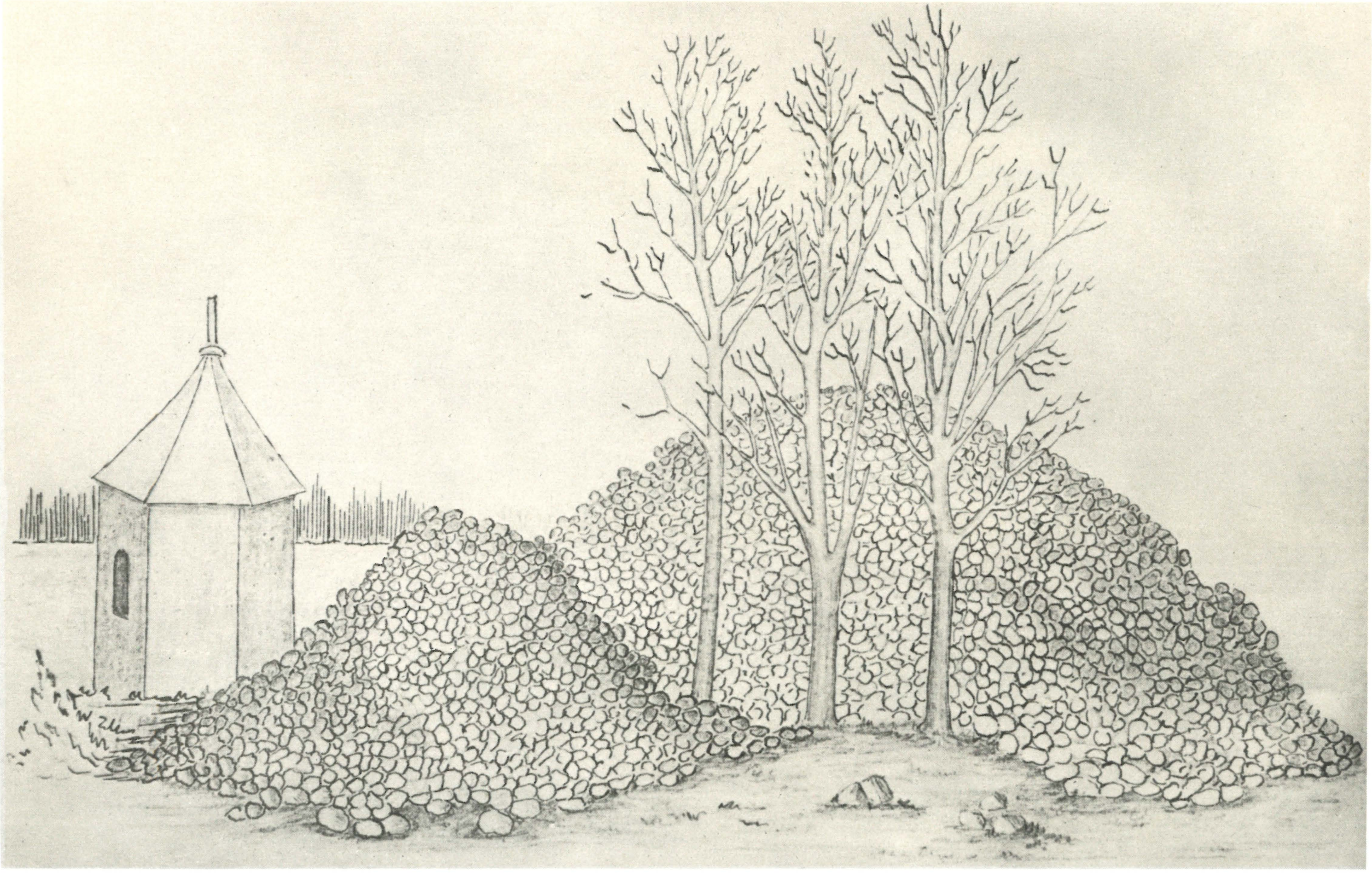

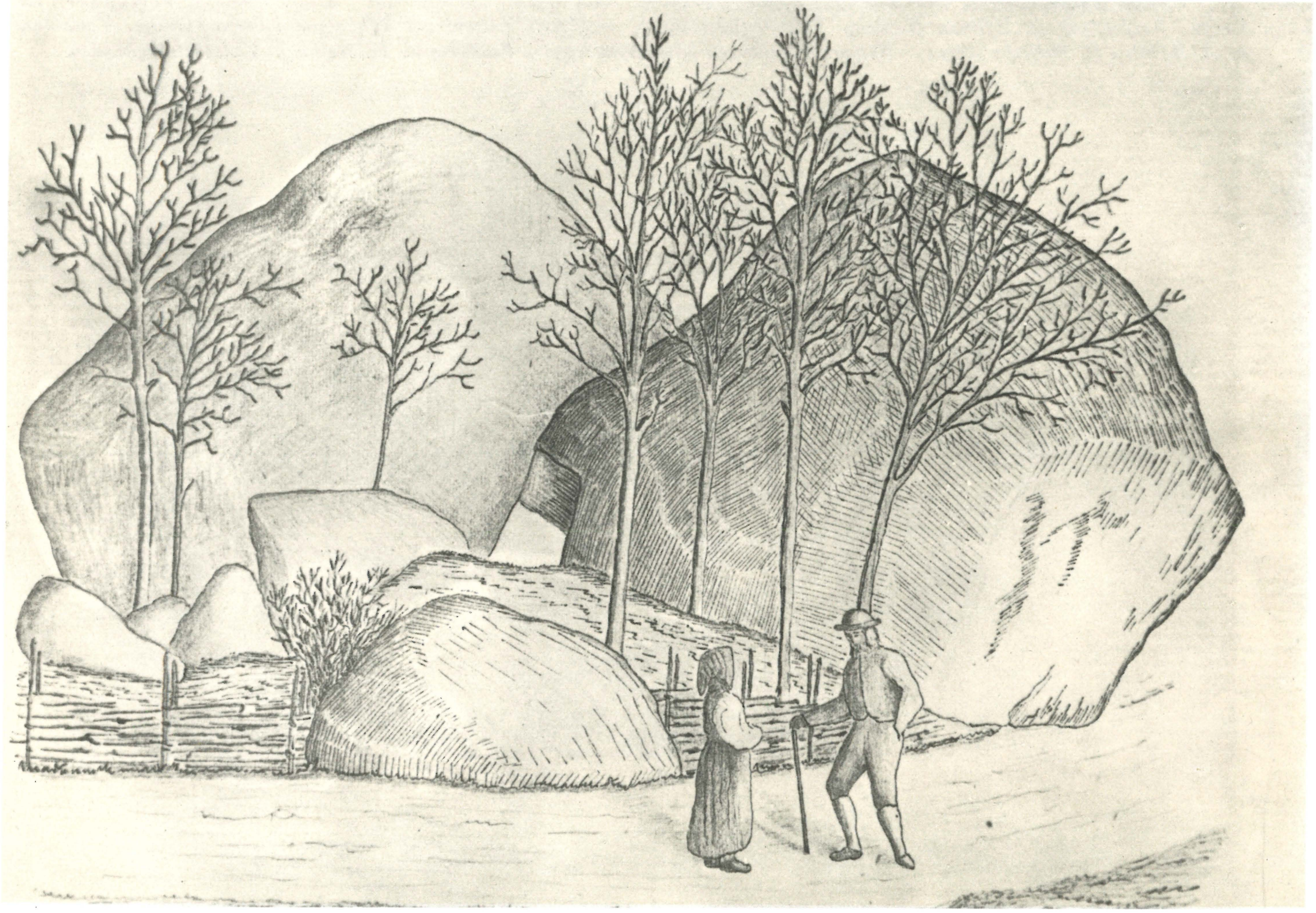

Vänstersidan överst: Det sägenomspunna »Habors röse» vid Segersjö i Lännäs socken. Därunder: Ulvgrytsstenarna i Täby socken. Jämför med fotografiet på sidan 19 i denna bildsvit, som visar stenarnas utseende i vår tid.

Herman Hofberg, som signerat de teckningar som återges på de närmast föregående sidorna, var distriktsläkare i Edsberg, men dessutom en synnerligen flitig fornforskare. De reseberättelser som han sände in till Vitterhetsakademien hade han för vana att egenhändigt illustrera; illustrationerna utgjordes merendels av teckningar av Närkes märkligaste fornminnen. Hofberg lämnade så småningom läkaryrket, blev 1847 e. o. amanuens vid Statens historiska museum och 1880 föreståndare för Livrustkammaren. Bland Hofbergs många skrifter är följande de viktigaste: »Edsbergs socken», utgiven 1863, »Nerikes gamla minnen» (1868), »Förteckning öfver Nerikes fasta fornlemningar» (1871), »Svenska folksägner» (1882), samt »Svenskt biografiskt handlexikon» (1876). Dessutom redigerade han »Läsning i hemmet».

»Askersunds får» kallas dessa bägge egendomligt formade block på Bergaön. I bakgrunden ses Hammars kyrka. — Laverad teckning av okänd. Skissbok i privat ägo.

Bernhard Elis Malmström, skalden som kvad »Hvi suckar det så tungt uti skogen?», »Angelika» m. fl. romantiska elegier, var närking, född 1816 på Holmstorp i Tysslinge socken. Högersidans bild är ett foto av skalden på 1860-talet, till vänster ses en reproduktion av en teckning som Maria Röhl utförde med Bernhard Elis Malmström som modell år 1843. Teckningen tillhör Kungliga biblioteket.

Sitt genombrott som skald gjorde Bernhard Elis Malmström, 23-årig, med romansen »Hvi suckar det så tungt uti skogen?», tryckt 1839 i tidskriften »Eos». Det är i huvudsak på denna dikt (av vilken här återges några strofer) och på elegin »Angelika» som Malmströms skalderykte fortfarande vilar:

Och liten pilt han sitter en kulen hösteqväll
Och leker tyst inunder gula linden.
Han ser, hur ljusen brinna uti Gud Faders tjäll
Och hör, hur löfven prassla under vinden.
Men huru länge pilten i sina drömmar satt,
Alt mörkare blef lunden uti septembernatt.
Då suckar det så tungt uti skogen.

Och liten pilt han lyssnade, blef hemsk uti sitt mod
Och började att springa utåt leden.
Han tänkte stygga tankar och skrämde upp sitt blod
Och vilse gick på ljungbeväxta heden.
Han tänkte uppå fader, på mor och syskon kär:
»Gud nåde mig, som liten är, om väl jag vore der!»
Då suckar det så tungt uti skogen.

Men månen träder stilla ur sönderbrusten sky
Och kastar silfvertäcket öfver jorden.
Och skuggorna, förskräckta, till bergens fötter fly,
Och trollena de flyga uppåt norden.
Och bergens toppar glimma — men skogen han är mörk,
Och ufven sjunger sorgesång i regnbegjuten björk. —
Då suckar det så tungt uti skogen.

Och liten pilt han löpte utöfver vidan hed
Och tänkte uppå mången gammal sägen.
Och himlens stjernor skredo, och natten led och led,
Men ej så träffade han rätta vägen.
»I blida stjernor alla uppå den höga stig,
I vissnade små blommor, o sägen, sägen mig:
Hvem suckade så tungt uti skogen?»

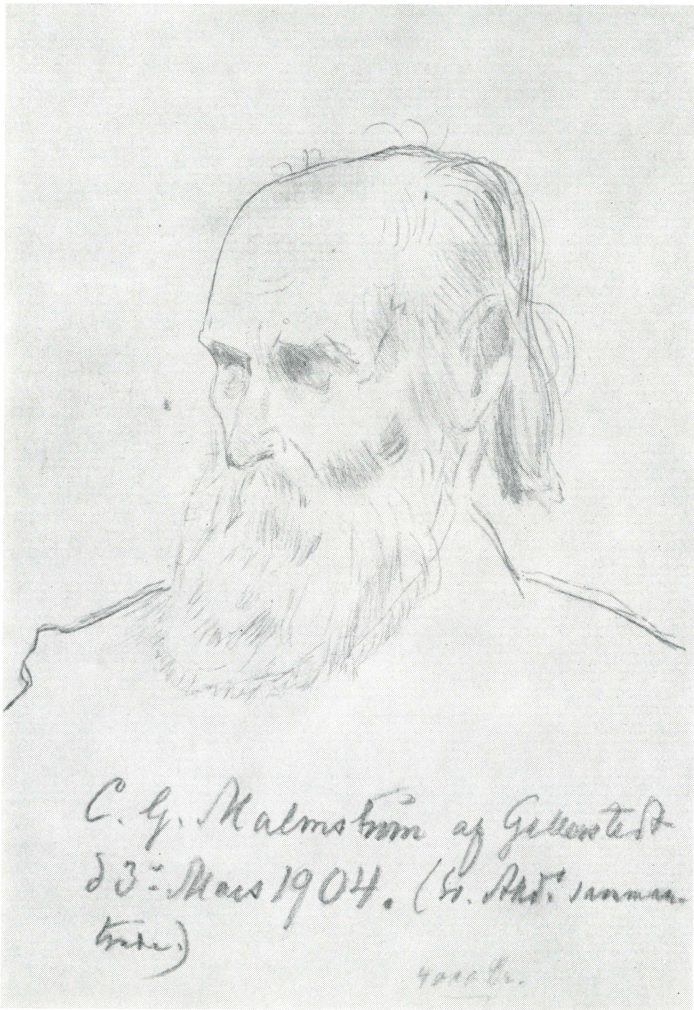

Vänsterbilden: Det fanns flera begåvningar i den Malmströmska släkten. Skaldens sex år yngre broder, Carl Gustaf Malmström, ägnade sig åt de lärda mödorna. Han blev 1877 professor i historia vid Uppsala universitet, men ingick redan 1878 som ecklesiastikminister i De Geers andra ministär. 1882 utnämndes han till riksarkivarie. Redan 1878 hade han blivit ledamot av Svenska akademien. Under ett sammanträde i nämnda akademi, 3 april 1904, tecknades hans porträtt av A. T. Gellerstedt. Teckningen tillhör Lunds universitetsbibliotek.

Bernhard Elis Malmström efter ett foto från 1860-talet.

Örebro 1874.
K. O. Lindblom.

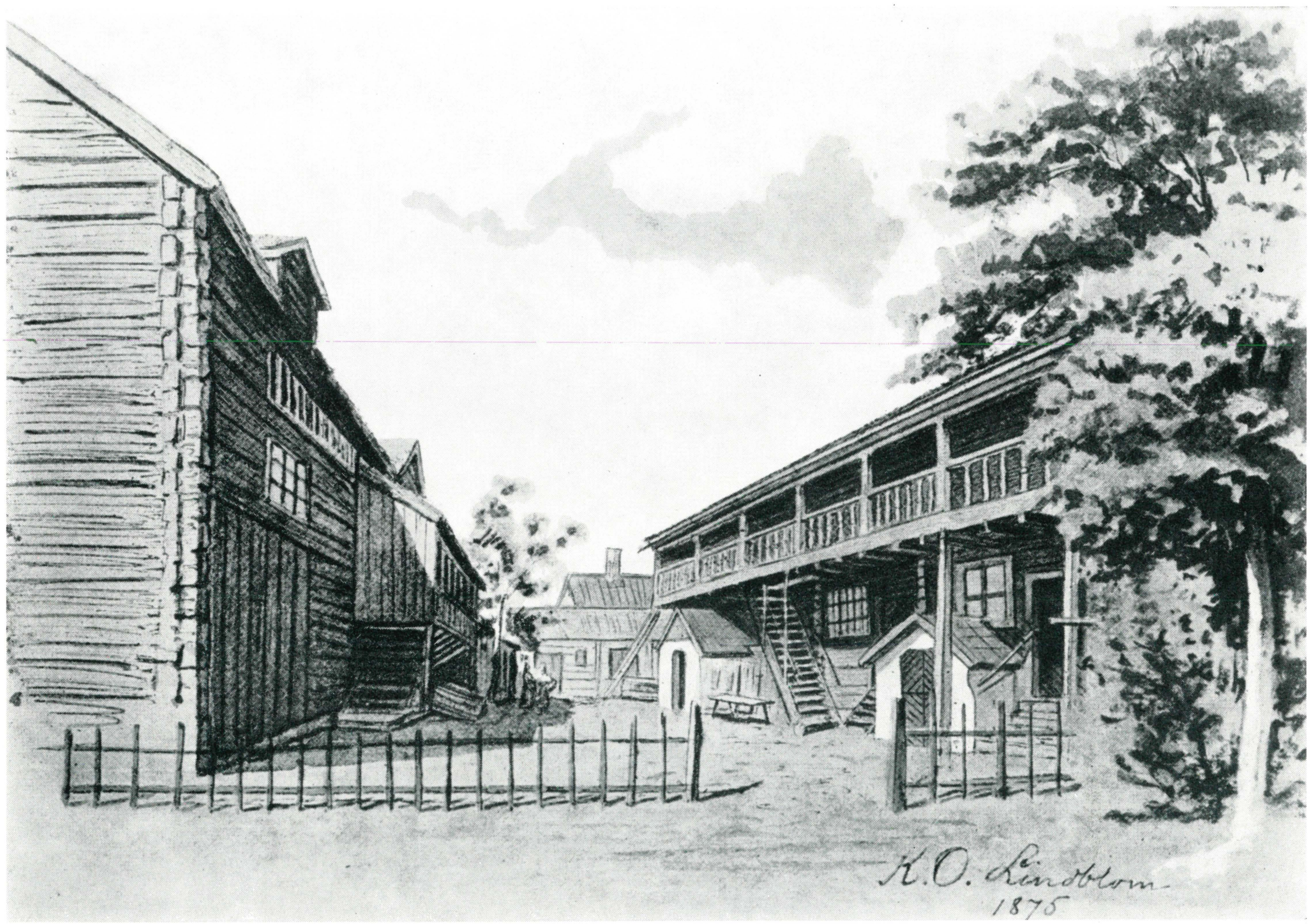

Ovan: »Kungsstugan» och till vänster »Borgmästarehuset» inne i Westerlingska gården vid Gamla gatan. Lavering av K. O. Lindblom 1875. — Nedan: Garvaregårdar utmed Svartån i Örebro (nu Södra Strandgatan). I bakgrunden till vänster ses teatern. Blyertsteckning av K. O. Lindblom 1874. Byggnadsnämnden, Örebro.

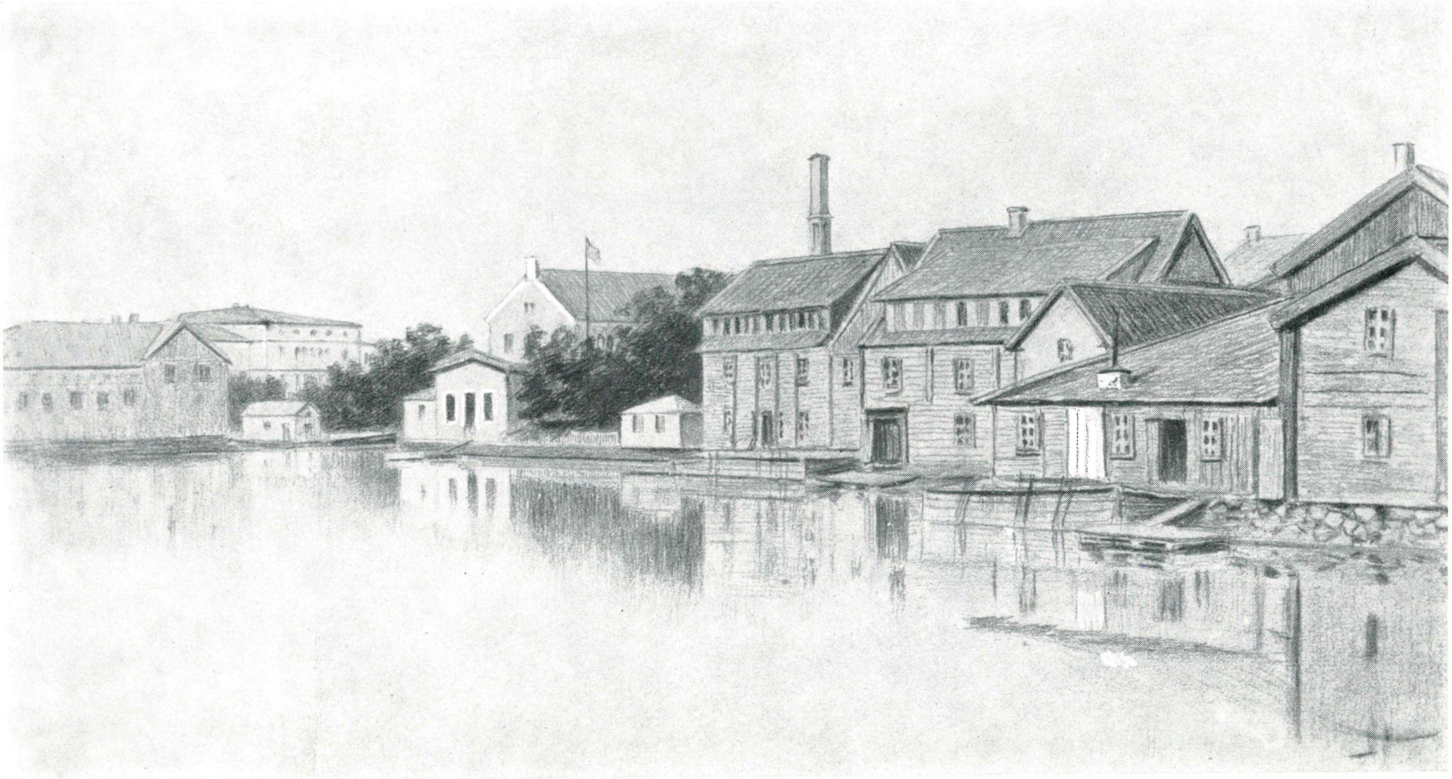

En av örebroaren och »älgmålaren» Axel Borgs mest kända genremålningar är denna, »Torgscen», som tillhör Örebro stad och hänger i dess rådhus. Motivet är hämtat från 1879 års Hindersmässa. I folkvimlet skymtar kända örebroare bland närkeshusarer, bönder och bergsmän. I förgrunden till höger den gamla Örebro kvarn, i bakgrunden till vänster det s. k. husarstallet.

av 1800-talet. Men sannerligen om detsamma skulle kunna sägas om ett möte mellan en 1950-talets närkesbonde och en »yrkesbroder» från 1890-talet! För våra dagars bonde är gubben farfar närmast en etnologisk relikt, vars rätta hemvist borde vara fornstugan och vars bäst passande umgänge vore bandinspelarna från Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Och varför bara en bonde? Testa en närkisk järnverks- eller skofabriksarbetare, en lärare eller en lastbilschaufför, och ni ska i nio fall av tio snart komma underfund med att »det levande förflutna» saknar relevans i deras föreställningsvärld. De enda kategorier, man vore benägen att undanta, är fiskare och skogsarbetare samt herrskapen på herrgårdarna.

Ibland träffar man på mänskor med något förvirrade begrepp om »forntiden», en epok som omspänner det mesta före bilarnas och radions upplysta tidevarv. En viss osäkerhet om, huruvida järnåldern inföll före medeltiden eller om det kanske var tvärtom, gör sig stundom gällande. Nutidsnärkingen — liksom förmodligen också skåningen och norrbottningen — är i regel benägen att hänföra i det närmaste allting som han ej själv upplevt till denna »forntid».

Ej att undra på, kanske — ty distansen mellan förr och nu är verkligen en bred, gapande klyfta, som det behövs både erfarenhet och fantasi att överbrygga. Aldrig i mänsklighetens tillvaro har under loppet av en mansålder skett så

Vänstersidan överst: »Örebro sedd från badbassängen.» Blyertsteckning av Axel Borg 1879. Byggnadsnämnden, Örebro. Därunder: »Denna akvarell är målad af Prof. P. D. Holm från södra fönstret i Kungsgatan nr 21», lyder en anteckning i anslutning till denna lilla vintriga Örebroimpression. Akvarellen är daterad 1876. Per Daniel Holm (1835—1903) var känd som en av vårt lands »düsseldorfare» och avancerade till professor i landskapsmålning vid Konstakademien. Byggnadsnämnden, Örebro.

Örebro

Bilderna till höger: Naturdyrkaren och jägaren Axel Borg samlade gärna sina vänner i sin originella jakthydda (sid. 166) vid Ymningshyttan mitt inne i Kilsbergens tassemarker. På sina strövtåg i landskapet hade han alltid ritblocket på fickan, och som den utmärkte tecknare han var är hans snabbt nedkastade skisser i regel långt njutbarare än hans omsorgsfullt utpenslade oljemålningar sådana som »Kägelklubben» (sid. 162) m. fl. Här ses motiv från Västernärke: Edsbergs Sanna gästgivaregård, Kils kyrka, och »Baksidan af min atelier i brygghusbyggnaden på Finnatorp 1885». — Blyertsteckningar av Axel Borg 1885—86. Örebro läns museum.

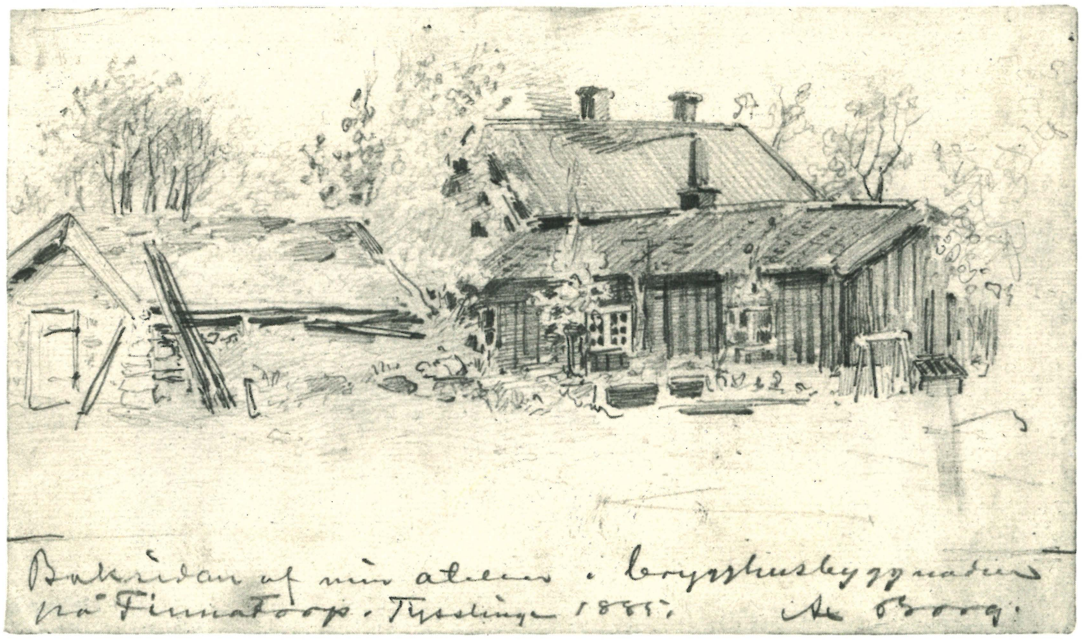

Vänstersidan: En av Axel Borgs bästa folklivsskildringar är denna »Marknadsscen», som i likhet med »Torgscen» (sid. 155) är utarbetad efter skisser från 1879 års Hindersmässa. Förutom »det Örebro som går» i bakgrunden lägger man märke till de många oxarna — på den tiden långt vanligare än hästar som dragare — och böndernas pälsar, som kan jämföras med den väl påpälsade närkingen, vilken ses i helfigur på sid. 135. — Oljemålning. Privat ägo.

Vid Hindersmässan i januari 1879 satt Borg »i timtal på golvet i ett butiksfönster» och tecknade förstudier till sin stora oljemålning »Torgscen» (sid. 155). På denna och motstående sida ses några av dessa många skisser.

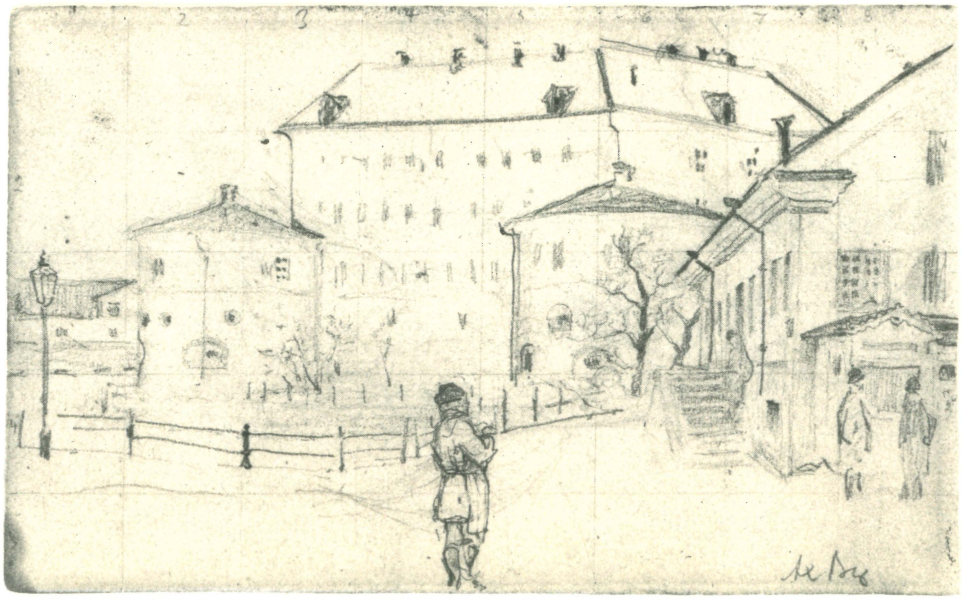

Blyertsteckningar av Axel Borg. Örebro läns museum.

Förutom en »Kumlaskomakare», en »Halmskoförsäljare», en försäljare av stövlar samt ytterligare ett par påpälsade personnager från 1879 års Hindersmässa ses här en reslig bondkvinna från Tysslinge, tecknad 1881 av Axel Borg. — Blyertsteckningar. Örebro läns museum.

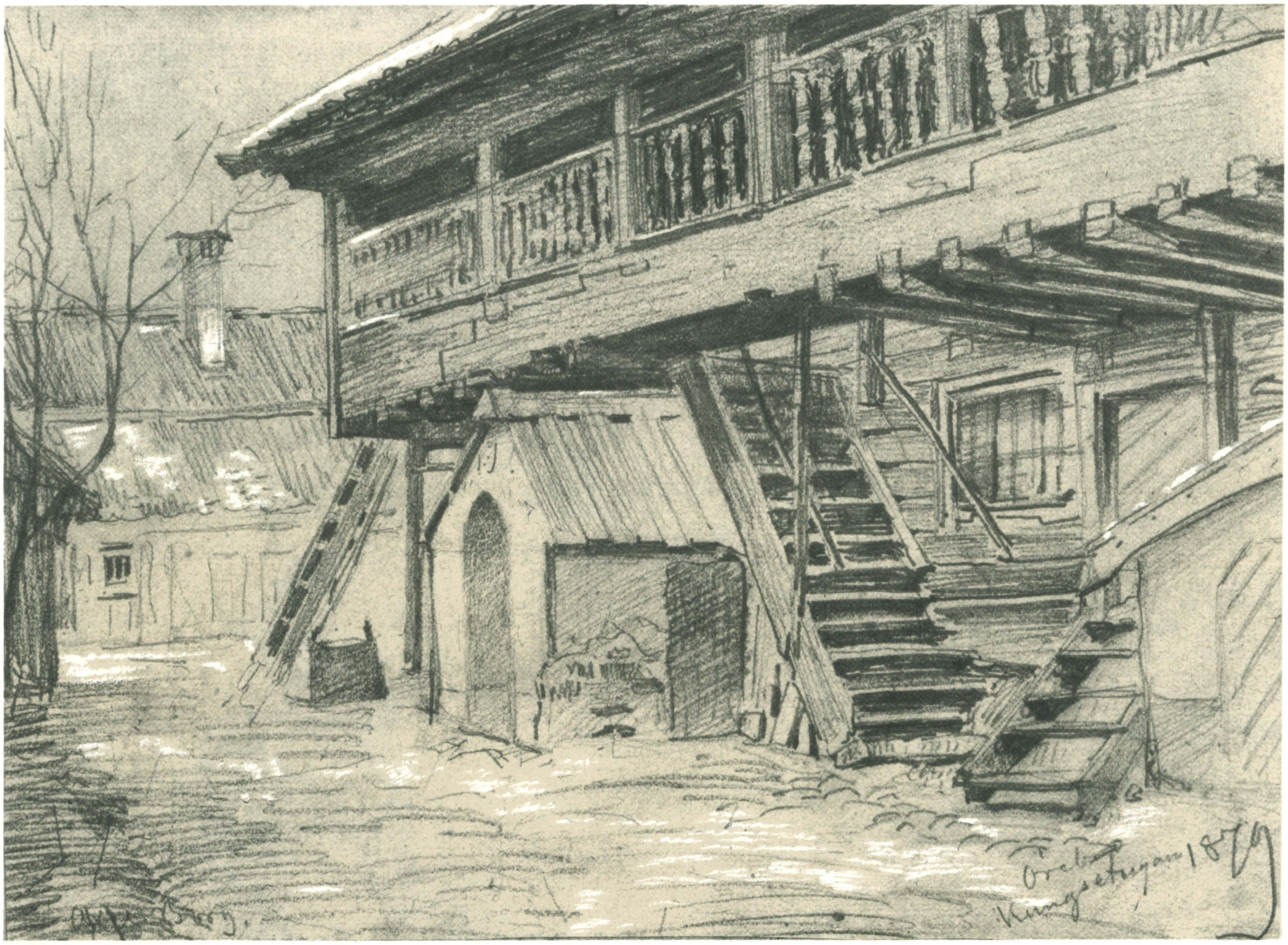

Medan »Kungsstugan» ännu stod kvar på sin ursprungliga plats inne i Westerlingska gården vid Gamla gatan i Örebro tecknade Axel Borg 1879 denna detaljskarpa bild av den märkliga svalgångsboden. — Blyerts och krita på grått kolpapper. Örebro läns museum.

genomgripande förändringar — det må gälla hela vår planet eller den lilla fläcken Närke.

Den som parkerat sin modesta Volkswagen på ett gärde bland ett par tre hundra större och dyrare bilar, tillhöriga närkesbönder samlade till någon av Hushållningssällskapets jordbrukardagar, må undra hur pass många av mötesdeltagarna som erinrar sig den »forntid», då oxen var vanligare än hästen som dragare, då ännu intet motorfordon med sina ångor förpestat doften från ängarnas klöver, då de allra bästa vägarna var ungefär som de allra sämsta nu — kort sagt den forntid som vederbörandes farföräldrar upplevde.

Och de barn eller barnbarn till torpare eller statare eller bruks- eller fabriksarbetare, som inte kan tänka sig en tillvaro utan w. c., kylskåp och TV, vet naturligtvis av hörsägen hur pass knapert föräldrar och farföräldrar hade det på sin tid, men det är knappast troligt att de ägnar dessa sociala missförhållanden något övermått av vare sig medlidande eller indignation. Det hela är ju så fjärran, så »forntida». (Är de tillräckligt unga, framstår t. o. m. 20-talets strejker och kriser och det begynnande 30-talets depression och arbetslöshetselände som idel »historiska» företeelser. It can't happen here!)

Självfallet är det inte närkingarna som på egen hand och enkom för sig själva ombesörjt denna det senaste halvseklets välfärdsutveckling. Tvärtom, vore man benägen hävda med tanke på exempelvis Örebro, bland vars makthavande närkingarna är lika tunnsådda som infödda stockholmare lär vara bland huvudstadens tyranner. Men några ofta citerade rader av Hjalmar Bergman må än en gång upprepas: »Ibland tyckes det mig, att Örebro liknar en belägrad stad; den mäktiga, envisa lantmannahären omger den på alla håll. Genom alla tullar rycka stadigt små grupper av unga män med yxa och såg, hammare, mejsel och allehanda vapen. Det ser inte särdeles krigiskt ut, men de gamla borgarsläktena få i alla fall maka åt sig, giva makten och myndigheten åt inkomlingarna, som knappt hunnit göra sitt dagsverk och resa sitt hus och slå sig till ro, förrän nya inkomlingar kräva plats och verk och myndighet i denna ständigt erövrade stad.»

Inledningsvis framfördes den hypotesen, att Närke under fornmedeltiden varit »ett ständigt erövrat land», en skåde-

Höger: Utvärdshuset Strömsnäs vid Svartån var ett populärt utflyktsmål för örebroarna, som sökte sig dit både landsvägs- och båtledes. Här ses en annons, enligt vilken Strömsnäs öppnas söndagen 6 maj. »Frukostar, Middagar och Supéer serveras. Större och mindre beställningar mottagas tacksamt till humana priser.»

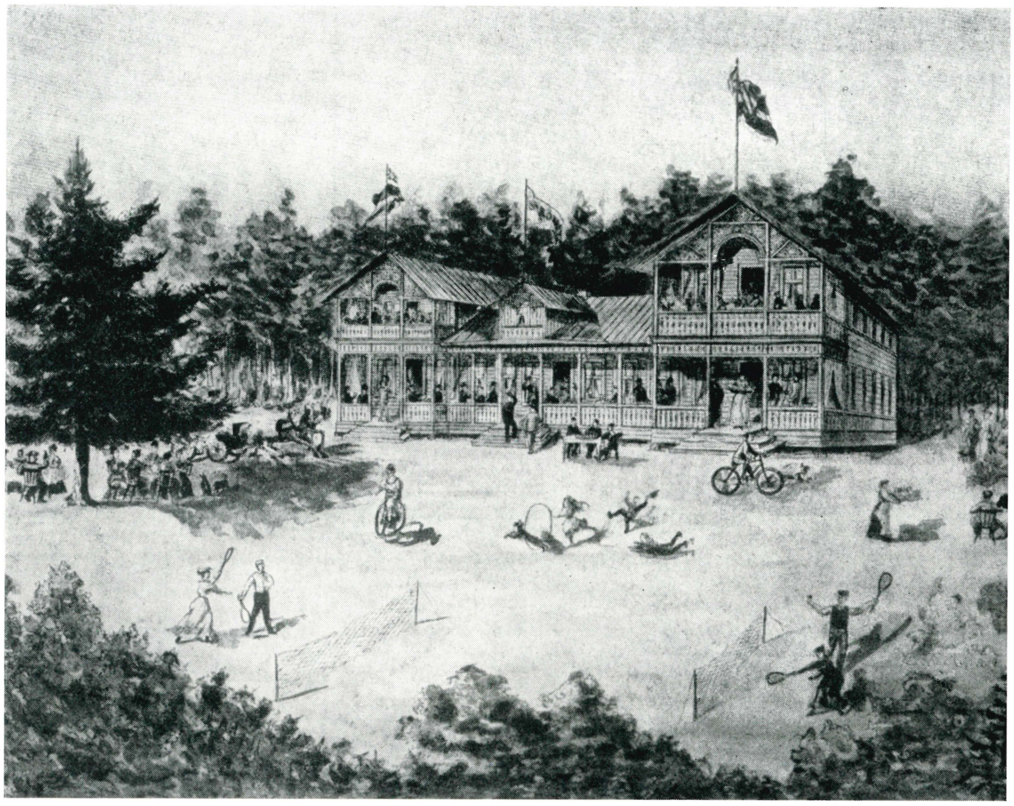

»Fest på Örebro slott», en Örebro läns museum tillhörig paradmålning, numera deponerad i landshövdingevåningen på Örebro slott, målades av Axel Borg på beställning av länsbor som ville hylla den populäre landshövdingen (1893—1904) Axel Svedelius, då denne lämnade länet. Tavlan visar landshövdingeparet med sina gäster, idel prominenta länsbor samlade till högtidligt och festligt samkväm i ett av slottets paradrum.

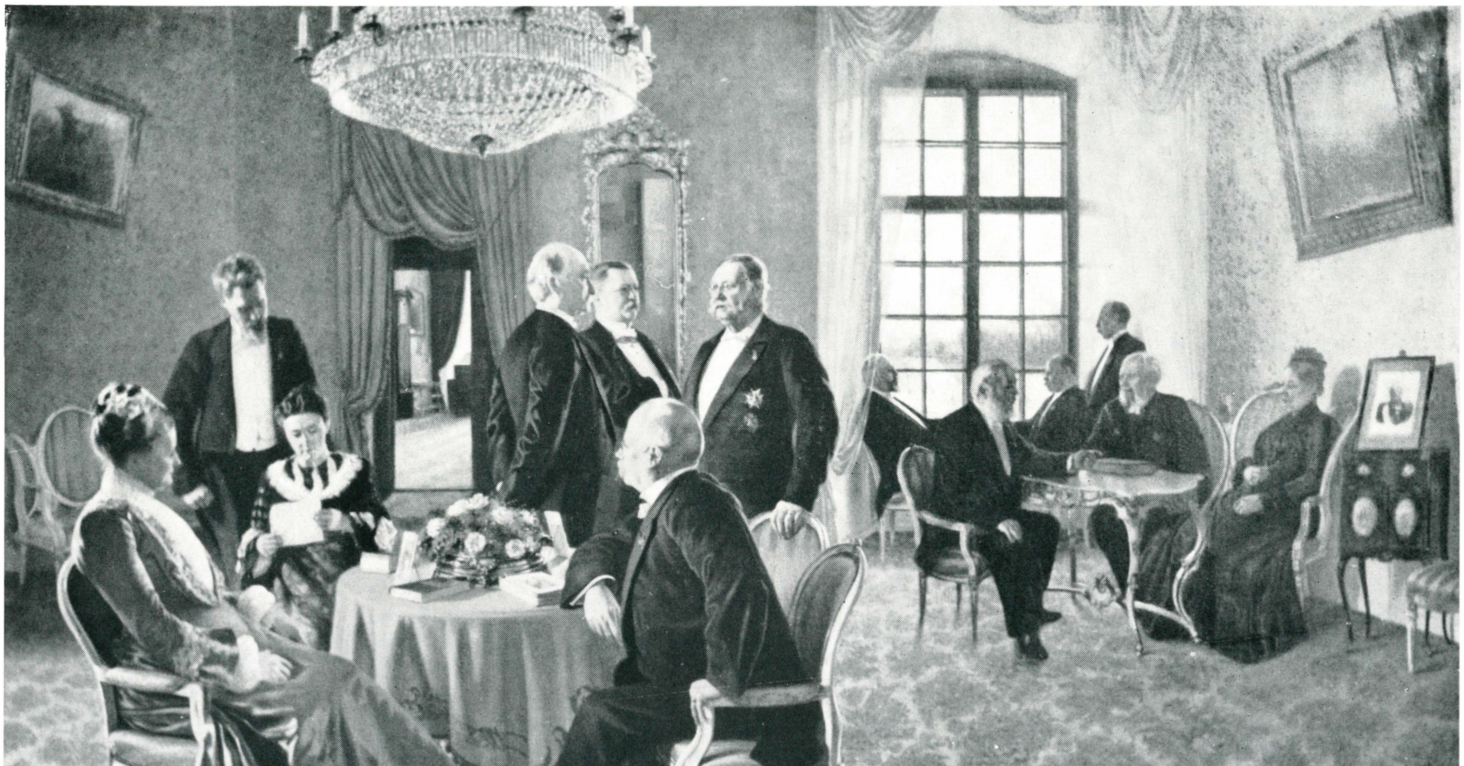

Hjalmar Bergmans »Wadköping» liksom dess främsta inspirationskälla, det oscarianska Örebro, var ännu skäligen obesmittade av sportpassioner. Den veterligen enda idrotten utövades av Kägelklubben, ovan förevigad av Axel Borg. Styrkta av punsch och toddy ses här i ädel tävlan trafikchefer, bankmän, pedagoger och publicister, beundrade av spetsen »Lill-Pompe». — »Kägelklubben.» Oljemålning av Axel Borg. Örebro läns museum. Deposition i Idrottshuset, Örebro.

I det glada umgängeslivet på bruksherrgårdarna tog den vänsälle Axel Borg gärna del, exempelvis i »Festprocessionen vid Latorp Augustadagen d. 9:de Sept. 1880». — Blyertsteckning av Axel Borg i Örebro läns museum.

plats för svears och götars invasioner och ockupationer, och något ligger det väl i detta. Under de senaste hundra åren har Närke upplevt detsamma: att åter och åter invaderas av mer eller mindre vilda främmande folkstammar. Det började på 1850- och 60-talen med rallare, norska inte minst, som byggde järnvägarna. Det fortsatte på 80- och 90-talen med värmlänningar, »fryksdalingarna», som kom med rekorderliga hästar (något som närkingarna saknade) och stora odlingsplogar (för de torrlagda markernas uppodling) och som lärde närkingarna att laga och äta »värmlandskorv». Måhända vore det orättvist att bedöma deras och vissa andra grannars popularitet efter denna samtida hjärtesuck av en gumma: »Skaraborgare och väschötar ä di väschta värmlänningar som finns!»

Industrialismens genombrott omkring sekelskiftet drog till sig arbetskraft utifrån, dock i begränsad omfattning; befolkningsrörelsen blev till övervägande del en intern angelägenhet, i det att »flykten från landsbygden» begynte göra sig alltmer märkbar. Flertalet av Örebro läns landskommuner nådde sitt maximala invånarantal under 1800-talets två sista årtionden; sedan stupar kurvan brant utför: det finns kommuner, vilkas folkmängd minskat med 60 procent på sextio år.

Örebro, som omkring 1930 var illa beryktat som staden med den lägsta nativiteten i Sverige (vilket troligen var detsamma som den lägsta i världen), har sedan dess sett sin folkmängd i det närmaste fördubblas (74.084 1959 mot 38.236 1930). Om man betänker, att Närkes folkmängd under samma tidsavsnitt blott ökat från 138.979 (1930) till 158.395 (1958), fattar man att det inte bara är den Myrdalska nativitetspropagandan som omsider burit frukt utan också att en massa folk »flytt» från landsbygden till städer och andra tätorter. Det betyder också att Närke — i varje fall dess allt talrikare och allt större samhällen — »erövrats» dels av den egna »lantmannahären», dels av utsocknes, svenskar mest men sannerligen ej få främlingar som under och efter andra världskriget sökt och funnit hemvist och bärgning inom närkiska landamären.

Ett av Axel Borgs särskilt i skostaden Örebro allra populäraste genrestycken är oljemålningen »Byskomakaren», vars modell bedrev sin hantering i Tysslinge socken. — Privat ägo.

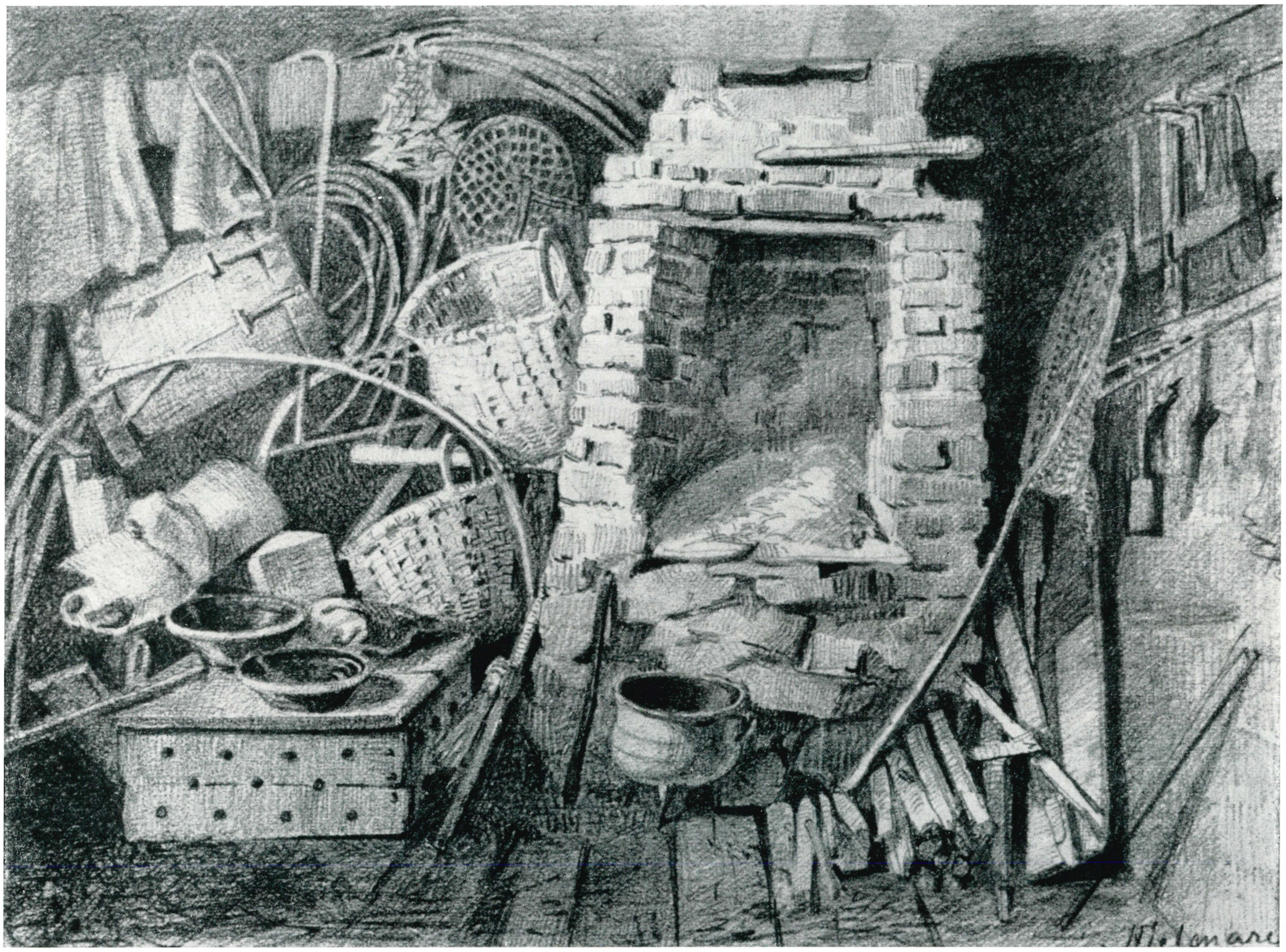

Hjälmarens fiskare var modeller, som Axel Borg gärna tecknade i både konst- och kulturhistoriskt intressanta studier. Ovan ses en bod med fiskeredskap. — Blyertsteckning. Privat ägo.

Vänster: En fiskare lagar sin mjärde i notbodens dunkel. — Lavering i tusch av Axel Borg. Privat ägo.

Kolmilor och kolbottnar har Axel Borg skildrat i många versioner. Kolarkojan ovan är en detaljstudie till en större målning. — Privat ägo.

Höger: Vintermete på Hemfjärdens is, Hjälmaren. I bakgrunden ses Örebro. — Trägravyr efter förlaga av Axel Borg 1885.

Finnatorp, en bondgård mellan Latorp och Garphyttan, vid foten av Kilsbergen, var redan i Axel Borgs ungdom hans föräldrars »sommarnöje» och blev även senare hans käraste tillhåll. Därifrån är detta motiv hämtat. — Oljemålning. Örebro läns museum.

Nedan: I sin originella jaktstuga vid Ymningshyttan i Tysslinge socken samlade Axel Borg, »Per Målare», en munter krets av jägare, konstnärer och poeter. I samband med anläggningen av artilleriskjutfältet i Kilsbergen flyttades byggnaden till Viker i Noraskog. — Oljemålning av Axel Borg. Privat ägo.

»Utmätningen» är ett i Axel Borgs produktion ganska ovanligt, men tidstypiskt, sentimentalt och »socialt» genrestycke. — Oljemålning 1879. Privat ägo.

Nedan vänster: Axel Borg i sin ateljé, omgiven av allehanda attribut som kom honom till nytta i måleriet. Höger: »Erik Ersson i tjänstgöring på Ymningshytte brukareboställe.» Oljemålning av Axel Borg. Privat ägo. Ersson, fiskare och kolare, var en av Borg ofta anlitad modell; hans minnen upptecknade Borg 1892.

Bilden ovan och högersidan: Som »älgmålaren» par préférence vann Axel Borg en berömmelse, som nådde utanför Örebros hank och stör. I själva verket var han en ganska god genre- och landskapsmålare men inte lika lyckad som djurmålare, än mindre som porträttmålare. Men det var älgar och porträtt, inte genrestycken och landskap, som hans beundrare ville köpa och beställa, och han fogade sig efter lagen om efterfrågan och tillgång. Liksom porträtten blev älgarna än si, än så — till de bättre hör dessa bägge målningar. Den övre är målad 1893 och hör numera hemma på Nationalmuseum. Högersidans älgfamilj ägs av Örebro läns museum. Modellerna är ej från Kilsbergen utan från Zoologisk Have i Köpenhamn.

Om en närkesbonde under en Hindersmässa på hertig Karls tid, alltså i slutet av 1500-talet, kom in på en taverna i Örebro, så vart han — under förutsättning att det inte var första gången han besökte en dylik lokal — nog inte så värst förvånad, om han i sorlet urskilde alla möjliga besynnerliga tungomål: tyska, holländska, franska, engelska (eller skottarnas idiom med dess rullande r), finska, kanske också italienska och ryska. Så kosmopolitiskt var faktiskt Örebro (åtminstone ibland) under Vasatiden. Det skulle dröja ända till mitten av 1900-talet, innan inte bara Örebro utan hela Närke upplevde något liknande.

Nu är denna språkförbistring ett faktum. Att gradera de främmande språkens inbördes styrkeförhållanden är vanskligt, men ett försök må göras. På tätplats kommer skånskan, finskan och estniskan, väl närmast följda av tyskan och lettiskan, under det att man rätt sällan hör franska, italienska, polska och ungerska. Till de numera allra sällsyntaste munarterna hör den genuina närkiskan, som magistrarna och radion i skön förening lyckats utrota nästan totalt, så att ingen skolpilt längre förmår tala, nätt och jämnt förstå sina förfäders dialekt. Man måste leta med ljus och lykta för att hitta gamlingar som Landsmålsarkivet gillar.

Språket är dock vår andes stämma i världen, och om man inte på annat kunde urskilja närkingen, så var det på hans ovanligt fula läten (som, vad det nu kan bero på, uppvisar påtaglig fonetisk frändskap med tungomålet på södra Dal). Närkesmålets utrotande — betyder detta det definitiva utplånandet av Närke som etnisk företeelse? Uppriktigt sagt: den som skriver detta befarar att så är förhållandet. Morgondagens närking — vars föräldrar kan vara födda i en by i Hardemo eller på ungerska pusztan, i Kumla eller Narva, i Skåne eller Savolax — är icke längre någon närking utan en radhusproducerad, enhetsskolehyfsad, konfektionskostymerad Medelsvensson, en standardprodukt av folkhemsfabrikat.

»Närkingar» existerar snart bara i den i fråga om allmänbildning miserabelt efterblivna stockholmspressens spalter, där exempelvis Degerfors berömda fotbollslag eller

Vänsterbilden: Utsikt över Brevens bruk. Oljemålning av Alfred Thörne (1850—1916). Privat ägo.

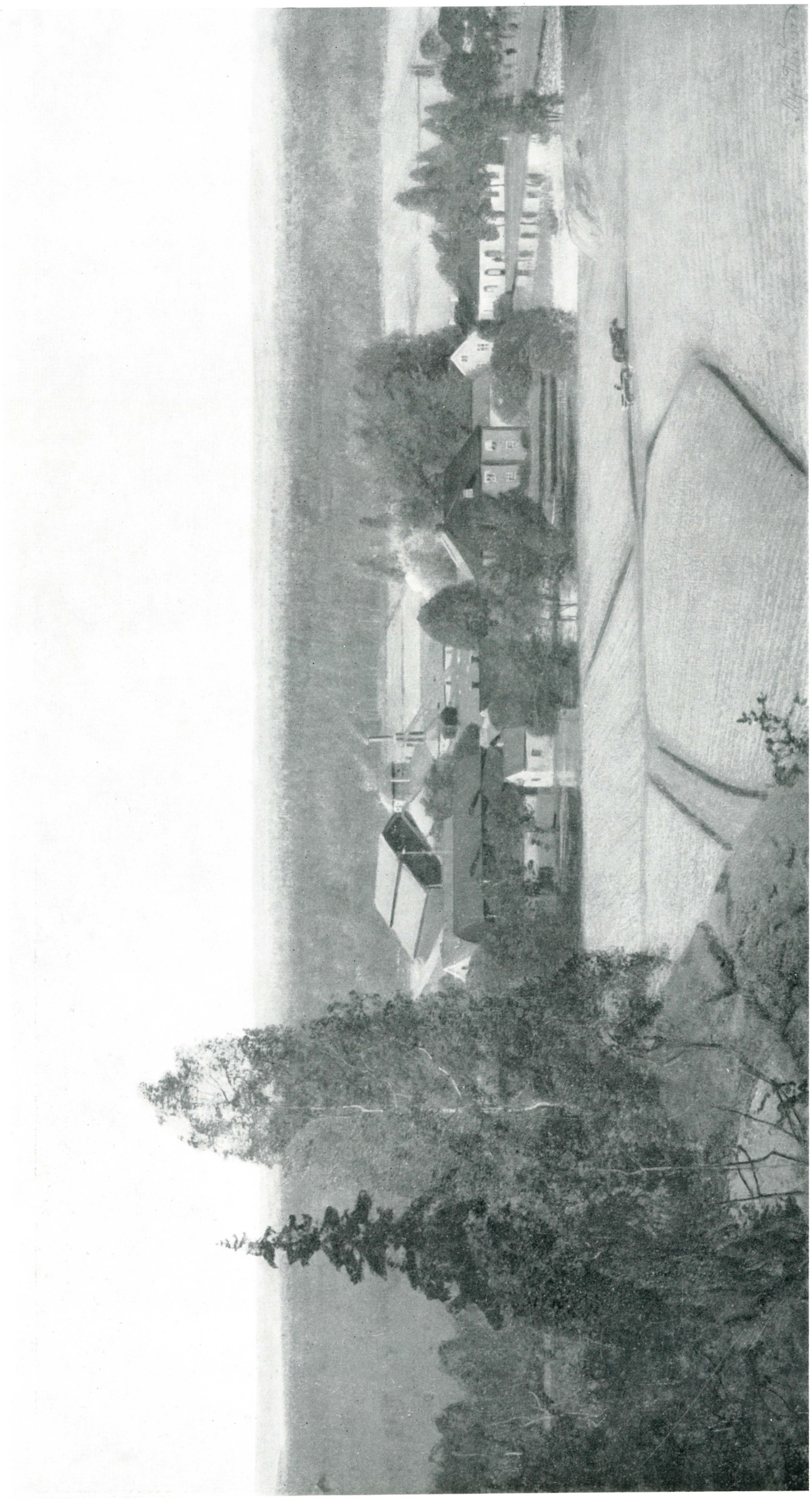

Högersidan överst: Klunkhytte masugn sådan den såg ut på 1870-talet. Färglagd teckning av Axel M. Kalling. Privat ägo. — Därunder: Motiv från Sickelsjö i Götlunda socken. Akvarell av A. T. Gellerstedt (1832—1914). Privat ägo.

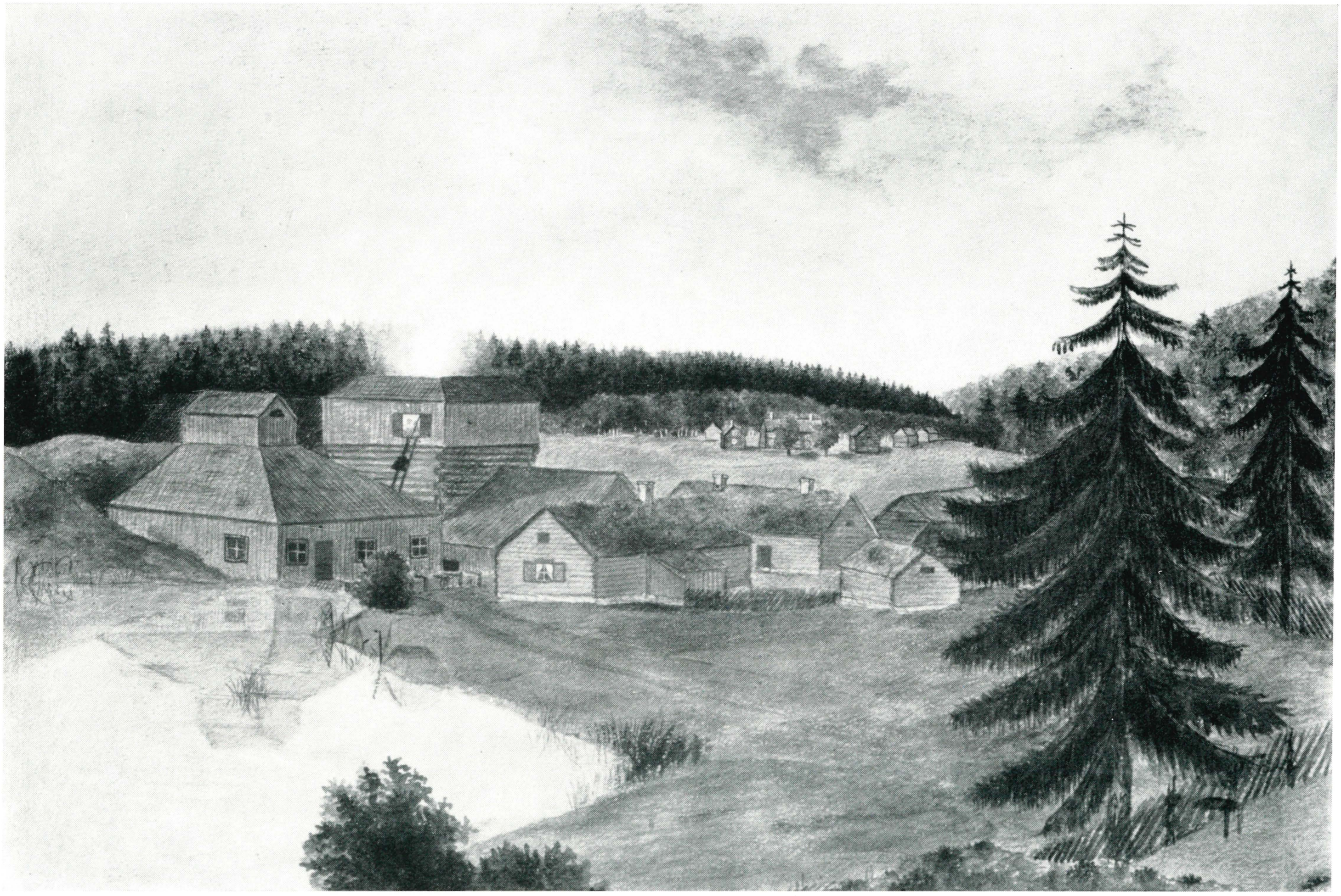

En svit Närkesmotiv ur »Ny illustrerad tidning» 1886. Man ser följande: Strandparti vid Hjälmaren—Göksholm—Segersjö—Sickelsjö—Götarsvik. Efter förlaga av Wilhelm Behm (1859—1934). Motivsammanställningar av denna art var vanliga vid slutet av 1800-talet, och utgör ett karakteristiskt inslag i den tidens illustrerade magasin. Kända konstnärer signerade ofta förlagorna till dessa »bildreportage».

Alfred Thörne, en fin tolkare av det mellansvenska landskapet, målade i början av 1890-talet dessa båda motiv från Brevens bruk.

Verner von Heidenstam hör till dem som återgivit sin barndoms hembygd inte bara i skrift utan också i bild. »Ur minnet» målade han år 1880 detta motiv från trakten av Olshammar. — Akvarell. Övralids arkiv.

Vänster: En annan, troligen ungefär samtidig akvarell visar de röda näckrosornas sjö, Fagertärn, ej långt från Olshammar. — Övralids arkiv.

Birger Mörners samlingar i Örebro stadsbibliotek innehåller bl. a. en kollektion Heidenstamporträtt och -karikatyrer. Till de mest träffsäkra hör detta träsnitt av Sigge Bergström. Det är utfört 1909.

Närkes egen trubadur är »Jeremias i Tröstlösa», alias Levi Rickson, som 1958 fyllde nittio år. Pastell 1936 av Tora Vizzone Hallgren. Örebro läns museum.

Den i vår tid kanske namnkunnigaste »etternärkingen» var den 1935 avlidne Johan Lindström Saxon. Oljemålning 1933 av Sam Uhrdin. Örebro stadsbibliotek.

Örebrosonen Hjalmar Bergman. Kritteckning av Yngve Berg. Örebro stadsbiblioteks Hjalmar Bergmanrum. — Högersidans färgbild visar ett stycke av det Wadköping som Bergman odödliggjort, en av de nu »bortsanerade» 1700-talsgårdarna på Söder.

Drottninggatan 45, Örebro. Oljemålning av Hjalmar Strååt 1935. Örebro läns museum.

Vänsterbilden: »Vårmorgon.» Motiv från Värnsta i Viby socken. Oljemålning 1949 av Inga Berg. Örebro läns museum.

Högersidan: Ett Örebromotiv: Vasabron med Nikolaikyrkan i fonden. Oljemålning 1945 av Gösta Thålin. Örebro läns museum.

»Tidig vår.» Motiv från Närkesslätten med Kilsbergen i fonden. Oljemålning 1932 av Harald Erikson. Örebro läns museum.

rockkungar eller TV-favoriter i Karlskoga, Nora eller Lindesberg alltsomoftast presenteras som »närkingar» — vilket omedelbart utlöser ej obegriplig ilska i Degerfors, Karlskoga, Nora eller Lindesberg. Det är att befara att närkingen inte så värst länge till kommer att kallas närking utan att man inte bara i lokal- utan också i rikspressen övergår till det språkliga missfostret »örebrolänning».

SÅ HAR DÅ DENNA RAPSODISKA återblick på Närke genom tiderna omsider förts fram till våra dagar. Det aktuella Närke presenteras i ord och bild utförligt i ett följande avsnitt av denna monografi. Vad som här återstår är några sammanfattande ord om landskapet som kulturgeografisk miljö, dess natur och bebyggelse av i dag sedda mot bakgrunden av årtusenden av mänsklig odling.

»Närke är likst» — »Mitt Närke, likst bland länder» — så ska det låta! Ja, fattas bara det: för närkingen skall givetvis Närke vara »likst», liksom Värmland skall vara »kronan bland Svea rikes länder» för värmlänningen. Men med tanke på den inflation i superlativer som utmärker modern reklam, turistpropagandan ej minst, så vore det kanske välgörande att sanningsenligt och objektivt söka hålla sig till fakta: Närke är ett stycke Sverige som inte just kan skryta med så värst mycket som är »unikt», »äldst», »störst» eller »vackrast» eller överhuvud så särskilt märkvärdigt. Länets energiska turistorganisations vällovliga strävanden att leda en verkligt mäktig turistström genom Närke torde ha ganska små utsikter att lyckas. Närke har städse varit, är och kan väntas förbli ett genomfartsland, där man sällan stannar, av brist på tid och väl också av brist på intresse, ty oftast gäller färden, för den in- eller utländske turisten åtminstone, mål där märkligare sevärdheter lockar.

Men vad man utan förmätenhet, utan yverboren lokalpatriotism vågar hävda, det är att Närke inom sina snäva gränser bjuder på mycket omväxlande naturscenerier, talrika och väl bevarade kulturminnesmärken, ålderdomliga miljöer och modern, mönstergill samhällsbildning, tradi-

Liksom på sin tid Ulrik Thersner har Örebrokonstnären Gösta Ottoson satt sig före att med sitt ritstift fånga »det forna och närvarande» Närke. Ovan ett motiv från Irvingsholm i Tysslinge socken. Kilsbergen ses i bakgrunden. — Tuschteckning 1956.

tionskultur och djärvt experimenterande sida vid sida. »Ett Sverige i miniatyr» — denna Gustav Sundbärgs ofta citerade karakteristik av Örebro län äger giltighet även beträffande Närke. Detta koncentrat av svensk — eller i varje fall mellansvensk — bygd och livsföring är måhända inte ägnat att utöva särskild lockelse som turistattraktion, men det är väl värt ett ingående studium, som kan leda till intresseväckande, kanske rent av överraskande upptäckter. Det finns mer än vad svensken i gemen anar av förbisedda värden lite varstans i Närke.

Den som skriver detta har väl sett det mesta av Närke under trettio års verksamhet som vårdare av närkiska kulturminnesmärken, alltifrån stenåldersboplatser till hyttruiner. Det har varit en högeligen ambulatorisk, stundom rätt strapatsrik men för det mesta fängslande yrkesutövning. Oräkneliga är de tillryggalagda milen, på asfalt och betong och grus, på raka rikshuvudvägar och slingrande byvägar, på stigar och i väglös vildmark. Med åren blir det så att man inte ser skogen för bara trän, och att ur mångfalden av minnesbilder och färskare intryck utmönstra det för Närke egenartade, det som skiljer provinsen från andra landsändar, är förvisso ingalunda gjort i en handvändning.

Den tillfällige resenären har en lättare uppgift. För mången är Närke inte stort mer än Närkesslätten, som genom kupéfönstret eller bilrutan knappast frestar till uppehåll för svärmiskt umgänge med naturen. En flyktig konfrontation förmår sällan känslomässigt engagera en främling, på sin höjd ser man ett »täckt» landskap, aldrig ett direkt snarfagert, än mindre grandiost. Vill man lära känna Närke får man ta lite tid på sig och inte sky upptäcktsfärdernas vedermödor. Att i förbifarten bese landskapet från järnvägen eller bekväma bilvägar ger föga utbyte. Kilsbergens utsiktspunkter — Lekhytteklint, Garphytteklint, »Hammarboda limpa» m. fl. — eller Tivedens trolska urtidsterräng eller Sveafallens dramatiska klyftor och stup erbjuder upplevelser som måste köpas till priset av kännbara fysiska prestationer. Lättåtkomligare är Garphytte nationalpark och Herrefallsäng nära Hallsberg med deras särdeles i vårens tid ljuvliga lövängar eller på som-

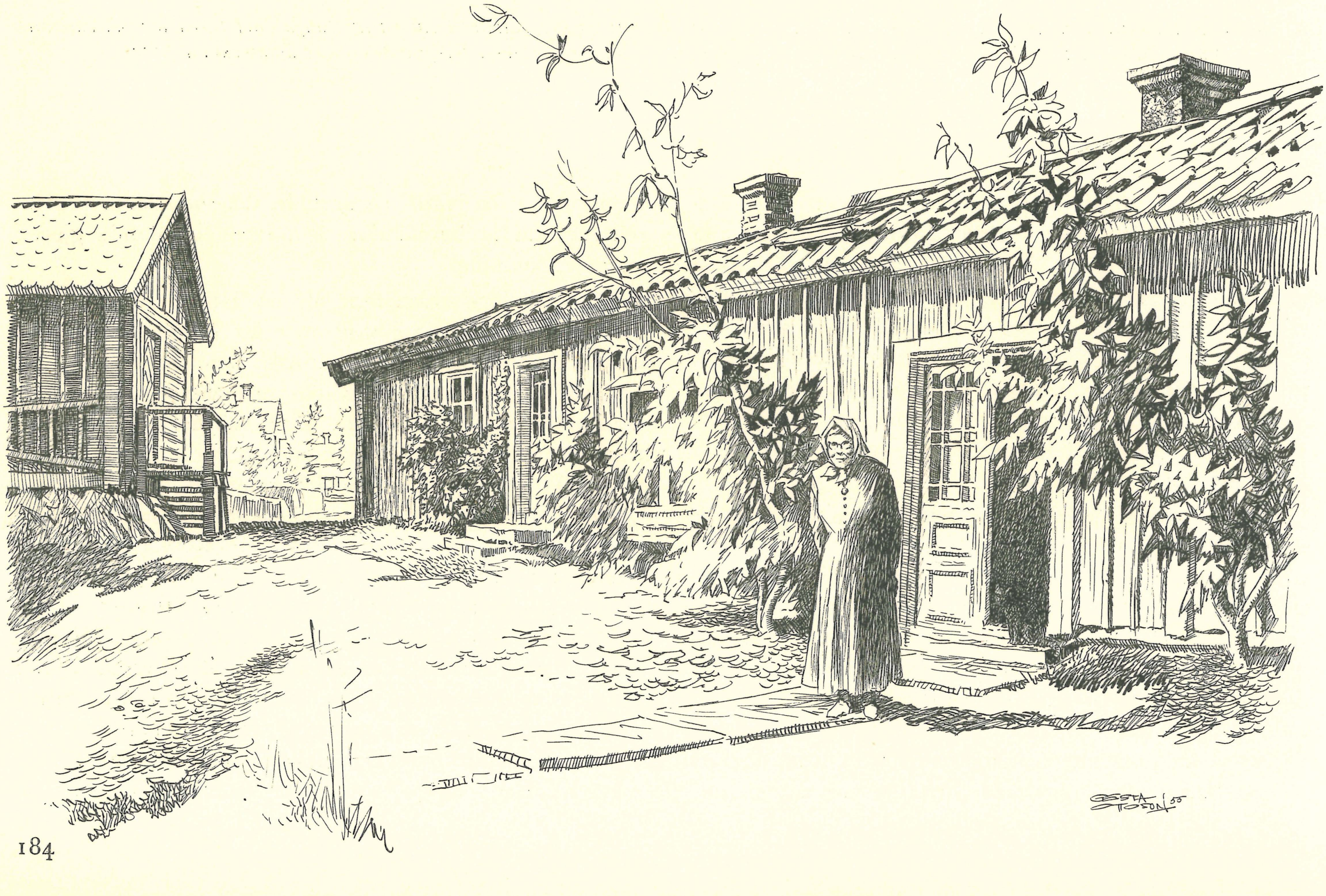

Detta uppslag med teckningar av Gösta Ottoson visar till vänster två örebromotiv: överst Södra hamnplatsen, därunder den äldsta gården i Näsby by, den del av Örebro som förr var Almby socken.

Ovan ses de gamla f. d. lokstallarna på den äldsta bangårdens område. Högerbilden: motiv från Riseberga kloster. — Tuschteckningar av Gösta Ottoson 1955—56.

»Borrarebacken» vid Carlslund nära Örebro erinrar om den tid, då man här borrade gevärspipor åt de karolinska arméerna. Vid forsen anlades också kvarnar, och byggnaden ovan är en gammal mjölnargård. — Tuschteckning av Gösta Ottoson 1957.

maren de röda näckrosornas sjö, Fagertärn, någon mil från Olshammar.

Allt detta och mera till är välrenommerade, näranog obligatoriska utflyktsmål för den ambitiöse turisten. Mindre kända är exempelvis Tylöskog och norra Vätterns skärgård i söder samt Käglans skogsbygd i norr, trakter som sannerligen är ägnade att revidera den gängse föreställningen om Närke som ett ganska enformigt slättlandskap.

Men även själva slätten och i än högre grad det av milslånga rullstensåsar mjukt kuperade västernärkiska landskapet avslöjar vid närmare bekantskap nejder av både storslagen och idyllisk naturskönhet: vida utblickar mot »de blå bergen», majestätiska eklundar, sjöar med rikt fågelliv, t. ex. de tack vare närkesornitologen Erik Rosenberg berömda Kvismaren, Oset (Svartåmynningen i Hjälmaren) och Tysslingen, där varje vår tusentals svanor rastar på sin återfärd mot nordliga breddgrader.

Varhelst man än färdas påminnes man städse om den odling som omvandlat naturen till ett typiskt mellansvenskt kulturlandskap. Man passerar domarringar och runstenar, medeltidskyrkor och herrgårdar, välmående bondbyar och pampiga bergsmansgårdar. Man vallfärdar till de historiska minnesplatserna: Örebro slott, Göksholm och Engelbrektsholmen, Glanshammars och Sköllersta kyrkor, Riseberga och Ramundeboda klosterruiner, Stjernsund och Olshammar. Men om kulturminnesmärkena gäller detsamma som om naturmiljöerna: åtskilliga av de mest sevärda ligger vid sidan om allfarvägarna. Fornlämningsområdet vid Hjortsberga, kanske det i sin art ståtligaste i

Mosslandskap med Kilsbergen i fonden. Oljemålning 1957 av K. A. Persson. Privat ägo.

Närke, Tarsta fornborg i Sköllersta, Kägleholms slottsruin med Ödeby kyrka, Hidinge och Skagershults gammelkyrkor, Tångeråsa kyrka, herrgårdar som Boo och Bysta, Brevens bruk, Kullängsstugan nära Askersund är några av dessa närkiska sevärdheter som blott alltför sällan uppmärksammas vid en snabb rundtur genom landskapet.

Däremot leder ju alla vägar till Örebro, där man pliktskyldigast beser slottet och länsmuseet, konsthallen samt biblioteks- och konserthuset, kanske också kexfabriken och någon skofabrik. Har man tid tar man i säsongen turistbussen för sightseeing och får till livs en föreläsning om rikets åttonde stad, dess mångahanda sociala välfärdsanordningar, dess vackra parker och dess snabbt expanderande, högmoderna bebyggelse, varom väldiga bostadsområden vid Rosta och Baronbackarna utgör imponerande vittnesbörd. Och på det vid stadsbranden 1854 skonade Söder demoleras i dessa dagar den förslummade träbebyggelsen från 1700- och 1800-talen, under det att det ena höghuset efter det andra växer upp i amerikanskt tempo. Som en triumferande symbol över det nutida välfärdssamhällets erövring av det småborgerliga Wadköping, som Hjalmar Bergman en gång kallade »den ständigt erövrade staden», stiger, skyhögt ovan slotts- och kyrktorn, »Svampen», Sveriges — kanske världens? — vackraste vattentorn.

Samma frejdiga planering och byggenskap kännetecknar åtskilliga närkiska samhällen, som från modesta kyrkbyar och järnvägsstationer vuxit till städer, köpingar och mindre tätorter, t. ex. Kumla, Laxå, Hallsberg, Pålsboda, Hällabrottet, Garphyttan, Hasselfors, Åmmeberg och Zinkgruvan m. fl.

Mitt på Närkesslätten höjer sig numera ett litet Kinnekulle, ett över hundra meter högt, koniskt »berg», alltsomoftast inhöljt i molnliknande rökskyar. Ytterligare accentuerad av en lika hög fabriksskorsten avtecknar sig dess silhuett från blickpunkter milsvitt omkring, dominerande landskapets lugna horisontalrytm. Det är skifferoljeverkets i Kvarntorp år från år växande avfallshög av förbränd närkesskiffer. Omkring det väldiga industriområdet utbreder sig ett fantastiskt »månlandskap» med högt upptornade, taggiga »klipp»-formationer, kratrar, schakt och vida, djupa bäcken. Likt långhalsade urtidsvidunder bökar enorma grävskopor sig igenom mylla och lera för att nå de oljefeta skifferlagren. Det är en förödelsens styggelse som trotsar all beskrivning, men trots allt uppvisar detta industrilandskap en storslagen ödslighet, en dramatisk uttrycksfullhet och en målerisk skönhet som gör oändligt mycket starkare intryck än den spolierade bondebygdens täcka behag. Och tiden läker alla sår: en gång i framtiden, då naturtillgångarnas exploatering är fullbordat faktum, då vegetationen brett sitt skonsamma täckelse över denna

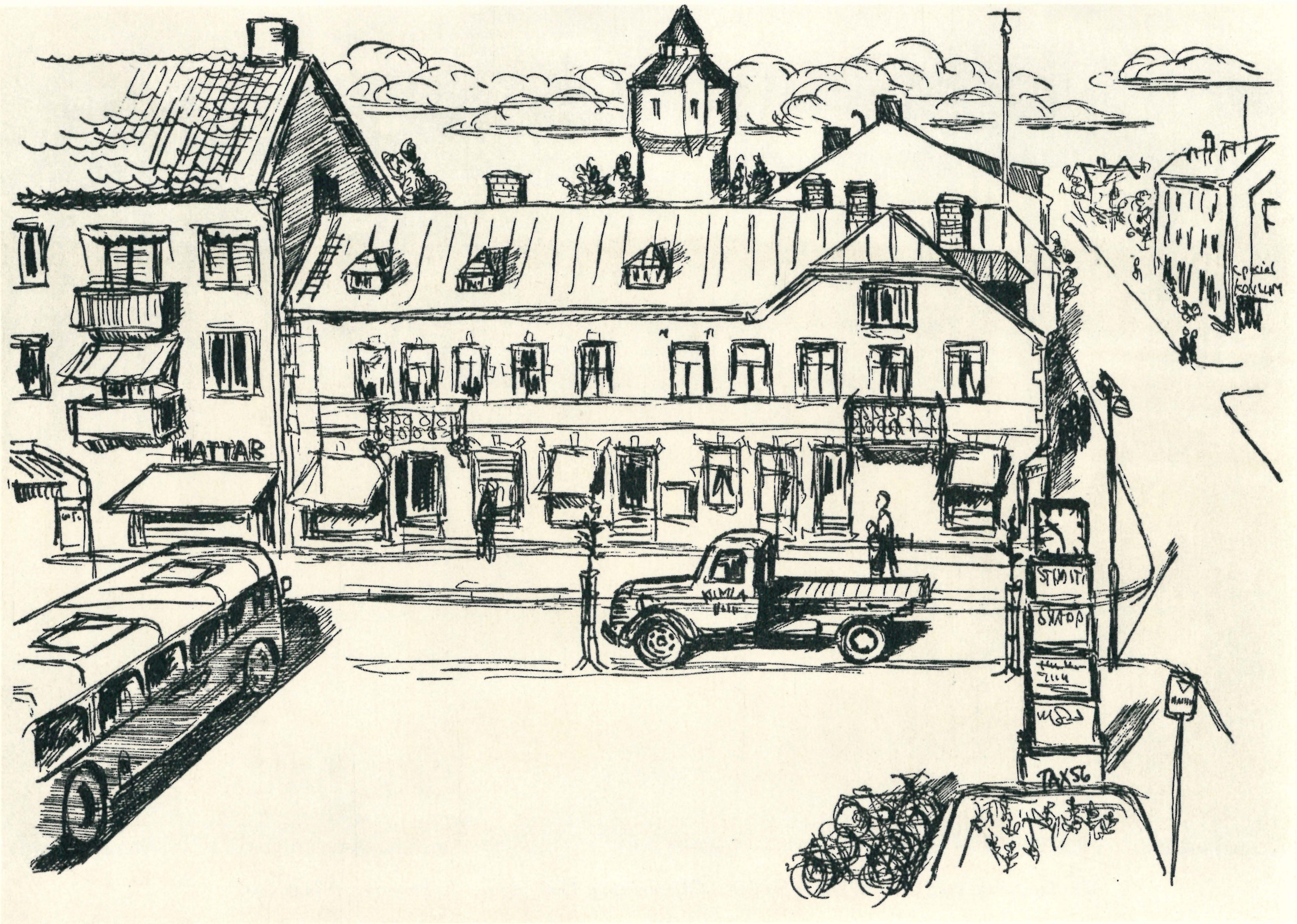

Tre Kumlamotiv: Ovan torget med vattentornet i bakgrunden; på högersidan upptill utsikt från åsen mot Kvarntorp. Därunder: »Malmen» från Kyrkogatan. — Teckningar av Torbjörn Axelman i planschverket »Gammalt och nytt i Kumla» (1956).

ännu länge sterila öken, då erosion och nutida landskapsvård samverkat att utjämna terrängens sårskorpor, då kommer måhända detta söndersargade stycke Närke att för våra efterkommande framstå som ett fascinerande inslag i landskapsbilden.

Och när allt kommer omkring så är naturförstörelsen vid Kvarntorp — och vid Hällabrottet, där Yxhult förvandlar närkeskalkstenen till byggnadsmaterialet Ytong, vid Strå i Axberg, där kalkugnarna brinner dygnet runt, i Glanshammar där marmorbrotten lyser vita i grönskan, och runtom i Närke varhelst en grusås drar fram och en bonde kan tjäna en hacka på att skovla in några kubikmeter i vägbyggarnas glupande gap — en bagatell mot den förstörelse Svea älv åstadkom, när den för tiotusen år sedan bröt sig igenom fördämningen mellan Ancylussjön och Västerhavet. Ej så katastrofal men på lång sikt än mera förödande ter sig närkingarnas »förstörelse» av den natur, Vår Herre en gång skapade och som närkingarna under fem—sex tusen års tid hållit på att omskapa medelst svedjebruk, gruvbrytning och sjösänkningar. I kulturlandskapets fortgående omdaning är målsättningen en och densamma för agrar- och industrisamhälle, nämligen att exploatera till buds stående tillgångar och nyttigheter, evad det nu gäller åkerjord eller betesmark, skog, malm, sten eller grus. Mot dessa krassa nyttosynpunkter och mot de ekonomiska intressen, som här bedriver sitt spel, är naturskyddets och hembygdsvårdens defensiv i syfte att rädda vad som räddas kan av grusåsar, vegetationsmiljöer, ålderdomlig bebyggelse och fornlämningar ofta på förhand dömd att misslyckas.

En gång, berättar en i Närke välkänd sägen, vart den i Garphytteklint bosatte jätten Rise förgrymmad över klockklangen från den nybyggda kyrkan i staden där nere på slätten. Han tog sin hustrus strumpeband, slog det kring ett par väldiga stenar och vankade, suckande och pustande, ty dagen var het och stenarna mäkta tunga, mot det fjärran Örebro för att krossa kyrkan där. Sen hände det sig, att en finurlig örebroare med ett knep, som inte

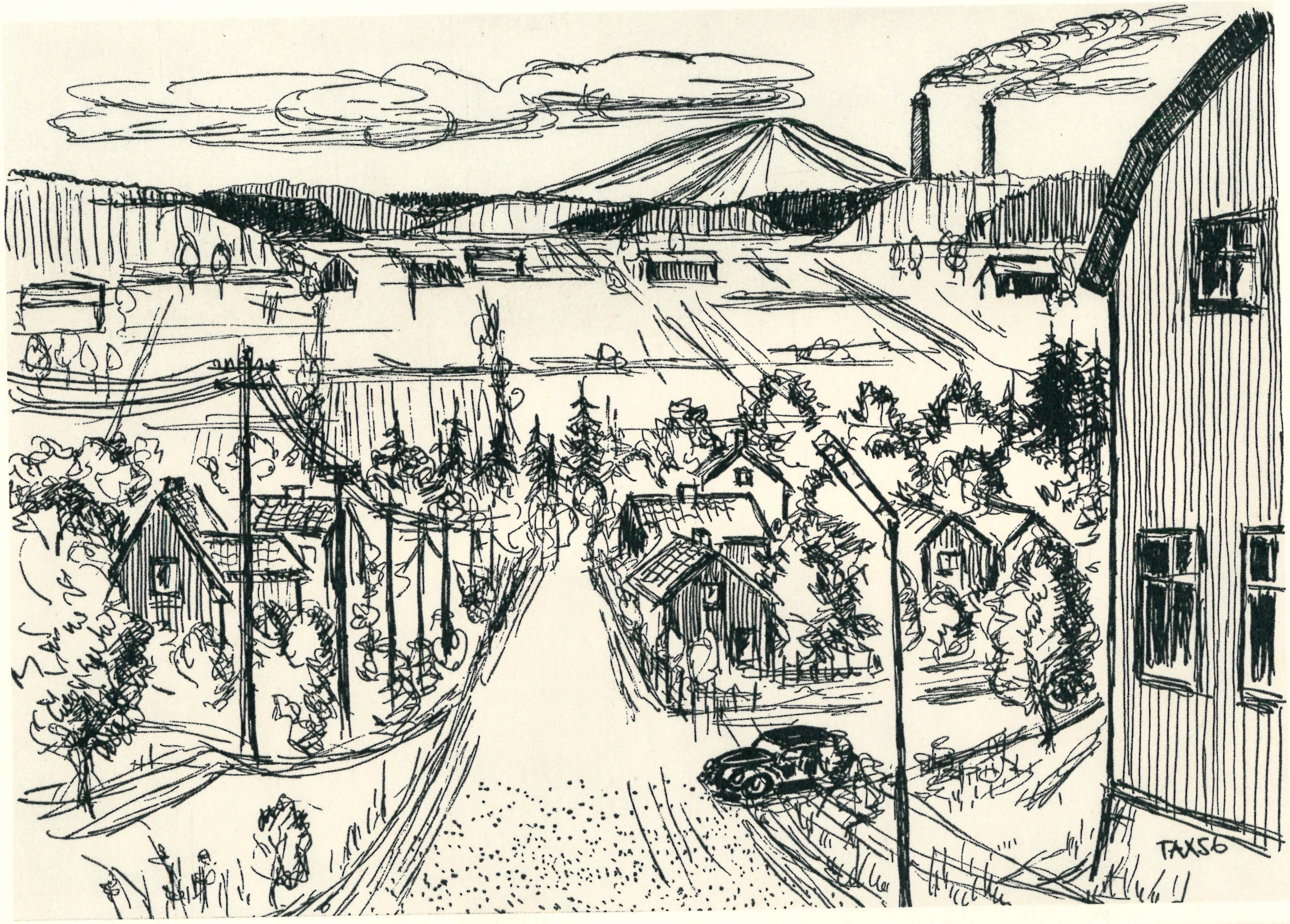
TAX56

TAX56

Grustag nära Örebro. Oljemålning 1936 av den nyligen avlidne örebrokonstnären Sven Sahlsten. Örebro läns museum.

ska avslöjas här, lurade honom att avstå från uppsåtet, med påföljd att stenarna blev liggande en mil från staden, vid Ulvgryt, där de bägge kolossala flyttblocken kan beskådas än i dag.

Ingen Rise slungar nu sina stenar mot den 320 meter höga TV-masten i Kilsbergen, mot höghus och slagghögar, vattentorn och fabriksskorstenar, dessa vår egen tids motsvarigheter till kristningstidens kyrktorn. På sin höjd slungar vi ett anatema eller ondgör oss mera saktmodigt över exploatörers och teknikers hänsynslösa framfart i natur och bygd. Men jättars och trolls förtret över kristen klockklang, deras gny och tandagnisslan över mänsklig bosättning och odling avskräckte inte forntidens närking, vars ättlingar framhärdat i att omdana Närke så att det omsider, åtminstone i närkingens egna ögon, blivit »likst». Även om det kanske råder delade meningar om naturskönheten och trivsamheten i det morgondagens Närke, som inför våra ögon undergår en genomgripande förnyelseprocess, så är nog Rises resignation det förmodligen förnuftigaste om än inte det mest heroiska beteendet.

Engelbrekt. Skulptur i brons av Stig Blomberg 1935. Vapensalen, Örebro slott.

Skördefolk i arbete vid foten av Hallsbergens högsta punkt, Skåleklint öster om sjön Tisaren.

I Närke vid sekelskiftet

En svit bilder ur gamla fotoarkiv

Vänster: Bygatan i Testa i Sköllersta socken, innan byn skiftades på 1910-talet (foto Nordiska museet). — Därunder: Uthuslänga i Vallby i Ekeby socken (foto Nordiska museet 1927). — Nederst: Som dragare var oxen länge vanligare än hästen, vilket framgår av denna bild samt av bilden nederst på högersidan. Den vänstra bilden härrör från Askersundstrakten och visar en oxspänd höskrinda, den högra hästar och oxar i plöjningstävlan på Närkesslätten omkring 1900 (foto Nordiska museet, resp. Saxons Närkesarkiv).

Högersidan överst: Torpet Rosendal under Hammarby i Kils socken. I bakgrunden ses Kilsbergen med Sprickeberget till vänster och Falkaberget till höger (foto Sam Lindskog).

Små par- och enkelstugor som de här avbildade — den övre från Rinkaby, den nedre från Askers socken — var ännu vid senaste sekelskiftet mycket vanliga på Närkes landsbygd (foto i Saxons Närkesarkiv, resp. Örebro läns museum).

Högersidan: Kånsta år 1858 byggda såg- och mjölkvarn. Kvarnen står alltjämt kvar, numera dock utan vingar (foto i Örebro läns museum).

Detta uppslag: Från skogsarbetet i Kilsbergen: överst kolarkojan, nedtill själva milan (foto Sam Lundberg). — Högerbilderna visar timmerflottning på Skyllbergs bruks domäner i södra Närke samt (nederst) kolgården vid Rönneshytta sågverk under Skyllberg (foto i Örebro läns museum).

Vänsterbilderna visar glimtar från högreståndslivet. Överst brunnsrestaurangen vid den nu nedlagda Porla brunn (foto Sam Lindskog). — Därunder: Brunnsgäster i Porla i slutet av 1860-talet (foto G. A. Engelbrektsson i Örebro läns museum). — Nederst: Segersjö herrgård i Lännäs socken. Framför stora trappan en fyrspänd charabang med bl. a. kammarherre Robert Montgomery-Cederhielm (foto i Örebro läns museum).

Högersidan överst: Landshövding Axel Bergström med sällskap på utfärd till Zinkgruvan. Foto från omkring 1890. — Därunder vänsterbilden: Norra Svaldres masugn i Lerbäcks socken (foto i Örebro läns museum). — Högerbilden: Tre s. k. överstigare i den tyska uniform, som under 1800-talet nyttjades av befattningshavarna vid Vieille Montagnes zinkgruvor (foto A. Forslund 1901).

Panoramat ovan visar en utsikt över Örebro en vinterdag i seklets begynnelse (bilden är med säkerhet tagen efter 1903 och före 1910). På bildens högra halva ses Storgatan med Nikolaikyrkans torn i fonden. Olaus Petrikyrkan är ännu ej uppförd (foto i Örebro läns museum).

Vänsterbilden: Gårdsinteriör från Drottninggatan 45 (jämför färgbilden på sid. 179) i Örebro. — Höger: Stadens minsta, ännu på 1930-talet bebodda bostadshus, Kyrkogårdsgatan 29. Gatan ligger i en stadsdel som på sistone blivit föremål för många förändringar (foto Sam Lindskog).

De bägge övre bilderna är från Järntorget i Örebro. Den övre, från 1912, visar de första droskbilarna bredvid de hästdroskor som tidigare ensamma ombesörjt persontrafiken på stadens gator. Den undre bilden är tagen i början av 1920-talet och erinrar om busstrafikens imponerande uppmarsch (foto Sam Lindskog).

Vänster: En marknadsdag vid Odensbacken, Kvismaredalens kommersiella centrum, vars storhetsdrömmar om en framtid som järnvägsknutpunkt och »Oskarstad» dock aldrig realiserades (foto i Örebro läns museum).

Torshögen i Skyberga nära Hardemo kyrka.

Närke i fyrahundra bilder

Foto: ERIK LILJEROTH

Text: RICHARD HOLMSTRÖM

Närke kan skryta med att vara ursprungsort för Europas praktfullaste vattenört, den röda näckrosen. Närmare bestämt är det i Tiveden, i sjön Fagertärn, som blomman återfinnes. Icke oväntat har Verner von Heidenstam i en ungdomsdikt skildrat ett möte med den sensationella botaniska rariteten:

»Ur dess väglösa ro
skjuta näckrosor opp
men dess öppnade knopp
är som andras ej färgad
i snö,
ty i Tivedens mo
är hon purprande röd,
där hon simmar i glöd
över vildmarkens natt-
svarta glöd.»

Höger: Utsikt från Kils kyrktorn mot väster och Kilsbergen.

Vänstersidan: En glimt av Laxån, norr om Röfors.

Högersidan: Skepphultabeståndet — ägt av Skyllbergs Bruks AB — får kanske något missvisande stå som exponent för Närkeskogen i denna ingress till bildskildringen av vår tids Närke. Skepphultabeståndet, beläget inte långt från Skogaholm, är med sina 36—37 meter höga tallar och 40 meter höga granar en sevärdhet, som söker sin like i Norden. De väldiga träden är fredade som naturminnesmärken.

Nästa uppslag visar en helt annan sorts skog, en vek lövskog med inslag av ask och björk. Det är Garphytte Nationalpark, belägen på Kilsbergens sluttningar, fridlyst sedan 1910.

Föregående uppslag: När Garphytte nationalpark en gång i seklets första årtionde avstyckades och fridlystes var det tänkt att här skulle bevaras ett prov på den örtrikedom, som sedan gammalt präglat Kilsbergens sluttningar mot slätten, en rikedom som både har solläget och kalkgrunden att tacka för sin existens. Den första rapporten, återgiven i »Sveriges Natur» 1910 talar också entusiastiskt om blomsterprakten (orkidé, blåsippa, konvalje), men sedan har det blivit missljud i skällan. De 109 hektaren har betänkligt infekterats av tysktall, man har talat om lövängens dödskamp, om den vederstyggliga infiltrationen av tall, och om dödssjuk och innanrutten gran. Det ursprungliga syftet anses ha blivit förfelat — inte ens djuren trivs längre i Garphytte nationalpark. Fog finns för kritiken, och nu pågår återställningsarbeten.

Våra bilder visar området närmast landsvägen, där asken är karaktärsträd. Fotot togs en vårdag. I skyddade lägen ligger snön kvar, men tätt intill lyser blåsipporna i klungor bland bruna, prasslande fjolårslöv.

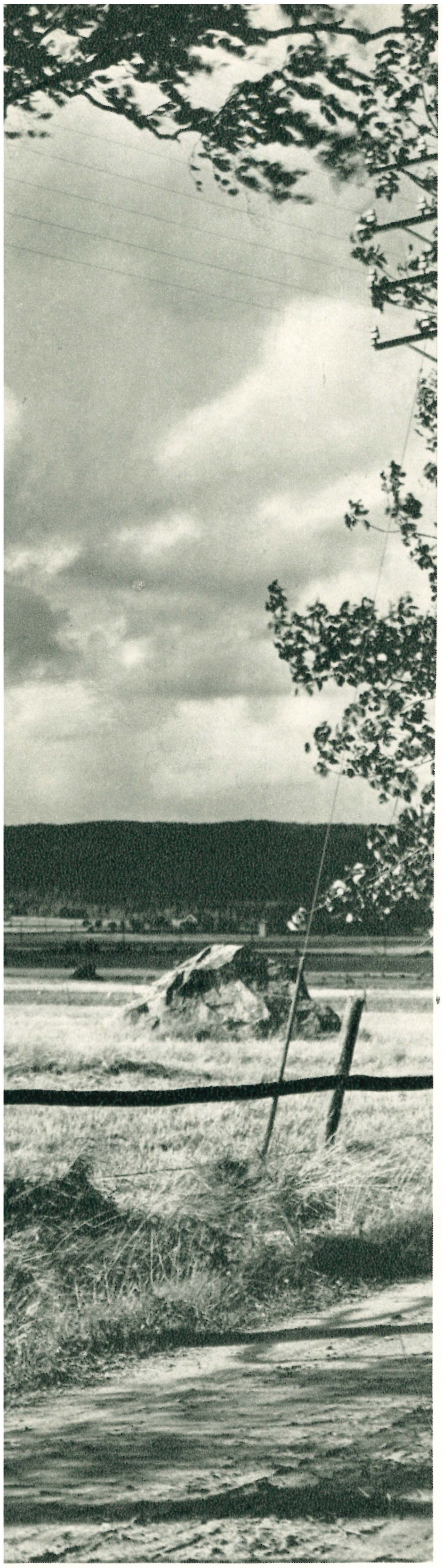

»Det finns icke många bönder nere på denna Närkesslätt, som icke från sin gårdstomt se Kilsbergens mäktiga kam resa sig i blånande höjd mot himmelen. Den infödde bonden har sett de bergen se'n han lärde sig krypa och gå. Och när han harvar och sår sin åker, flitig och duktig som han är in på sena vårkvällen, ser han alltid solen gå till kojs bakom de bergen; efter nyansen i deras blå färg spår han då väder och vind för kommande dar. — De Blå Bergen har han vid klar sikt alltid för ögonen under sitt idoga värv»

NILS ECKERBOM (1947).

Bilderna på detta uppslag har ett gemensamt tema — de vill visa Kilsbergens dominans i slättutsikterna. *Vänster:* Från Rånnesta, Kils socken, mot Kilsbergen (foto SAM LINDSKOG). *Höger:* Utsikt vid Kil mot Kilsbergen (foto MÅRTEN SJÖBECK). *Därunder:* Landskap vid Tysslingen och Tysslinge kyrka (foto SAM LINDSKOG).

Ovan: Solskenet strilar vekt över Kils kyrkogård, över gyttret av nyfallna löv och raden av enkla gravstenar och ger ett mjukt spel av ljus och skugga. Kyrkogården som sådan är dock ingen märkvärdighet; planteringen av träden förskriver sig från 1784, då man till de unga trädens skydd stadgade »at de kreatur som hoppa öfver kyrkomuren måtte saklöst skiutas».

Höger: Söndagsskolan i Kils kyrka hålls i ett kyrkorum, där gustaviansk klassicism trängt undan medeltiden. Endast en fryntlig S:t Olof och en blid träapostel erinrar om tider som varit.

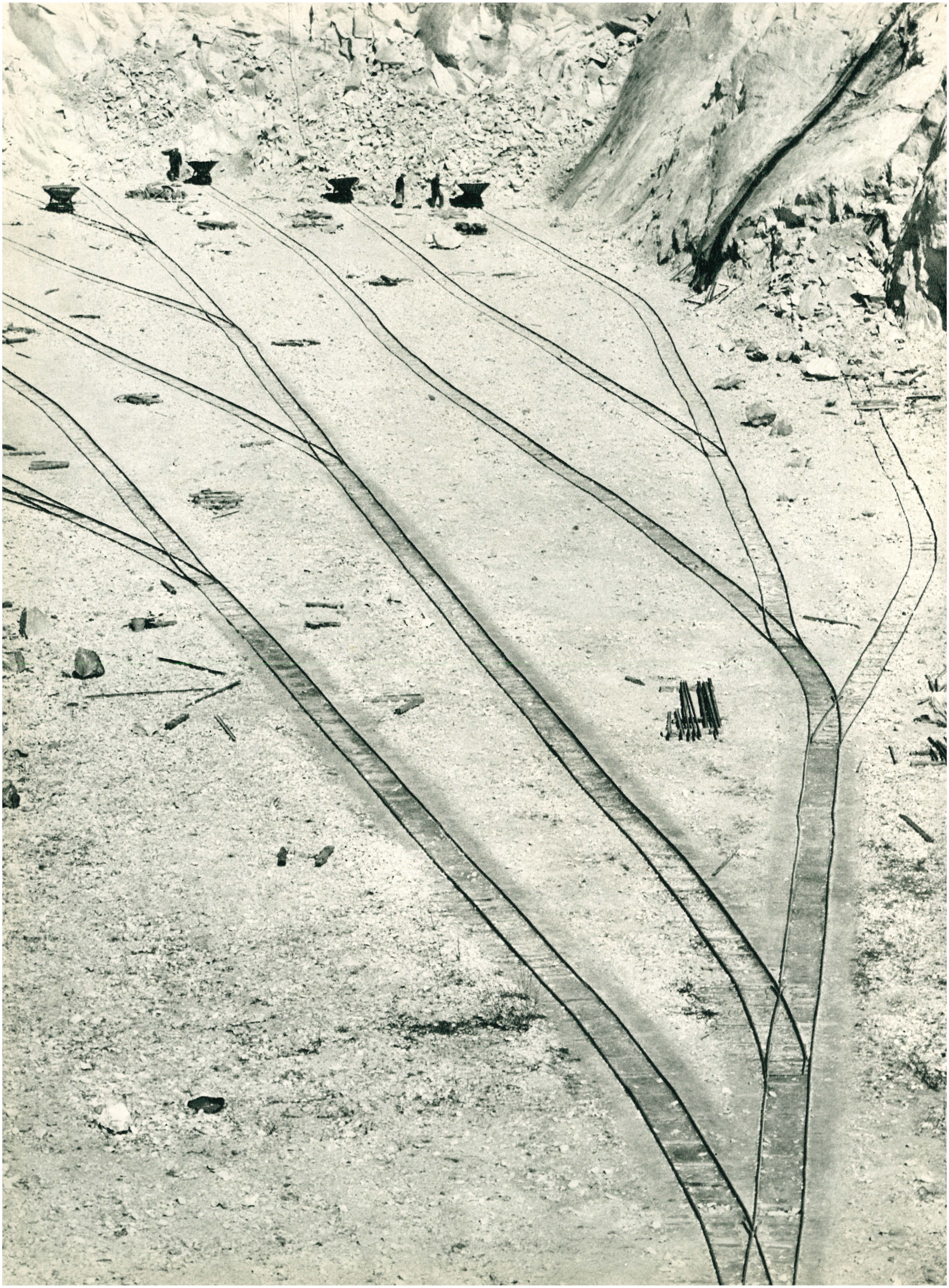

Kilsbergens förkastningsbrant — åskådligt nog framställd i slättbondens perspektiv på några av de föregående uppslagen — är en demonstration av geologiska krafters verksamhet, som knappast kan framträda tydligare än vad den gör. Närmare 5 mil lång är denna brant, och på sina ställen är den mer än 200 meter hög. Vilket räcker för att man skall känna sin obetydlighet. Men Kilsbergsbranterna är inte det enda geologiskt intressanta i dessa trakter. Vid jordbävningskanten, där en gång i tidens gryning de blå bergen tvingades till skilsmässa från den gamla havsbottnen, finner vi nu kalkdistrikt, som i fråga om användbarhet och blomrikedom inte står övriga landskaps efter. Många har genom tiderna vittnat om slåtterängarnas skönhet i denna del av Närke.

Av gammalt har kalkstenen och alunskiffern utnyttjats här, exempelvis vid Latorp och Lanna. *Bilderna på detta uppslag* är emellertid hämtade från en nyare anläggning — Strå Kalkbruks AB, tillhörigt Johnsonkoncernen. Strå — eller som det också kallas Dylta Kalkbruk — är endast ett i raden av många liknande Johnsonföretag över hela landet, exempelvis i Västmanland, Dalarna, Östergötland, Västerbotten och Gotland. Man tillverkar bränd kalk för industri-, byggnads- och jordbruksändamål. *Vänstersidan* visar en bild från själva brottet. *Till höger ovan* rullar bruksjärnvägen med råvaran till ugnarna som ses på *nedre bilden.*

Föregående uppslag: Kyrkan i Kil anses till sina äldsta delar stamma från 1100-talets slut, och man har pekat på likheter med första kyrkan i Vreta. En andra byggepok kommer under 1200-talets senare hälft, och då uppföres bl. a. ett kvadratiskt långhus samt förändras koret och förses med kalkmålningar. Mästaren i Kaga, den lilla lantkyrkan utanför Linköping, som ovan sina 1400-talsvalv gömmer en sådan romansk bildrikedom, har nämnts i samband med dessa målningar, vilka endast fragmentariskt bevarats till vår tid. Men med säkerhet vet man inget om vem målaren är.

Sitt nuvarande utseende fick kyrkan vid en ombyggnad 1779—80. Byggnaden var då enligt uppgifter i gamla syneprotokoll »gräseliga förfallen» och ingalunda någon värdig Herrans boning. *Nedre bilden på uppslagets högersida* visar en skymt av predikstolen från 1833 och altartavlan från 1786. De välbevarade träskulpturerna på *övre bilden* daterar sig från 1300-talets senare del. S:t Olof trampar med oföränderligt jämnmod ondskan till marken; under baldakinen småler en apostel eller ett helgon, möjligen S:t Julianus.

»Efter att hafva förbigått den smakfulla Ervalla kyrka, ankommo vi straxt på e. m. till Sveriges enda Svafvelbruk Dylta. Det ligger endast några hundra alnar ifrån stora vägen, och de nedrökta sotiga byggnaderna gifva ej främlingen något särdeles högt begrepp derom, ehuru dess inre värde är nära omätligt. Bruket har fordom egt en kyrka, hvaraf nu intet återstår utom Stapeln, som är försedd med ett vackert ur-verk . . .»

C. O. Hyltén-Cavallius 1835.

Det inre värde, som studenten Hyltén-Cavallius skildrade är numera ett minne blott, och om Dylta under sin 400-åriga tillvaro byggt sin existens på rikedomen under jord, ägnar man sig nu nästan helt åt det som är ovan jord — lantbruk och skog. Men ännu erinrar mycket om brukstiden, exempelvis klockstapeln *(bilden ovan)*.

Mineralen som gjort Dylta till en bruksort är svavelkis, och den bearbetades redan på 1500-talet. Man utvann svavel av sällsynt rent slag, vidare som biprodukter vitriol, alun och rödfärg, det sistnämnda inte minst viktigt. Det bör nog inte förundra att man i denna atmosfär av skarpa ångor och syrlighet trodde sig säker i pesttider. Johan III flydde hit med hela sitt hov 1579, då pesten rasade i huvudstaden och krävde 12.000 undersåtars liv. Ännu ett århundrade senare stadgades att kungliga familjen i händelse av pest skulle ha fritt logi på Dylta.

Johan III skall ha uppfört kungsgård åt sig på Dylta. Nuvarande huvudbyggnad *(bilden ovan)* daterar sig till sina äldre delar från 1700-talets mitt. 1862 kom de vidbyggda flygglarna, några år senare de fristående. I herrgårdens grannskap ses ännu gruvhål, där vattnet färgas starkt blågrönt genom vitriolen *(högerbilden)*. Men Dyltas tid som industriort är ett minne blott.

Vänstersidan: Uppe i nordkanten av Käglan, den mäktiga skogsmarken på gränsen mellan Närke och Västmanland, ligger sjön Väringen, om vilken det skulle kunna skrivas en hel del romantiskt. Sålunda var det till denna trakt som C. J. L. Almquist förlade handlingen i sin roman »Jagtslottet»; ett av hans minsta besvär var säkerligen att göra miljön vild nog. Vill man emellertid hålla sig till nakna fakta kan exempelvis om Väringen sägas att ytan är 20 kvkm, höjden över havet bara 32 m, och största djupet 14,4 m. Mitt ute i sjön ligger en holme, där fyra socknar strålar samman — Näsby, Ervalla, Axberg, Ödeby.

Höger: Greve Magnus Gabriel De la Gardie är kanske med fog en omdiskuterad person. Han var en klen fältherre som dåligt kunde handskas med landsknektar, men så mycket bättre hand hade han med riddarna av pensel och palett. Han var kanske en charmant kavaljer, men han bar också på en äkta kärlek till lärda mödor och vitterhet. Ostridigt var det han som skrev psalm nr 555:

»Jag kommer av ett brusand' hav
På rätta glädjestranden
Min kropp han lägges ned i grav.
Men Gud upptager anden . . .»

En sådan man är ingen obetydlighet, och man kan bara beklaga att mycket av det som var hans livsverk nu plånats ut. Till det försvunna hör Kägleholm, slottet som han reste åt sig i Käglans obygder, och som — om det var tillnärmelsevis sådant som Erik Dahlbergh skildrar det i »Suecia antiqua» — måste ha utgjort en sevärdhet. Men Dahlberghs bilder ger oss inget liv, bara stelnad ståt, så mycket mer upplysande är då de kulturhistoriska glimtar om tillvaron på Kägleholm, som kan fås på annat håll. 1685 skriver kammarfru von Schwerin till Magnus Gabriel och ger rapport om hur det står till på Kägleholm. Hon sänder honom en halv åm kirsebärsvin, för de vita hallonen är ej mogna. Senare skriver hon att nu är det vita hallonvinet färdigt och likaså det röda. Mer rött hade stått att få, om hon hade fått hjälp vid plockningen av andra än de egna barnen och tjänstehjonen. »Socker finns nu ej till kanariefoglarne, sedan det användts at insylta kramsfoglar till nådigsta öfverhetens behof . . .» Takdroppet förstör gipset i franske kungens kammare, o. s. v. . . . De triviala hushållsnotiserna ger plötsligt liv åt de tunga gemak som Magnus Gabriel prydde så skönt. Kägleholms historia är emellertid långt äldre än så. Som förste kände ägare nämns på 1200-talet riddar Gudmar Månsson till Ulvåsa, fader till den Ulf som blev heliga Birgittas lydige make. — Av slottet återstår nu bara några rum med brustna valv samt en flygelbyggnad — en svag avglans av det som varit *(höger)*.

I den bouppteckning, som 1686 förrättades på Kägleholm angående »Högvälb:e Grefwe Magni Delagardies ägendomb i löst och fast» finns förtecknade många rara konterfej och skilderier, noga räknat bortåt 200 nummer, »bröstbilder, fouglestycken, Jachtstycken, Fransöske Damor», samt tyvärr även några gemena skilderier och »een hop gl. odugl. taflor, som intet kuna för något werderas...». Vill man få en visserligen klen men dock vision av den tavelprakt som Magnus Gabriel utvecklade på sitt slott i Käglans mörka skogar, bör man lämpligen bege sig till Ödeby kyrka, belägen intill Kägleholm och föremål för den praktälskande slottsherrens särskilda omvårdnad. Han inte bara byggde om detta gamla medeltidstempel (vilket skedde år 1679), dessutom prydde han efter tidens smak kyrkans väggar med uppbyggliga tavlor, ibland signerade av kända mästare. Han lät en av sina bildsnidare skapa en praktfull predikstol och lyste upp koret med ett flandriskt altarskåp, vartill maken inte finns i hela Närke. Portalen i sandsten vid kyrkans sydvägg *(högerbilden)* ger en försmak om vilka dyrgripar som finns i kyrkans inre.

Det kunde vara frestande att i en komplett bildsvit skildra Ödeby kyrkas alla skatter — oljemålningar, textilier, kyrksilver — men utrymmet tillåter det inte. *Interiören till vänster* får ge en syntes, och den presenterar översiktligt två av de förnämsta detaljerna i prakten, predikstolen, skänkt 1681, och det flandriska altarskåpet. Förstnämnda barockklenod är ett verk av en viss Georg Baselaque, anställd i Magnus Gabriel De la Gardies tjänst i senare hälften av 1600-talet, och en mycket skicklig konsthantverkare och skulptör. Altarskåpet, ur vars figurrika inre detaljer ges på *nästa uppslag,* är ett antwerpenarbete från 1500-talets början. Kyrkans målningar formar sig till ett museigalleri av icke obetydligt värde.

En något osäker legend vill göra gällande att i kristendomens tidigare år kom några munkar till sjön Väringen medförande ett praktfullt altarskåp, vilket skall ha varit detsamma som det, vilket nu pryder Ödeby kyrka. Skåpet kastade de i vattnet och sade sig sedan vilja välja platsen för ett kyrkobygge, där altarskåpet flöt iland. Så var Guds vilja. Historien går igen över hela Sverige i ett stort antal varianter, som alla syftar till att visa det ödesbestämda i kyrkornas placering. Naturligtvis har aldrig det rikt prydda Ödebyskåpet varit i kontakt med Väringens vatten — man ryser vid blotta tanken på något så förödande. Men sägnen som sådan kan väl ändå vara värd ett omnämnande, det ligger något rörande i tanken på de små förgyllda gudsmännen som vägvisare i obygden.

Detta uppslag visar några avsnitt ur Ödebyskåpet. *Vänstersidan:* Detalj ur skåpets mittparti: Österlandets vise hos den nyfödde Judakonungen. *Ovan:* Detalj ur sidoskåp — Jesu födelse.

Tar man vägen från Käglan och Ödeby söderut når man ner i en bygd, rik på fornminnen — Glanshammarsbygden. »Socknen (Glanshammars socken) lärer från uråldriga tider hafva varit odlad och bebyggd, emedan här på flera ställen finnas ättehögar, runstenar och gamla domaresäten», heter det i »Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon» 1862, som också avslöjar att i Glanshammars kyrka fanns vid denna tid en runsten i kyrkodörren, en i sakristiedörren och en i kyrkomurshörnet.

Bilden ovan: Runsten vid Apelboda i Glanshammars socken.

Högersidan: I många gamla källor uppges att Glanshammar skall ha fått sitt namn av en silvergruva »bearbetad sedan hedenhös». Den fyndighet man talar om är en åder av silverhaltig blyglans nära kyrkan, men gruvan är sedan länge nedlagd. Det som numera i hög grad får bestå glans åt bygden är medeltidskyrkan, som reser sin smäckra svarta tornspira och sin lika smäckra klockstapel alldeles i närheten av trafikhetsen på rikshuvudvägen mot Arboga —Västerås. Kyrkan, den på konstskatter rikaste i Närke, grundlades före 1200, dekorerades med figurrika målningar 1589, fick tornet påbyggt under 1400-talets senare hälft, spira 1696 och klockstapel 1679. Det är högt till valven i denna bondkatedral, där mäktiga pelare delar kyrkorummet i två skepp *(se nästa uppslag)*.

»Glanshammars kyrka ligger utmed Ramstigen strax invid korsvägen åt norr, och dess läge måste anses synnerligen lyckligt valt. Huruvida här en gång i tiden stått något hednatempel med sin offerlund kan väl icke utrönas, men skulle man tänka sig något sådant, så torde det hava legat här av just samma skäl varför kyrkan fått sig denna plats anvisad. Det var ju heller ingen tillfällighet att Vite Krist fick draga in i de gamla helgedomarna, där fädren voro vana att samlas. Den gamla runstenen i kyrkans vägg säger också mycket om övergång från hedenhös till kristen tid . . .»

IVAN JÄDERLUND i »Glanshammar. Vår kyrka» (1911).

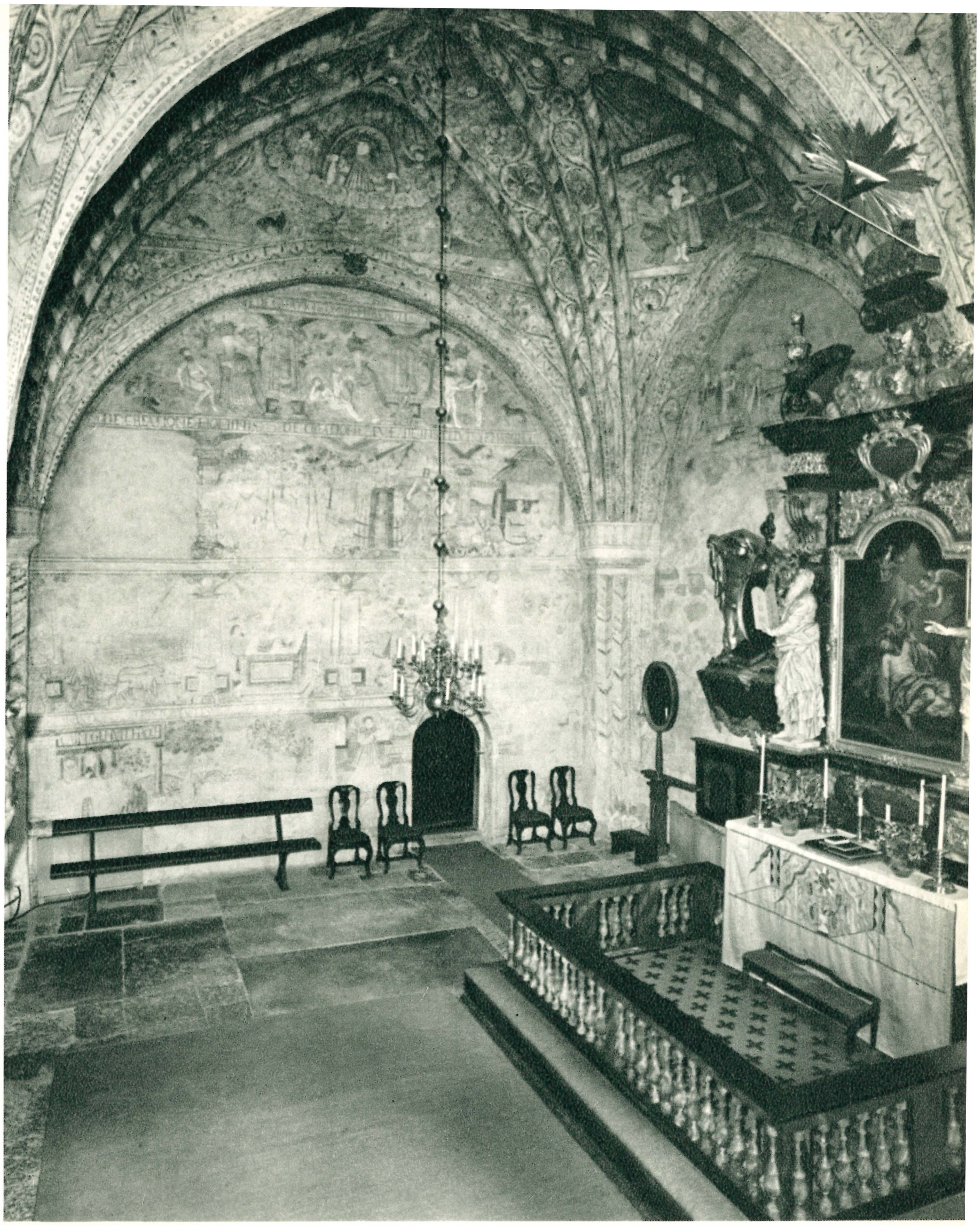

»Vilken otrolig lycka det mången gång är att icke alla mänskliga beslut nå sin fullbordan. Då skulle 1799 våra kyrkovalv hava förbytts i ett platt gipstak och en läktare gått fram över halva kyrkan», skriver 1911 den ovan citerade Glanshammarkrönikören, kyrkoherde Ivan Jäderlund. Och det kan man utan vidare hålla med honom om, att Glanshammars kyrka till skillnad från många andra tempel lyckligt överlevat bildstormares raseri och kyrkorestauratorers nit; fortfarande bär interiören prägel av senmedeltid, och smyckas väggar och valv av de målningar som mästaren AIR signerade 1589. Målningarna överkalkades på sin tid, men togs fram igen 1911.

Vänstersidan: Blick mot koret. Altaruppsatsens barock bryter gotikprägeln. Triumfkrucifixet är ett höggotiskt arbete. *Ovan:* På norra korväggen ses biblisk historia i renässansdräkt. Kain plöjer, Kain och Abel offrar, Kain dräper sin broder. *Vänsterbilden:* Predikstolen är ett verk av västeråsaren Lars Strångesson 1633.

Då den tidigare citerade Adolf Törneros sommaren 1833 tillsammans med vännen G. W. Gumælius reste i Närke upplevde han också Hjälmaren, men upplevelsen bekom honom inte särskilt väl. I ett brev till Fr. Bernhard Ulfsparre skriver han: ». . . bäst man for och for genom denna gröna skymning, med omärklig höjning uppför, öppnades under och framför oss ett omätligt flak, den vida Hjälmaren, dels med, dels utan vatten, ty det vattenlösa bredare stycket har även i hedenhös varit Hjälmarebotten; detta var själva Etter-Närke. Det kändes som att dimpa in i själva intet; jag just söp efter andan.» Nu ska det visserligen erkännas att resdagen var regnig och att Törneros kom över de flacka och sanka Lännäsmarkerna, där sikten inte var den bästa, men många andra har dock reagerat som han. Hjälmaren är förvisso inget vatten med omedelbar charm. Men att det på sitt sätt är en mäktig sjö med en osedvanligt intressant historia kan ingen förneka; få svenska sjöar har väl i historisk tid kommit sådant buller åstad som just Hjälmaren. Efter den mångomtalade sjösänkningen uppgår sjöns yta till 480 kvkm, vilket innebär att detta är Sveriges till storleken fjärde innanhav. I öst—västlig riktning är Hjälmaren 61 km, i norr—söder 21 km. Vattenytorna är tillräckligt fria för att kunna åstadkomma tämligen grov sjö; både sjösjuka och skeppsbrott kan man uppleva på Hjälmaren, om det vill sig illa.

Bilden ovan visar en utsikt från Hjälmarebaden mot Essön, som ligger till vänster, Södra Ess-sundet och Påskön. Kedjan av öar och uddar bildas här av en rullstensås (foto Sam Lindskog).

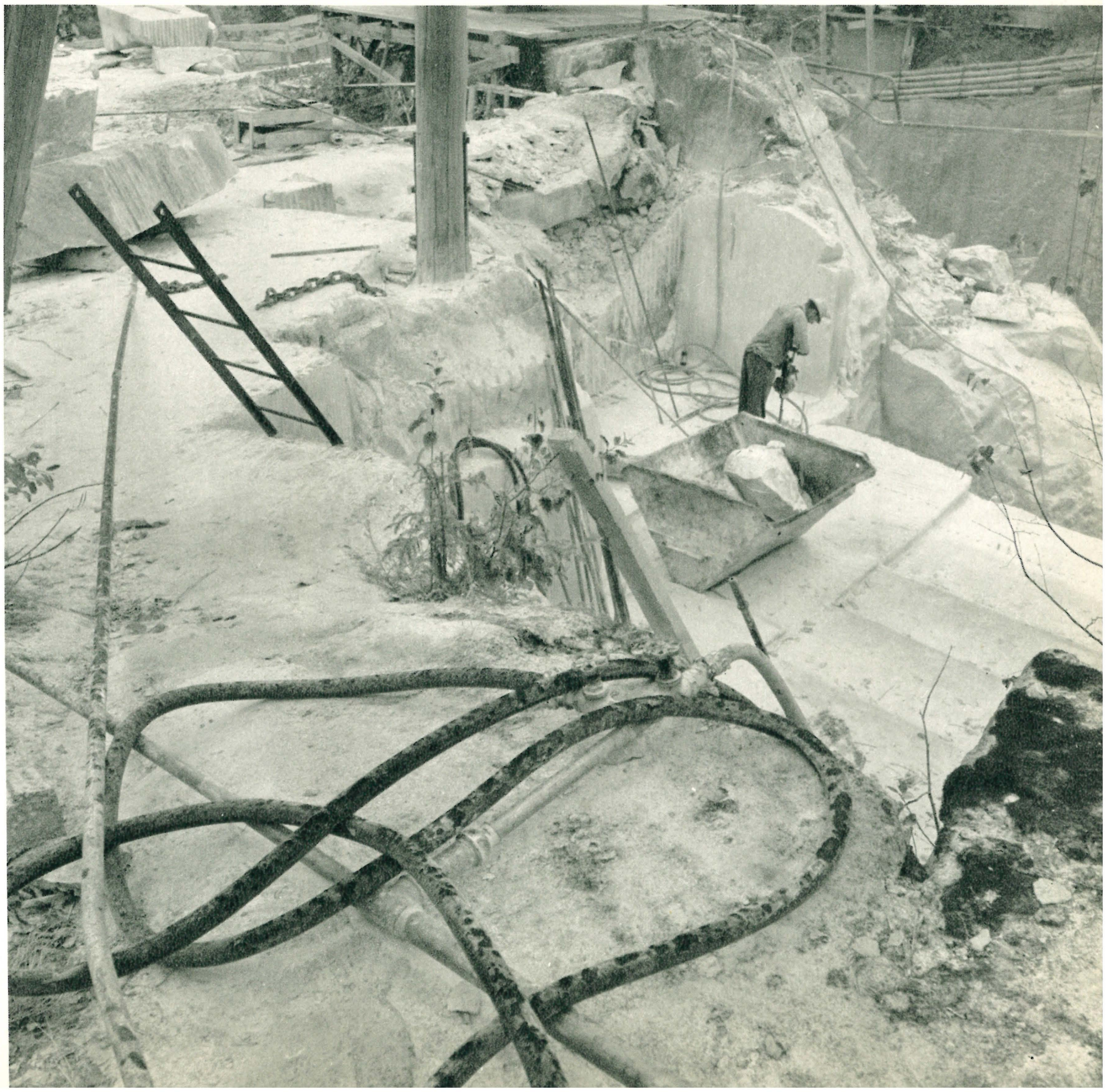

Högerbilderna: Kring Hjälmaren flockar sig herrgårdarna. En av dessa är Ekeberg, känd redan under 1400-talet och länge i ätten Leijonhufvuds ägo. På godset bryts den s. k. Ekebergsmarmorn *(högerbilden ovan)*, ett material som bl. a. använts i Stadshuset och Dramaten, Stockholm. Också skulptören Carl Milles har utnyttjat Ekebergsmarmorn för sina arbeten (foto JAN MARK).

Ovan vänster: Biblioteket på Esplunda. *Höger:* Matsalen i huvudbyggnaden. *Nedan vänster:* Salongen. *Höger:* Norra förmaket med Bystamästarens porträtt av Carl Bonde.

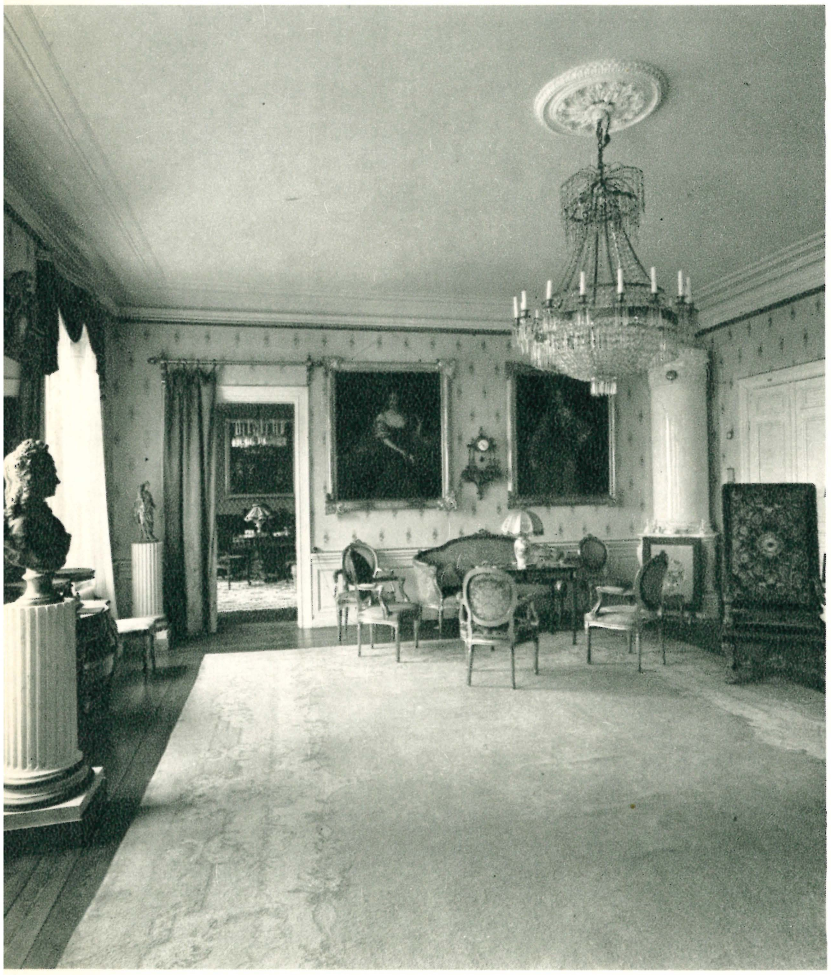

Bland herrgårdar vid Hjälmaren märks Esplunda, grundlagd av ätten Bonde vid 1600-talets början, nu i Mörnerska ättens ägo. Huvudbyggnaden — *på bilden ovan* sedd från sjösidan — är av sten och daterar sig från 1872, flyglarna däremot är sjuttonhundratal. *Vänstersidans bilder* visar representativa Esplundainteriörer med inventarier delvis av stort värde. Biblioteket, inrymt i en av flyglarna, räknar 12.000 band, bland annat en handskrift av Upplandslagen från 1300-tal, vidare intressanta brevsamlingar. De tre övriga interiörerna är matsalen, salongen och norra förmaket. I matsalen hänger porträttet av landshövdingen Stellan Mörner (död 1643) samt av hans maka Maria Mörner, född von der Grünau. I salongen märks ett Ehrenstrahlkonterfej av fältmarskalk Nils Bielke. Norra förmaket bevarar slottets kanske märkligaste porträtt, det av riksrådet, friherre Carl Bonde (1581—1652), tillskrivet den s. k. Bystamästaren. Dörröverstyckena i detta rum härstammar från gamla Esplunda. *Högerbilden denna sida* ger en detalj av gårdsmuseet i en av flyglarna.

Nästa uppslag: Vinön är Hjälmarens största ö, ett centrum för Hjälmarefisket i dess mest renodlade form.

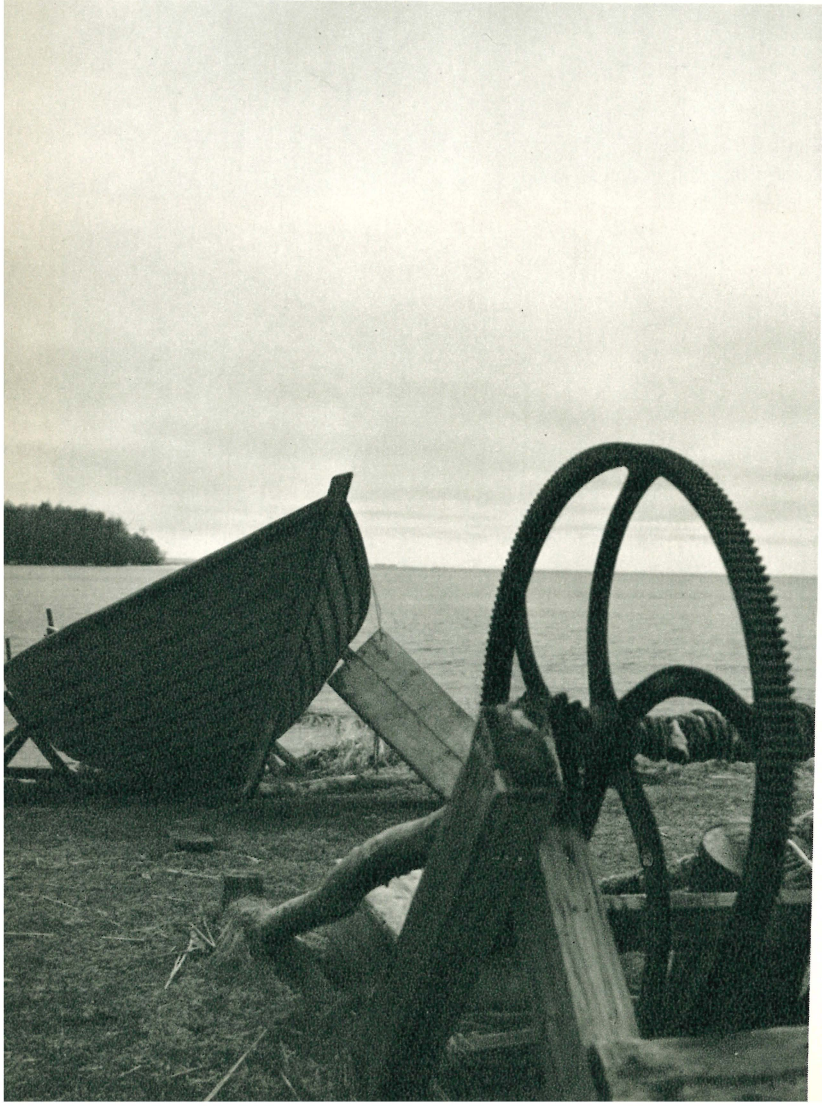

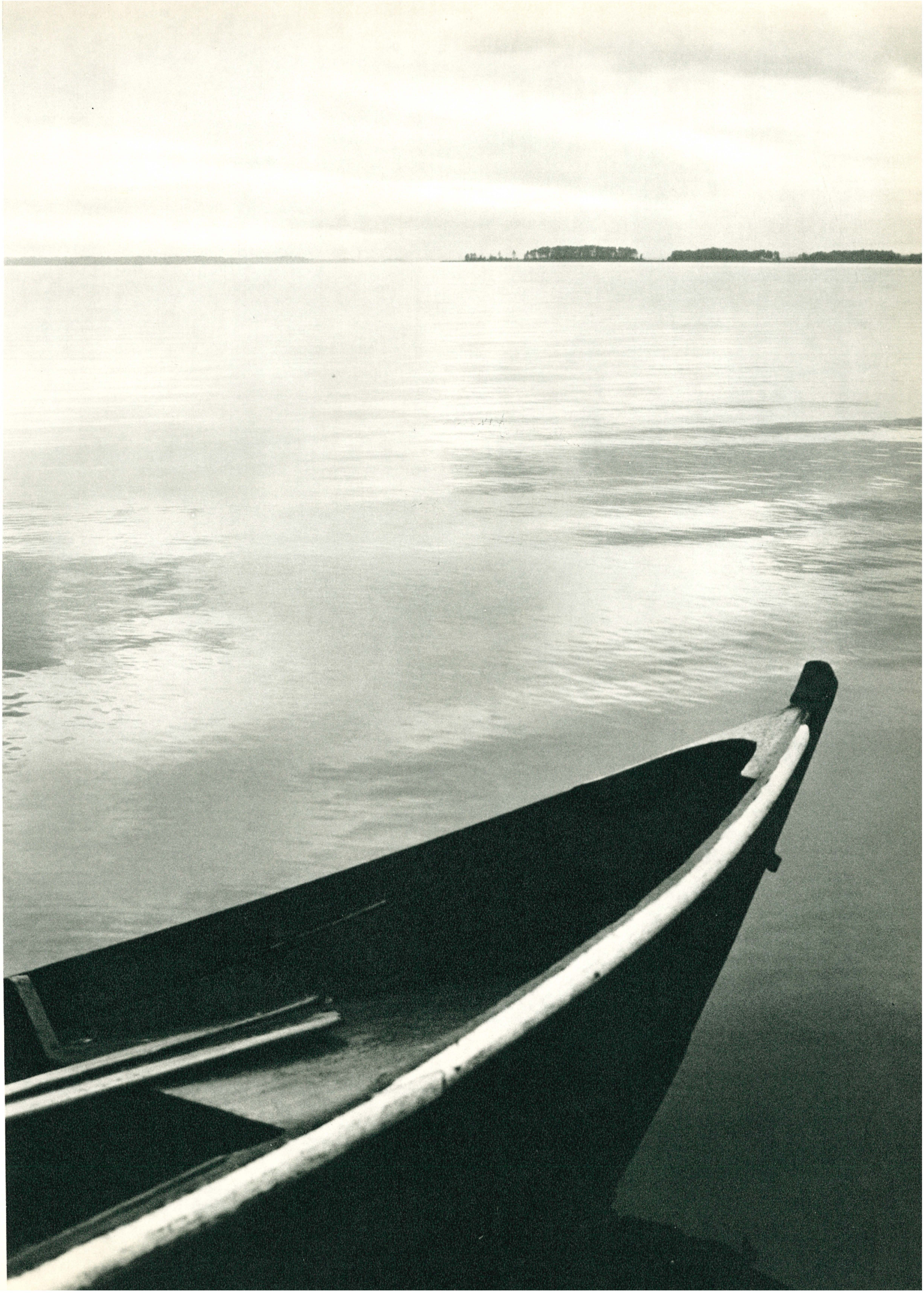

Högersidan: På en holme i sjön Hjälmaren mötte folkhjälten Engelbrekt döden för dråparen Måns Bengtsson Natt och Dags hand — ja, det vet vartenda skolbarn, det står i historien och hör till sådant som inte blivit vederlagt. Platsen är också identifierad. Där finns numera ett monument i gjutjärn, rest 1818 av dåvarande ägaren till Göksholm, G. M. von Rehausen. Ett tidigare minnesmärke, ett enkelt järnkors som kanske passade Engelbrekttraditionen bättre, förkom på obekant sätt (foto Sam Lindskog).

Ovan: Vårblommor, några alar med en slöja av grönt, en famn nyhuggen björkved — kanske är förgrunden ingen helt typisk Hjälmar-miljö, men utsikt är det desto mer. Bilden visar ett stycke strand vid färjeläget till Vinön.

HÄR FÖLL
ENGELBRECHT ENGELBRECTSSON
SVENSKA FRIHETENS VÅRN
GUSTAF WASAS EFTERDÖME
OFFER FÖR ETT NIDINGS MORD
D. 27 APRIL 1436.
MINNET HADE LEFVAT 382 ÅR
INNAN MINNESMÄRKET RESTES
AF
GÖKSHOLMS ÄGARE
G. M. VON REHAUSEN.

Göksholm ger i sitt nutida skick ett i hög grad medeltida intryck — åtminstone så länge man håller sig på utsidan murarna — men meningarna har varit delade om hur stor del av byggnaden som verkligen varit av medeltida ursprung. Man gissade på en tredjedel, resten trodde man var senare tiders om- och påbyggnader. En undersökning 1950 gav emellertid överraskande resultat; man kunde konstatera att fyra femtedelar av byggnaden uppförts före Vasatid. Därmed placerades Göksholm i en unik särställning; det är faktiskt det enda svenska medeltidsfäste vilket till vår tid bevarats som bostadshus, ägt och bebott av privatman. Den nuvarande innehavaren heter friherre Tage Leijonhufvud, och det är genom hans ansträngningar och betydande ekonomiska uppoffringar som Göksholm kunnat förvandlas till en modern familjebostad utan att man därför behövt göra våld på byggnadens ursprungliga och viktiga element. Ett perfekt exempel på samspel mellan kulturvårdande myndigheter och privata intressen.

Göksholm i april! Vädret är grått och tungt, det fläktar iskallt från Hjälmaren, där vårblåsten slagit upp stora, anfrätta råkar i isen och där issörjan masar längs de skamfilade vassbältena och bryggorna. Vattenståndet i Hjälmaren är högt, en björkdunge i strandkanten står helt ute i översvämningen, gräsmattorna är översilade ända upp mot borgens stenkub. Diset är deprimerande, det väntade regnet känns i vindens kyliga sting, det är inget väder för turistresor och sightseeing. Men ändå är det nog lättast att få grepp om Göksholm i dess historiska roll en sådan dag som denna. Det vilar verkligen ingen omedelbar herrgårdsromantik av det mellansvenska slaget över Göksholm, här möter en massiv, litet kantig svensk historia, en urkund signerad med kända namn och behandlande kända skeenden.

Den tidigare nämnda byggnadshistoriska undersökningen av Göksholm gjorde ingalunda borgen mindre märklig, vilket kanske kunde ha befarats. Man konstaterade att det troligen funnits ett »fast hus» på denna plats redan innan den nuvarande byggnaden uppfördes. Lämningar av ett sådant hus anser man sig ha påträffat i östra delen av Göksholms källar- och bottenvåningar; enligt den tolkning som gjorts skall det ha rört sig om ett fyrkantigt högt torn med en mindre tillbyggnad, försedd med brunn.

Den byggnad vi nu ser daterar sig från 1320. I mer än tre sekler tillhörde borgen ätten Natt och Dag. Många av ättens medlemmar var högt uppsatta och värderade män, långt ifrån alla hade så dåligt rykte som Engelbrekts baneman Måns Bengtsson. Vad Göksholms bygghistoria beträffar är den för lång att följa här, det kan vara tillräckligt att säga att exteriören ändrats i flera etapper och att det nuvarande kärva utseendet tillskrives ombyggnader på 1750-talet, vid 1800-talets början och i vår tid (1950-talet). Men Göksholm har också haft en period som renässansslott.

Vänstersidan: »Riddarsalen» med dekorerat tak från slutet av 1500-talet. *Högerbilden:* Huvudingången till 1400-talets borgkomplex. *Ovan:* Salongen en trappa upp.

Närke har namn om sig att vara ett gott fågelland. Orsakerna är väl flera, men ett är säkert — de grunda, vassrika slättsjöarna har av gammalt lockat fåglarna till sig. Kvismaren och Tysslingen är namn som ofta nämns i fågellitteraturen och dessa sjöar har givit upphov till regelrätta ornitologiska undersökningar. Också Hjälmaren kan räknas in bland fågelsjöarna; ett område, Oset, i västra delen, platsen där Svartån mynnar vid Örebro, präglas av ett särskilt rikt och omväxlande djurliv, omsorgsfullt analyserat av bl. a. fågelkännaren och författaren Erik Rosenberg. Vassfält, grunda kärr, sandbankar och dyiga områden ger idealiska betingelser för häckning, men det som kanske framför allt drar till sig uppmärksamhet är det rikt utbildade sträcket av höstflyttare. Arktiska fågelflockar på väg söderut tar en genväg från Östersjön till Nordsjön tvärs över Sverige längs de stora sjöarna Mälaren, Hjälmaren och Vänern. Oset är en av de mest omtyckta rastplatserna. Redan i juni syns här de första främlingsfåglarna och sedan pågår sträcket till fram på hösten. Oset är numera fridlyst.

Vänsterbilden ovan: Skrattmåsen är karaktärsfågel vid Oset. Här finns bortåt 3.000 par (foto Hans Källander). *Därunder:* Blå kärrhök hör till de få som har jaktprivilegier vid Oset. Bland övriga »rara» fåglar vid Oset märks brun kärrhök, rördrom, skedand, årta; bland unika gäster ses dvärgsparv och en lång rad vadare med rödspov och myrspov i spetsen (foto Per Olof Swanberg).

Högersidan överst: Örebro från Hjälmaresidan. *Därunder:* Lill-Oset (foto Knut Borg).

Margits MANUFAKTUR

Högerbilden: År 1909, den 12 september, var det fest i Odensbacken. Kanalbanken, där vägen mellan St. Mellösa och Askers socknar skär Täljeån och kanalen, var planerad och fin, sidorna var täckta med ljung i flammande höstfärger och pryddes av blomsterarrangemang — blå heliotrop, röda rönnbär, gula astrar. Hela samhället flaggade över topp, solen sken och slättbygden »glänste varm i septemberskrud», för att citera en samtida skildring. Det evenemang som stod på dagordningen var invigningen av minnesstenen över Nils Gabriel Djurklou, en minnessten rest »i tacksam hågkomst» av Djurklous insatser vid det stora företaget då Hjälmaren sänktes och kärrmarkerna i Kvismaredalen torrlades. Flera talare framträdde; det gemensamma temat var att uppmärksamma Djurklous dominerande roll som drivkraft och propagandamakare under de år torrläggningen och sjösänkningen genomfördes. Under hurrarop och sång avtäcktes stenen, som var ett ståtligt monument, utförd i ljusröd granit och med porträttmedaljong.

Stenen står där än på sin kulle, orörd av tidens tand. Vill man uppleva fler sjösänkningsminnen finner man snart nog ett sådant, om man beger sig över till kanalbanken snett emot Djurkloustenen. Där ligger vraket efter ett av de mudderverk, som användes vid uppmuddringen av Kvismare kanal *(bilden nedan)*.

Vänstersidan: Om man så vill kan man ju också se spannmålssilon i Odensbacken som ett monument över det sjösänkningsföretag 1878—87 som lade stora arealer av Hjälmaren och Kvismaren under plogen. Här magasineras nämligen en inte obetydlig del av skördarna från den forna sjöbotten i det som efter sänkningen blev »havreskördarnas dal». Men Odensbacken har mer att bjuda på än sjösänkningsminnen. Bebyggelsen i Odensbacken har urgamla anor, här räknade Herman Hofberg 1871 till 50 ättehögar, här har påträffats fornfynd från bronsålder fram till vikingatid. Folktraditionen bevarar minnet av urgamla ekar som skulle ha bildat en helig lund invid en offerkälla. Av gravfältet återstår ett stort antal resta stenar samt ättehögar.

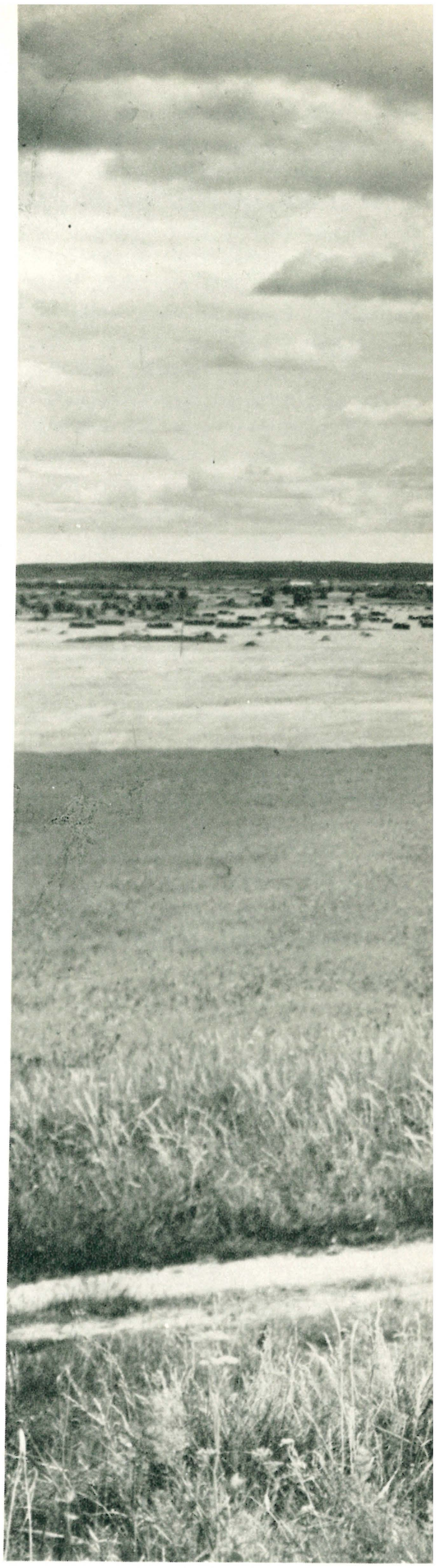

Genom sekler har vittnesbörd hopats om den skadegörelse som skedde »när vattnet steg i markerna», d. v. s. när sjöar som Hjälmaren, Mosjön och Kvismaredalens vattensystem svallade över sina bräddar vid vårflod. Ibland dröjde vattnet kvar i veckor, ja, månader, och om en regnig sommar följde var skördekatastrofen ofta ett faktum. Våtår blev nödår, och i vattnets spår följde inte bara hunger utan också alla sorters sjukdomar. Planer på sjösänkning kom ti-

digt; en första sänkning av Hjälmaren påbörjades vid 1800-talets mitt, under åren 1878—87 följde så en förnyad Hjälmaresänkning, sammankopplad med en torrläggning av de träskartade Kvismaresjöarna. Det är detta sistnämnda företag som blivit mest omtalat. Totalt vanns då en areal om 18.721 hektar inom en rad socknar vid Hjälmaren och i Kvismaredalen. Det hela drog en kostnad av 4 miljoner kronor, som man i realiteten fick bestrida ur egna fickor, eftersom statsbidrag praktiskt taget uteblev. Allt som allt berördes 1.500 gårdar.

Det man vann var i stor utsträckning näringsrika torvjordar, som till en början gav utsökta skördar. Ja, inom Kvismaredalen medförde torrläggningen en skördeökning på 140 procent under en period av 15 år efter sjösänkningen. Det ryktades allmänt om sagolika vinster, bygden fick med rätta namnet »Havreskördarnas dal».

Men än är sjöarna inte besegrade. Åren 1900, 1924, 1940 registrerades stora översvämningar — sjön steg åter i markerna. 1958 kom åter en allvarlig motgång, då sattes 7.000 har åker under vatten. I realiteten översvämmas Hjälmarebäckenets åkermark numera snart sagt varje år, och motåtgärder har börjat vidtagas.

Vänsterbilden ovan: En översvämningsbild från Kvismaredalen mars 1958. Kring Odensbackens samhälle stiger vattnet över åkrarna (foto SVEN PERSSON). *Därunder:* Inte bara Kvismaredalen är utsatt för vårfloder. Också vid sjöarna Teen och Tysslingen samt vid den forna Mosjön stiger vattnet starkt om våren. Bilden visar Rumboholms gård söder om Tysslingen, helt kringfluten av vatten (flygfoto ÖREBRO-KURIREN).

Ovan: I »Havreskördarnas dal». Utsikt över Kvismareslätten från Norrbyås kyrka (foto MÅRTEN SJÖBECK).

»Ett landskap med högt uppdriven åkerkultur är ej det bästa ur arkeologisk synvinkel. Ju tätare åkerfälten ligga, desto grundligare ha de yngre släktleden skövlat monumenten över sina föregångare. Närkebönderna kunna ej berömma sig av större pietet än andra, fast de ha en gammal förnäm fornminnesförening, den första i sitt slag i riket. Närkes bördiga slättbygd är åtskilligt fattigare än Mälardalen i fråga om mängden av fornminnen. Men till gengäld äro många av dem som bevarats desto ståtligare. Få men mäktiga monument är de rikaste forntidsbygdernas rätta kännemärke»

SUNE LINDQVIST i STF:s årsskrift 1930.

Ovan: De fornminnen, som mer än andra förmår imponera i Närke är domarringarna. De ståtligaste finner man vid Norrby, nära Hallsberg. Inte långt därifrån, vid Hjortsberga i Kumla, ligger ytterligare en med magnifikt läge. Och håller vi oss till de trakter, där vi nu rör oss, i Askers härad, bör domarringarna vid Hammar och på Nämndekarlsbacken nära Segersjö särskilt framhållas (foto Iwar Anderson).

Vänstersidan: Kungshögar är det däremot mer ont om i Närke. Två av de märkligaste ser man vid Kånsta på bägge sidor om landsvägen. Bäst framträder de, när träden står nakna.

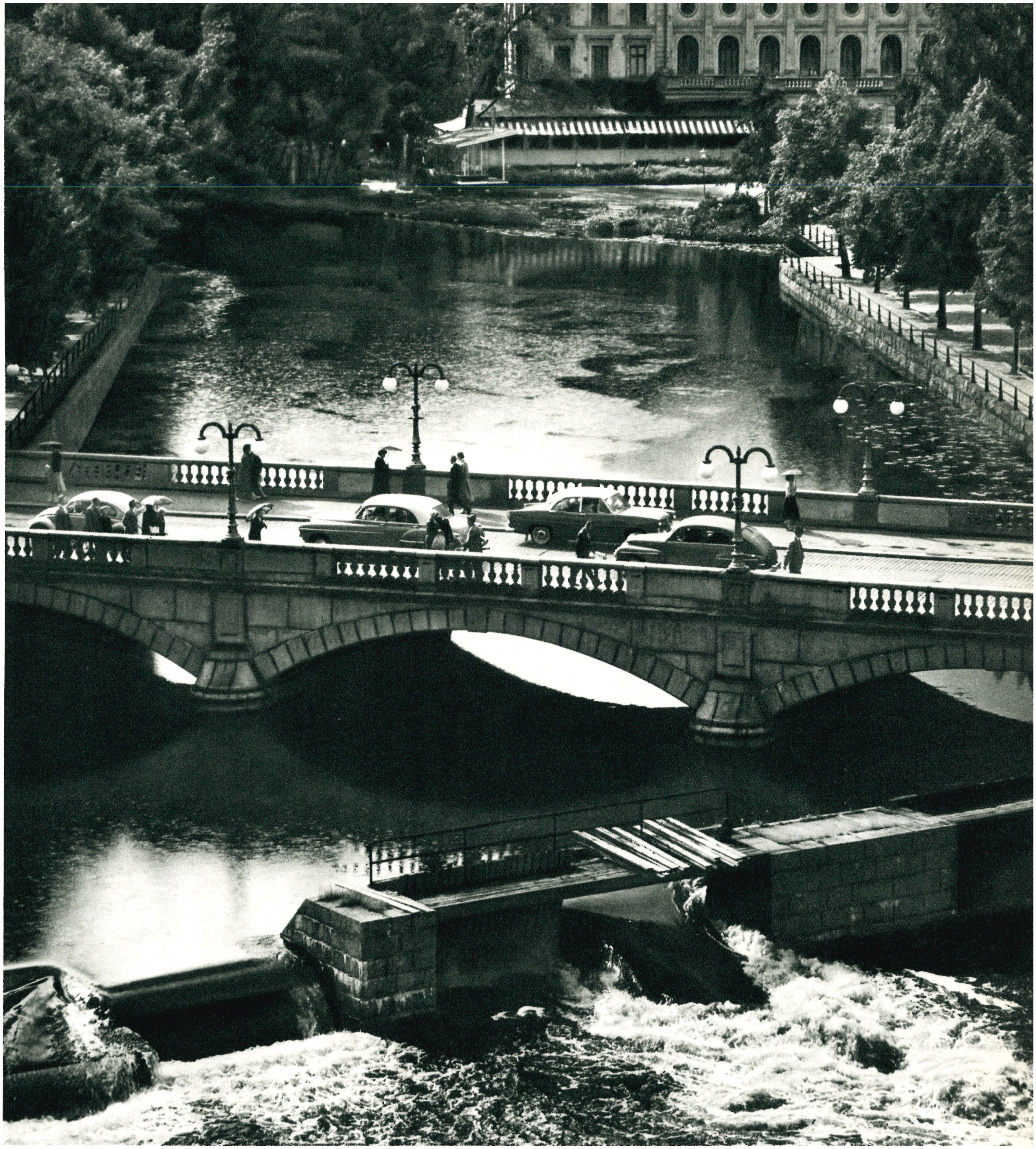

»Denna urgamla samt i Swenska Historien och Actis Publicis nog bekanta Staden, är belägen i Östra Neriket och Örebro Härad wid skilnaden emellan Ånsta och Längbro socknar på en ifrån Norr till Söder gående sandör eller ås, hwilken afskäres igenom ån eller strömmen kallad Trosa- eller Swartån hwilken kommer West—Söder ifrån Lekebergslagen utur några små insjöar, 4 mil ifrån Staden, samt går Snaflunda Qvarnar och det der anlagda Bår- och Slipverket som hör under Kronans Gewärs-Faxtorie förbi och sedan twärt igenom Staden Öster ut, där hon först kringflyter Slottet, samt Landshöfdinge Residencet, och något der nedanföre delar sig i 2:ne grenar, som åter ett stycke längre ned löpa tillsamman och formera en Ö, Prostön kallad»

(Ur borgmästaren O. E. Salins manuskript »Beskrifning öfver Örebro» från 1737).

Ovan: Utsikt från Örebro slott över Svartån och Storbron mot Frimurarlogen. *Vänstersidan:* I Centralparken. I bakgrunden skymtar »Hemslöjdshuset», tidigare »Arbetshuset», ett filantropiskt barnhem från början av 1800-talet.

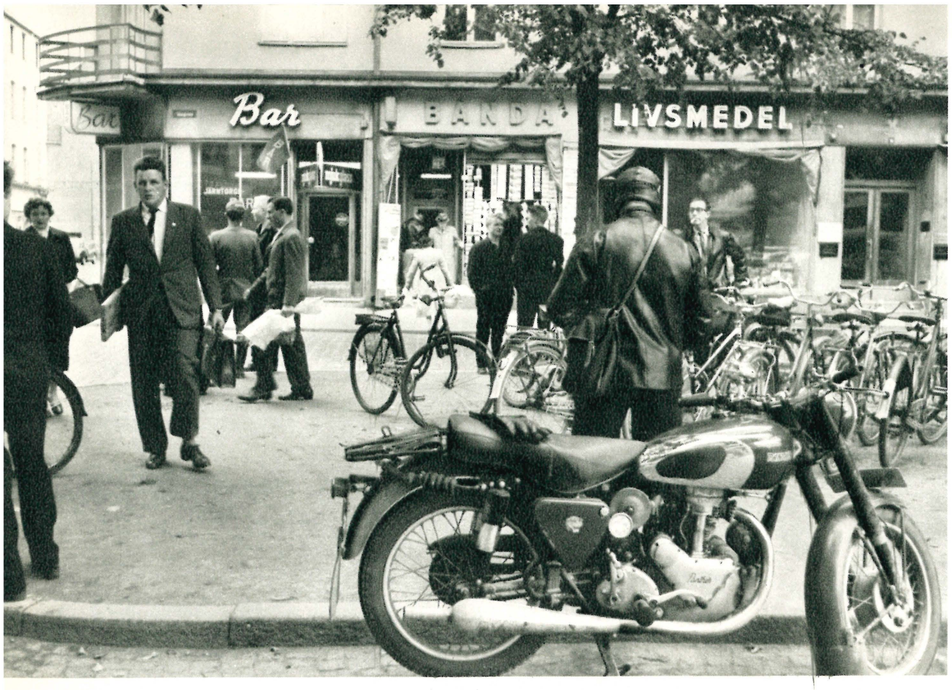

Forna tiders resenärer i Örebro beskriver gärna staden som en enda lång, rak gata omgiven av en ändlös rad hus, vilket ju inte precis är ägnat att frammana en bild av en blomstrande metropol. Den nämnda gatan existerar än i dag — det är Storgatan — men som var man kan sluta sig till av utsiktsbilden ovan har det av resenärerna skildrade husgyttret onekligen brett ut sig en smula. I själva verket griper Örebro omkring

sig åt alla håll, och få städer — Stockholm inte undantaget — torde i vår tid genomgå en sådan ansiktslyftning som just Örebro. Centrumsaneringar som andra städer i det längsta drar sig för har örebroarna med friskt mod givit sig i kast med, vilket den här följande bildsviten nog på sina håll skall vittna om.
Som de flesta örebroare lägger märke till är utsikten ovan tagen från nya vattentornets terrass. Man ser åt sydväst, har gamla vattentornet och Olaus Petriskolan i förgrunden. Där bortom på bägge sidor om Storgatans trafikåder reser sig de bägge kyrkorna Olaus Petri och Nikolai. Perspektivet är i teleobjektiv något sammandraget.

Vänsterbilderna visar en smula örebrovardag — shopping på Järntorget, en trafiktopp i hörnet av Rudbecks- och Drottninggatorna, samt mer shopping. Inte för inte är Örebro av gammalt en köpstad.

Staden Örebro var ett tag, om inte precis ett Sodom och Gomorra, så dock på väg att bli ökänt för rätt utbredd ungdomsbrottslighet. Den glittrande och neonljusflammande storstadsfasad som detta bildknippe ger en antydan om, dolde en rikt förgrenad ligabildning och stor ungdomskriminalitet, vilket satte fula spår i statistiken. Men liksom Örebro sanerar sina slumkvarter sanerar man ungdomen — budgeten för barn- och ungdomsändamål är omkring en miljon —; med den påföljd att Örebro nu är en rätt lugn stad, där ungdomsbrottsligheten är den lägsta i landet, sett i relation till jämförliga städer. Någon »West Side Story» behöver man knappast riskera att få uppleva på Örebros ibland en smula mörka bakgator och bakgårdar.

Kameran har på *bilden ovan* lekt med ljuseffekterna vid Centralparken. Billjusen ormar sig fram i vätan, reklamskyltarna blänker. Men e n effekt kan kameran inte återge — det är de tusentals kajornas skrän och skratt, när de håller sin regelbundna höst- och vinterriksdag kring Örebro gamla herrehus.

Storgatan är affärs-stråk och biogata. Här kan man tala om storstadstrafik, här tunnas folkströmmen sällan ut. Av Hjalmar Bergmans Wadköping märks inga påtagliga spår. Småstadsidyllen tillhör det förgångna.

Örebro slott kan inte undgå att imponera! Svartåns strömmar har hållit undan alltför närgången bebyggelse, vegetation och trafik, man har fri blick över det gamla fästet från de flesta håll, vilket ger rika möjligheter till romantiska och säkerligen mycket verklighetsfrämmande funderingar om gångna tider och gångna strider. Denna inrikespolitiskt så betydande vattenborg började anläggas på 1200-talet, men fästets förvandling från enbart försvarsanläggning till furstligt residens skedde först under hertig Karls tid. I slottet inreddes bostäder för de kungliga, här hölls flera viktiga riksdagar. Sedermera tunnades emellertid intresset för Örebro slott ut, förfallet grep omkring sig till den grad att en större ombyggnad blev nödvändig. Denna, som också avsåg att omdana slottet för rent praktiska syften, ägde rum 1758—64 och förlänade slottet en prägel av kärv och enkel saklighet utan onödiga krusiduller. I detta tilltalande skick stod slottet ända till 1800-talets slut, då man i välment nit och för delvis hopsamlade pengar

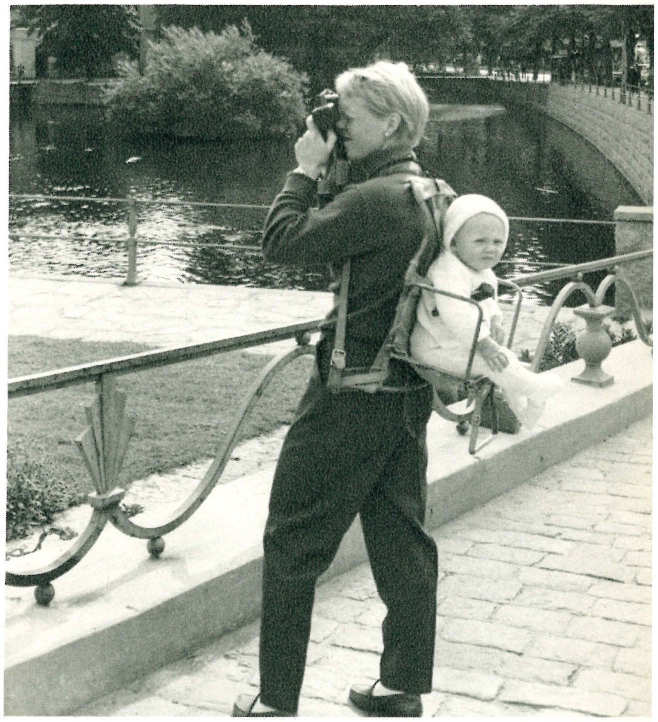

förvandlade byggnaden till »en hybrid mellan medeltida borgfäste och vasaborg» (B. WALDÉN). I vår tid är bl. a. borggården föremål för restaurering, varjämte årligen stora kostnader läggs ner på att hålla den väldiga stenkuben i gott skick. Slottet användes bl. a. som landshövdingeresidens.

Ovan: Det vattenomflutna slottet sett från norr. Till höger drar Storgatan sin breda fåra i bebyggelsen. I förgrunden skymtar statyn av Karl XIV Johan mellan Centralparkens nakna träd. *Högerbilderna* ger turistglimtar från systemet av broar och stenskodda åstränder kring slottet.

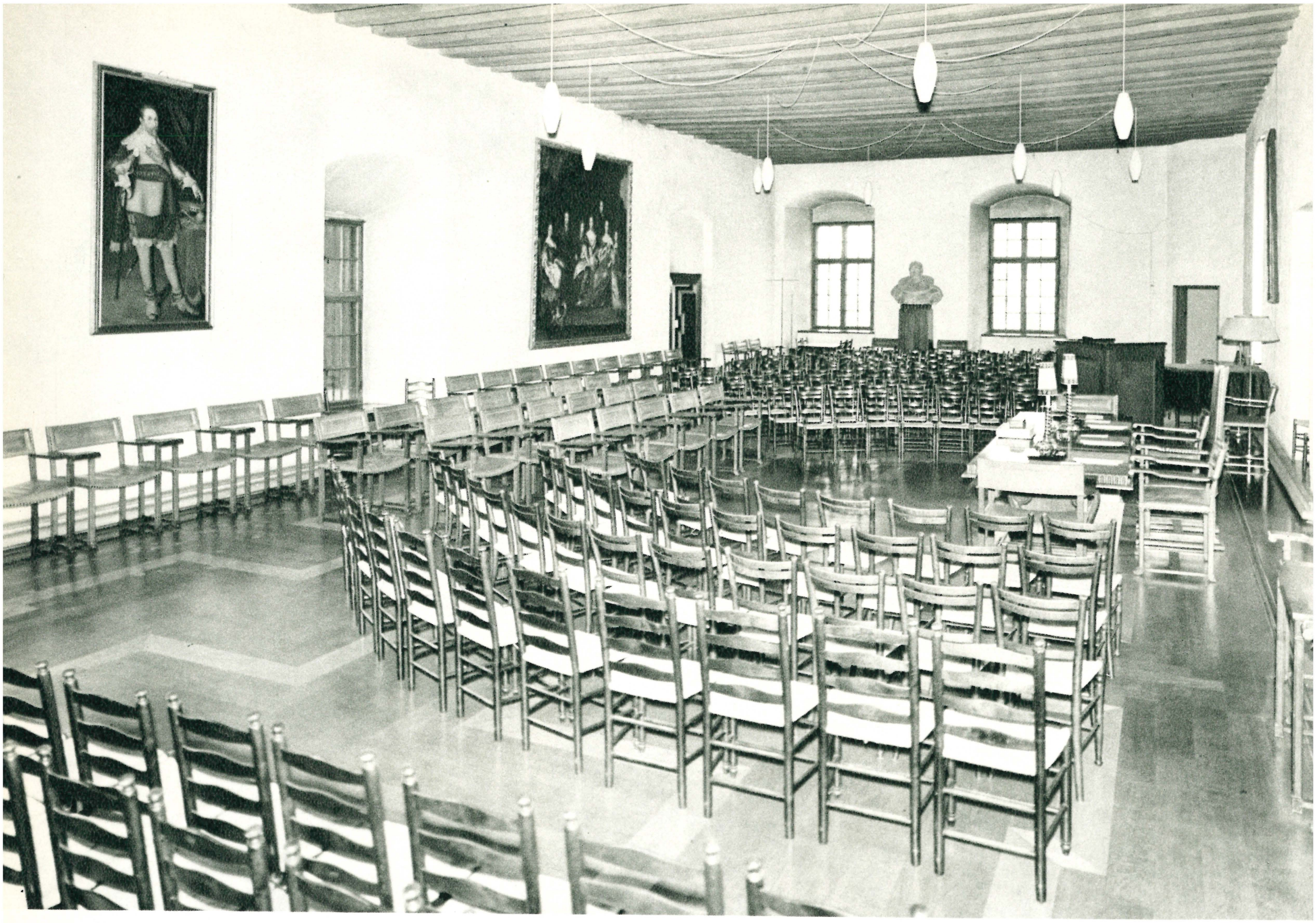

Ovan: Örebro läns museum, öppnat 1887 av Sveriges äldsta provinsiella fornminnesförening, har lokaler som i sig själv är en sevärdhet, nämligen sydvästra tornet på Örebro slott (med angränsande utrymmen). Här stiger man i vindeltrappor från »kulturlager» till »kulturlager», belysande väsentliga företeelser i Örebrolänets historia. Speciellt avdelningen för kyrklig konst innehåller många dyrgripar. Men lokalerna är otillräckliga, och en ny museibyggnad i anslutning till nuvarande Konsthallen i Slottsparken kommer att uppföras.

Vänsterbilden överst: Örebro slotts magnifika rikssal hör till den del av slottet som visas för allmänheten. *Därunder vänster:* Borggårdens nordvästra hörnportaler, uppförda på 1580-talet. *Höger:* Från museets stadshistoriska avdelning.

»Vad är det främlingen först märker, när han nalkas staden eller gör sin första promenad på dess gator? Utan all fråga den perfekta ordningen. Örebro liksom andra svenska städer har haft sin stora brand. Den ägde rum 1854. När sedan stadsplanen gjordes upp fick den stora och raka linjer. Öppenhet, ljus och rätlinighet, det är enligt mångas vittnesbörd turistens intryck. Kanske skulle helhetsbilden få ett alltför regelbundet tycke, ett drag av tråkighet, om inte de räta linjerna då och då bröts och översköljdes av små laguner av grönska och blommor — Örebro parker blev tidigt ett ordspråk bland stadsplanemän — och om inte staden ägde en pompös och romantisk medelpunkt i det gamla medeltids- och Vasaslottet, omsvallat av Svartån just där den bildar forsar. En gammal örebroare vet också, att den vindlande åstranden döljer många gömställen av romantisk naturskönhet, vrår, där blankt stilla vatten speglar melankoliska pilar och alar och där det mest meditativt lagda sinnelag kan finna en naturlig miljö för stämningsfyllda grubblerier...»

ERIK HJ. LINDER i »Stenarna där barn jag lekt» (1942).

214
414
396 3
412
137 7

»Kyrkan är besynnerlig, den har Läktare rundt omkring, Prädikstol midt på stora gången, men för övrigt ingenting märkvärdigt», skrev studenten Olof Hyltén-Cavallius i sin dagbok, då han sommaren 1835 besökte staden Örebro och dess kyrka. Men för en gångs skull hade den annars så välunderrättade resenären fel; Örebro S:t Nikolai är i många avseenden ett märkligt tempel. Helgad åt något i inlandet såpass ovanligt som sjöfartens skyddspatron, S:t Nikolaus av Bari, började kyrkan uppföras omkring år 1275 och stod efter två byggperioder färdig omkring 1300-talets mitt. Det förefaller som om man ursprungligen tänkt sig ett romanskt stilschema, men under arbetets gång började andra tendenser att göra sig gällande; gotiska element fogas in både vad gäller de stora huvuddragen och detaljutsmyckningen. I sitt nuvarande skick är S:t Nikolai det tempel som i Strängnäs' stift vid sidan av domkyrkan »ger det starkaste intrycket av den byggnadskonst som i kontinentens katedraler sökte sina beundrade mönster» (B. Waldén).

Vänstersidan: Örebro S:t Nikolai. Mittskeppet mot koret. *Ovan:* Romanska reliefer på norra korpelarnas kapitäl och baser. *Nedan:* Detaljer av predikstolens utsmyckning. Reliefer av Erik Grate 1936.

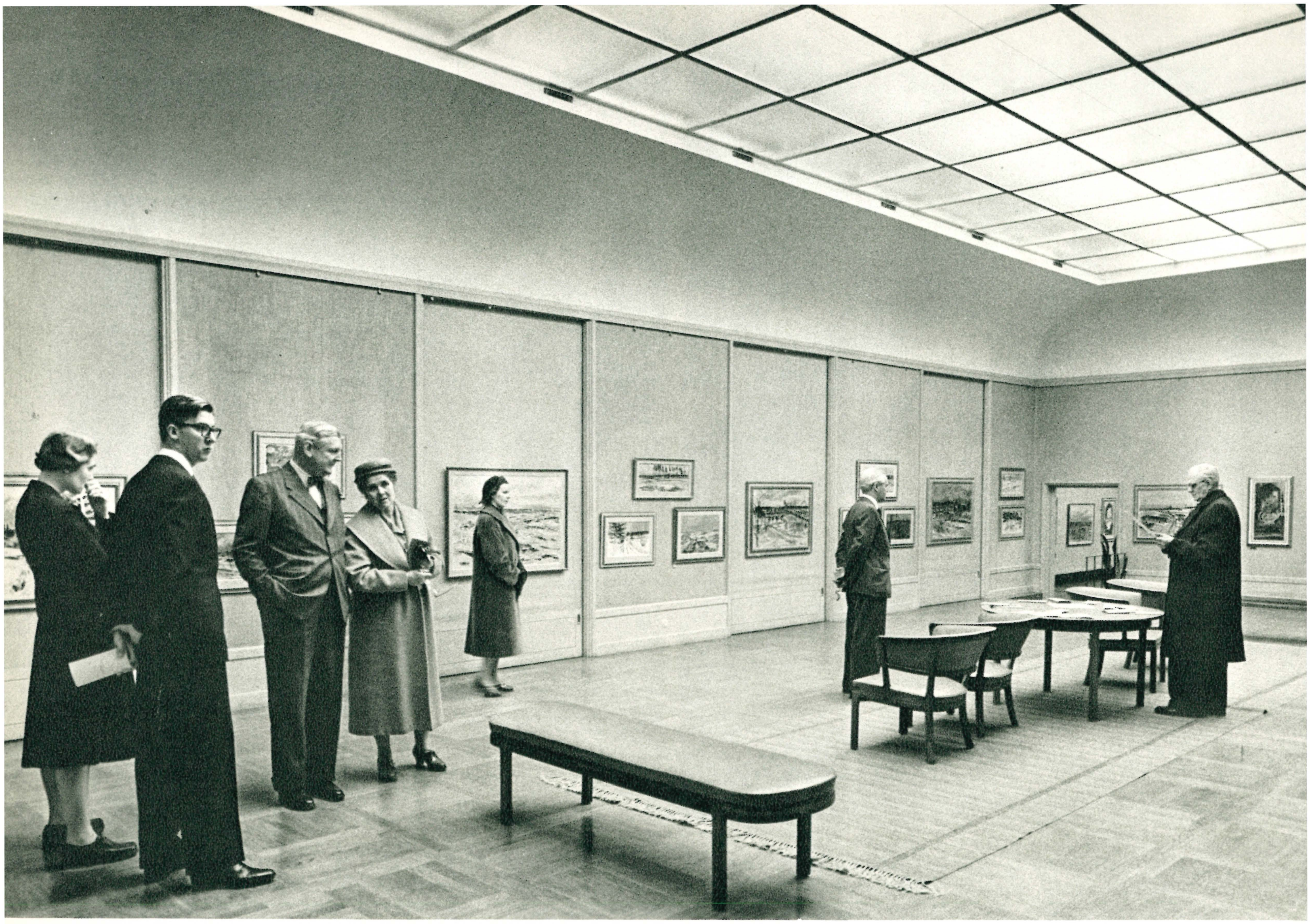

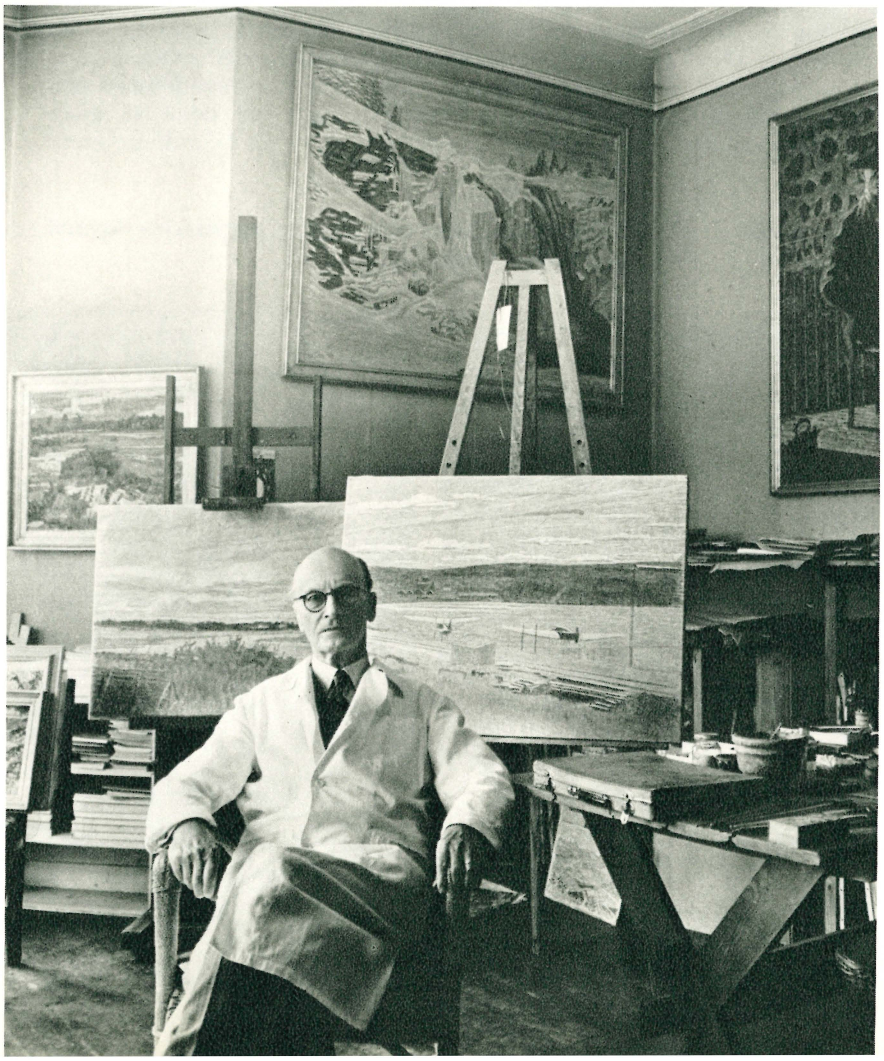

Örebro har under senare hälften av 1950-talet varit skådeplats för en livlig byggverksamhet, vilken bland åtskilligt annat nytt och nyttigt tillför staden ett kombinerat konst- och kulturhistoriskt museum av ultramodernt slag. Det skall uppföras i anslutning till nuvarande konsthallen i Slottsparken *(se bilden ovan och högersidan)*, är kostnadsberäknat till 2,5 miljoner kronor och beräknas tas i bruk 1961. Förutom kulturhistoriskt museum, konstgalleri, bibliotek, arkiv, inrymmer lokalerna studierum samt ateljéer och verkstäder för konstnärer och konsthantverkare. Kort sagt — få provinsstäder kan väl visa upp maken till kulturhärd!

Vänster: En av veteranerna bland stadens konstnärer är Frans Timén, landskapsmålare med rykte långt över provinsgränserna.

Musik- och bokvännerna i Örebro får dela hus, nämligen det 1932 invigda Biblioteks- och konserthuset *(vänstersidan och bilden ovan).* Ett embryo till nuvarande centralbiblioteket var det sockenbibliotek som genom prosten Gustaf Wilhelm Gumælius' initiativ inrättades 1862, gemensamt för stads- och landsförsamlingarna. 1911 fick biblioteket efter att länge ha fört en kringirrande tillvaro husrum i Örebro trivialskolas gamla byggnad och förblev där ända till 1932. Efter flyttningen till Biblioteks- och konserthuset har verksamheten expanderat starkt, både bokbeståndet och utlåningen ökar oavbrutet. I översta våningen har skapats ett litet Hjalmar Bergmanrum *(bilden nedan vänster),* dit minnen av Wadköpings diktare förts samman. *Nedan höger:* En av Örebros mest omtalade litterära och kulturella sammanslutningar är »Sällskapet af den 18 februari 1862 Konkordia». Under snart 100 år har detta sällskap existerat och fortfarande håller man traditionerna vid liv. Sammankomster var 14 dag; bildande föredrag står på programmet, kanske också någon lekamlig spis (foto JAN MARK).

Högersidan: I teleobjektivets suggestiva sammandragning ter sig Örebros Storgata så här. Till höger ligger Centralpalatset i hörnet av Olaigatan. I bakgrunden lyser »Svampen», Örebros nya 58 meter höga vattentorn. Vidare sticker fasaden av Olaus Petriskolan fram som en mäktig kuliss.

Vänster: Stortorget i Örebro var en välbekant samlingspunkt redan under medeltiden; här hölls årligen den berömda Hindersmässan. Sin karaktär av centrum har torget ingalunda förlorat i vår tid. Kommersen under torgdagarna är livlig, trafikrushen och kampen om parkeringsplatserna intensiv. Det är ingen fridens idyll som stadens store, lille man, Engelbrekt (skulpterad av C. G. Qvarnström), skådar ut över.

»Det finns ögonblick, då man tycker att Örebro liknar en modern maskin. Den rullar och går, det blänker om den, den är full av modernitet och framåtanda. Breda gator, fina bilar, snygga fabriker, vilkas vanligaste egenhet är att de saknar skorstenar — en skofabrik behöver inga skorstenar — sunt förnuft och effektivitet. På gatorna råder ibland trängsel, men det är ingen gammal trivsam trängsel från gångna hindersmässodagar, eller från torgkommersens gyllene tid. Det är, sanna mina ord, fråga om ett slags storstadsträngsel»

Erik Hj. Linder i »Sommarresa till diktens städer» (1955).

SKANDIA

År 1826 skrev engelsmannen Richard Wilson om Örebro att staden föreföll honom ren och välansad, men i mycket verkade samhället dock efter sin tid. Gatorna var inte stensatta, husen var byggda av trä och hade ibland tegeltak men ofta nog bara torvtak. Liksom i andra svenska provinsstäder som Wilson besökt var husen mycket små, och någon större hänsyn till reguljär stadsplan eller elegans i utseendet kunde Wilson inte spåra. Men, säger han: »det skall man kanske inte förvåna sig över eftersom knappast ens alla engelska samhällen vårdar sig om höga ideal i den vägen!» Däremot noterar han som en pluspoäng att husen som regel var brandförsäkrade. Att detta beror på de stora brandriskerna som följde med den täta träbebyggelsen är han fullt på det klara med.

Det Örebro som Wilson skildrar är i hög grad ett minne blott; en mycket stor del förstördes genom de förödande bränderna 1843 och 1854. Och på allra senaste tid utplånas i rask takt de sista påtagliga resterna av 1800-talets låghusbebyggelse. Själva Örebro centrum är föremål för nydaning. På detta uppslag ses några exempel på hur man rivit »för att få luft och ljus». *Ovan* ses nya polishuset vid Stortorget. *Vänstersidan:* Affärs- och bostadshus vid Järntorgsgatan. *Höger:* Skulpturgruppen »Olaus och Laurentius Petri», signerad: Nils Sjögren, står vid Olaus Petrikyrkan.

Det genom tiderna mest bekanta årliga evenemanget i Örebro är Hindersmässan, som brukar äga rum i slutet av januari och som genom sin karaktär av järnmarknad spelat en mycket större roll än vad det enkla marknadslivet vittnat om. Än i dag bibehåller f. ö. Hindersmässan mycket av sin forna betydelse.
Sitt namn bär denna marknad efter Finlands skyddspatron, den helige Henrik. Det var också på hans dag, den 19 januari, som Hindersmässan tidigare inleddes för att sedan pågå i flera dagar.

Bilderna på detta uppslag visar några typiska aspekter på Hindersmässkommersen. Skinnhandlare, korgmakare, gipskattförsäljare — alla har av gammalt hemortsrätt på Hindersmässan.

Bland dem som i skrift behandlat Hindersmässan i Örebro är ingen mindre än Hjalmar Bergman. I romanen »Knutsmässo marknad» heter det bl. a.: »Längre upp mot kyrkan reste sig en stad av tält, bodar och öppna diskar. Här framställde gipsmakaren sina kungliga byster, sina kattor och kaniner, krukmakaren sina krukor och lergökar, tunnbindaren sina laggkärl, borstbindaren sina borstar, kvastbindaren sina kvastar, snickaren sina tråg, pinnstolar, dragsoffor, piskesnurror och blårandiga hästar. Skomakarstånden öppnade sig som svarta gravar i snön. Gälbgjutarens disk bågnade under den gedigna bördan, bleckslagarens lätta gods klirrade och ringde för varje knuff mot det rangliga bordet. Lärftdukarna fladdrade, byxor och tröjor svängde med tomma ärmar och ben. Från grusgropen på söder, där fänaden samlades, trängde ett stadigt växande sorl. Hästar travade och grinskade, nöten råmade dovt, piskorna smällde gällt. Allt till Sankt Knuts ära.»

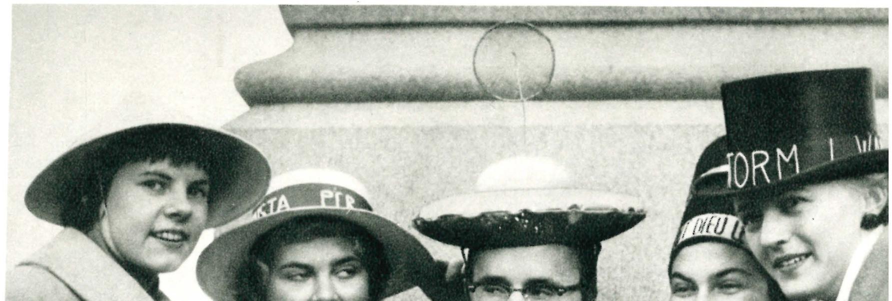

»Werser ingen hungrig mätta:
Witterhet är slät Confect
Wil man Rim på bordet sätta,
Kan man skrämma bort sin Slägt,
Magen sjelf skal kunna säga:
Lika godt med Brenners död.
Blott vi Mamsell Warg fått äga,
Som gaf mat till öfwerflöd»

Ur en minnesskrift över Cajsa Warg i tidskriften »Nytt och gammalt», 1769.

Vänstersidan: Den berömda husmamsellen Cajsa Warg, om vilken Margit Palmær skrivit en innehållsrik monografi, var född i Örebro, dotter av en landskamrerare. Det hus, där hon en gång bodde, »Borgarhuset», finns kvar, det är numera flyttat till Lars Bohms udde och inrett till Cajsa Wargmuseum. Minnesrummen har ordnats av Örebro läns museum.

Vänstersidan nederst: Skolstaden Örebro är av stor betydelse. Ceremonierna inför studentexamen vid Karolinska läroverket (Karro) och Flickläroverket, belyses av denna bild, där hattarnas deviser vittnar om abiturienternas kval inför Den Stora Dagen. Vid Engelbrektsstatyn anropar man Engelbrekt om stöd i den examensvånda som stundar (foto Örebro-Kuriren).

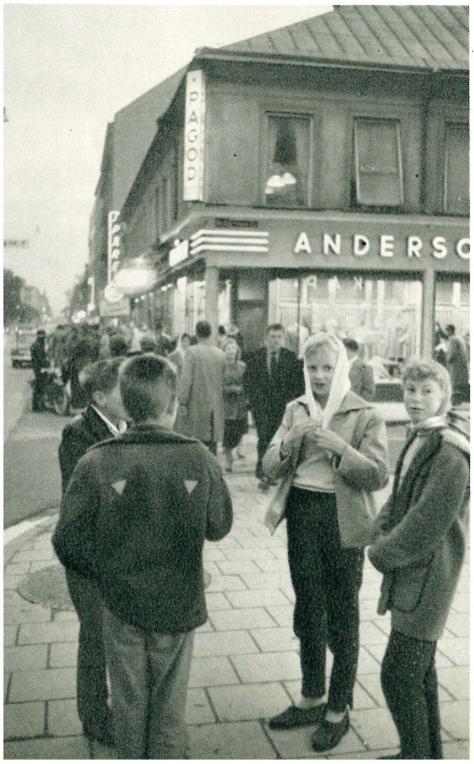

»Att *örebroboarna* ifrån äldre tider varit väl ansedda och visat sig vara goda medborgare, vittnar både gamla och nya historien.
Under de mångfaldiga hårda öden, som staden tillika med *Örebro* slott i forntid undergått, har alltid invånarnas nit och trohet för deras lagliga överhet varit obrottslig; fientliga händer lyckades ofta att beröva dem ett rikets fäste, utan att kunna något minska den oryggliga tillgivenhet de svurit Svea Konungahus. Deras kärlek för rättvisa och billighet i handel och vandel är av historien bekant, och det länder staden till ovärderlig heder, att den från äldre tider haft så giltigt mått, mål och vikt, att konung Carl IX:de genom allmänt påbud befallt, att besman samt tunnor och spänn i riket skulle inrättas efter Örebro besman, tunna och spann...
Barnauppfostran har här i alla tider varit sorgfälligt vårdad, och folkets skicklighet för vetenskaper och fria konster visar nogsamt den mängd av lärde och skicklige män, som härifrån i rikets tjänst utgått.
Det bör ej nekas, att ju här, som annorstädes, alltid varit en blandning av gott och ont; men då mängden betraktas, kan man icke bestrida att ju detta folket i alla tider varit dygdigt, redligt och arbetsamt»

J. F. Bagge i »Beskrifning om Upstaden Örebro» (1785).

Detta uppslag: Lunch- och shoppingdags i Örebro centrum. Bilderna är från Epabaren, Specialkonsum och Saluhallen. *Nedre högra bilden* skildrar en något senare timme på dygnet. Kvällstrivsel i »Gyllene Drottens» 1600-talsvalv.

Vänstersidan och högerbilden är kamerastudier av Svartån vid Örebro slott — mörka, virvlande vatten, fuktblänkande kajstenar, avlövade trädridåer. Många har skildrat denna stämning, en av dessa är Erik Hjalmar Linder:
»Örebro är en vaken, livlig, sprudlande stad — men var kan höstlyktorna spegla sig i ett svartare vatten, och var hänger pilarna ner med så romantisk sorgsenhet som på Frimurarholmen, i Slottsparken, vid Hasselbacken? Storstad och småstad alltså — öppen och rationell och rationalistisk på utsidan, döljande hemliga, tunga blida drömmar i gömslena på 'insidan'.»

Mittbilden: Det av Fridolf Wijnblad ritade nygotiska rådhuset vid Stortorget uppfördes för omkring hundra år sedan, och ansågs på sin tid som ett betydande prov på staden Örebros resurser. Skulpturer föreställande Sanningen, Rättvisan, Slöjden och Vetenskapen pryder fasaden, som än i dag är en sevärdhet.

Nedre bilden: Kungsstugan — nu på Lars Bohms udde — är en svalgångsbod från 1500-talet med väl bevarade renässansmålningar (se det inledande kulturhistoriska avsnittet i detta bildverk). Traditionen förmäler att Karl IX ska ha övernattat här vid flera tillfällen. För en gångs skull förmäler traditionen sant.

Nästa uppslag: Sammanlagda ytan av Örebros parker, bad och idrottsanläggningar uppgår till 1.350.000 kvadratmeter, vilket proportionsvis är mer än vad som bjuds i flertalet andra städer. Om man ser till parkerna i själva staden är Västra Rostaparken störst med 44.000 kvm. Närmast följer Stadsparken med 37.000 kvm, och det är från denna centralt belägna oas, som bilderna hämtats.

Örebro är ett frikyrkocentrum av stora mått — en riktig »läsarstad». Sammanlagt finns nio frikyrkliga församlingar, av vilka de största är Elimförsamlingen (Pingstkyrkan) och Baptistförsamlingen Filadelfia. Vardera har de omkring 1.000 medlemmar. *Bilden ovan och vänstersidan* visar stormöte i stadens största frikyrkolokal, Pingstkyrkan, uppförd 1943. *Nedan:* Vardagskväll i Betel' yrkan.

Vänstersidan: Idrottshuset är en stor tillgång för Örebros många sportintresserade. *Ovan:* De stora utomhusarenorna är Eyravallen och Örnsro.

Nedan: Gustafsviksbadet, beläget efter riksvägen strax söder om Örebro är numera för litet för att kunna tillgodose örebroarnas behov av friluftsbad. Ett nytt sådant finns på papperet. Det ger plats för 4.000 badande åt gången och kostnadsberäknas till 4,5 miljoner. Projektet innebär att hela Gustafsviksbadet byggs om och förvandlas till ett stort friluftsområde.

Detta uppslag: I villasamhället Närkes Marieberg, söder om staden, har Örebro-Bergslagens Travsällskap sin travbana, där det under veckohelgerna ordnas tävlingar med totospel. Publiktillslutningen ökar ständigt — här som på andra travbanor runt om i landet.

Nästa uppslag: Industrisamhället Örebro är känt som »skostaden», men faktum är att endast 16 % av befolkningen har sin utkomst av skotillverkning. Industribilden i sin helhet visar stark differentiering; i Örebro finns mekanisk industri, pappersbruk, livsmedelsfabriker, konfektionsindustrier etc.

Uppslagets högerbild visar en interiör från största skoföretaget, Oscaria Skofabriks AB, grundlagt 1907, och nu med sina mer än 250 minutaffärer ett känt namn över hela landet. *Vänsterbilden:* Skomakeriyrket har fina Örebrotraditioner. Här får Linds skomakeri representera ett av de många småföretagen inom detta yrke.

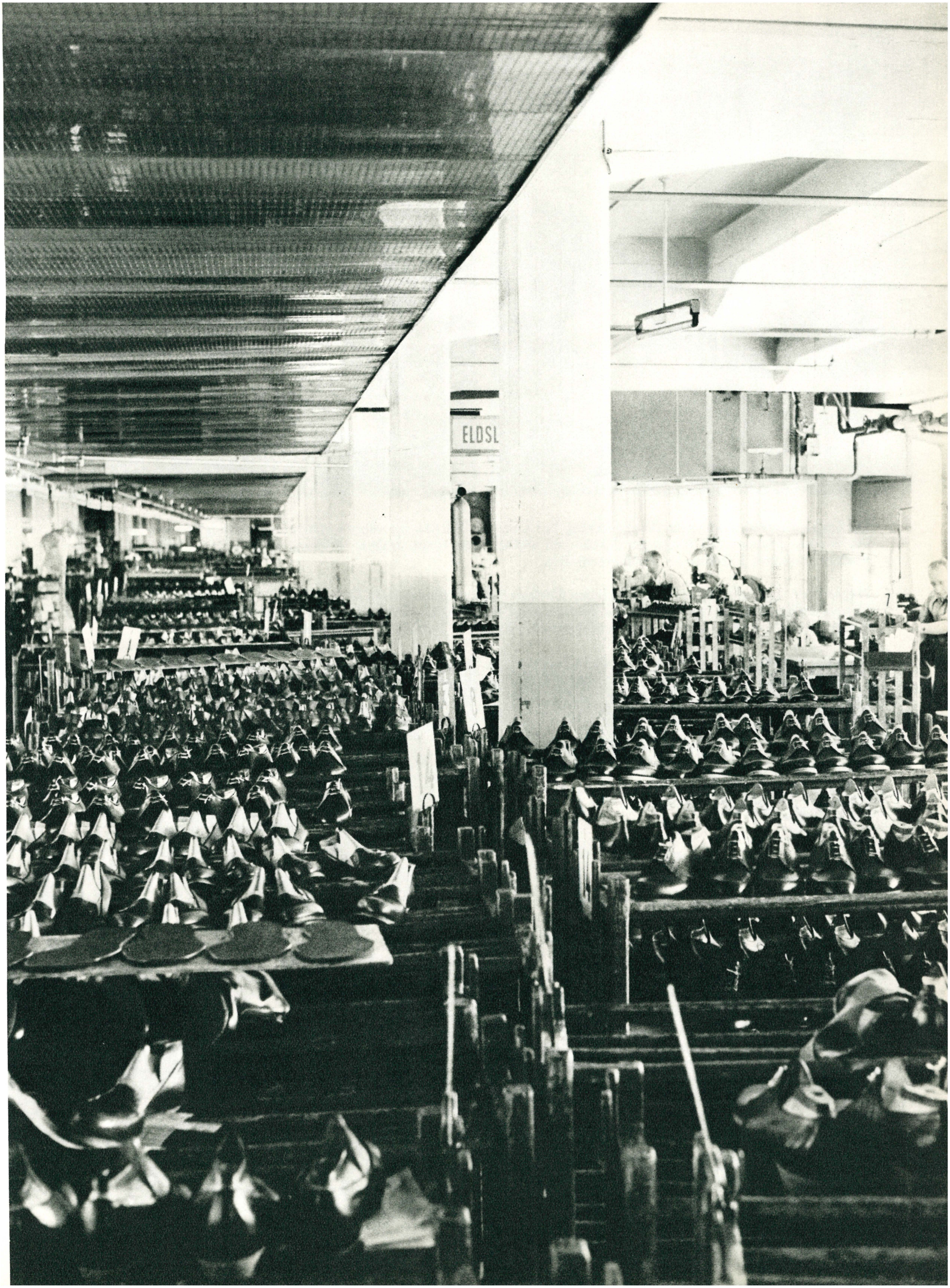
ELDSL
14

De bägge bilderna ovan visar skotillverkning hos Oscaria. Flickan till vänster sysslar med nåtling; fodret sys fast vid ovanlädret. Mannen till höger ger klack- och sulkant den första färgen. *Bilderna nedan* visar ytterligare en högmodern skofabrik i Örebro — Skofabriken Rex.

Högersidan: Det mest kända företaget inom Örebros livsmedelsindustri är Örebro Kexfabrik. *Övre bilden* visar en av de nya anläggningarna för kontroll av färdigbakade kex. *Nedre bilden:* En inslagningsmaskin som automatiskt förpackar kexen i lufttätt omslag av aluminiumfolie. Fabriken sysselsätter c:a 350 arbetare.

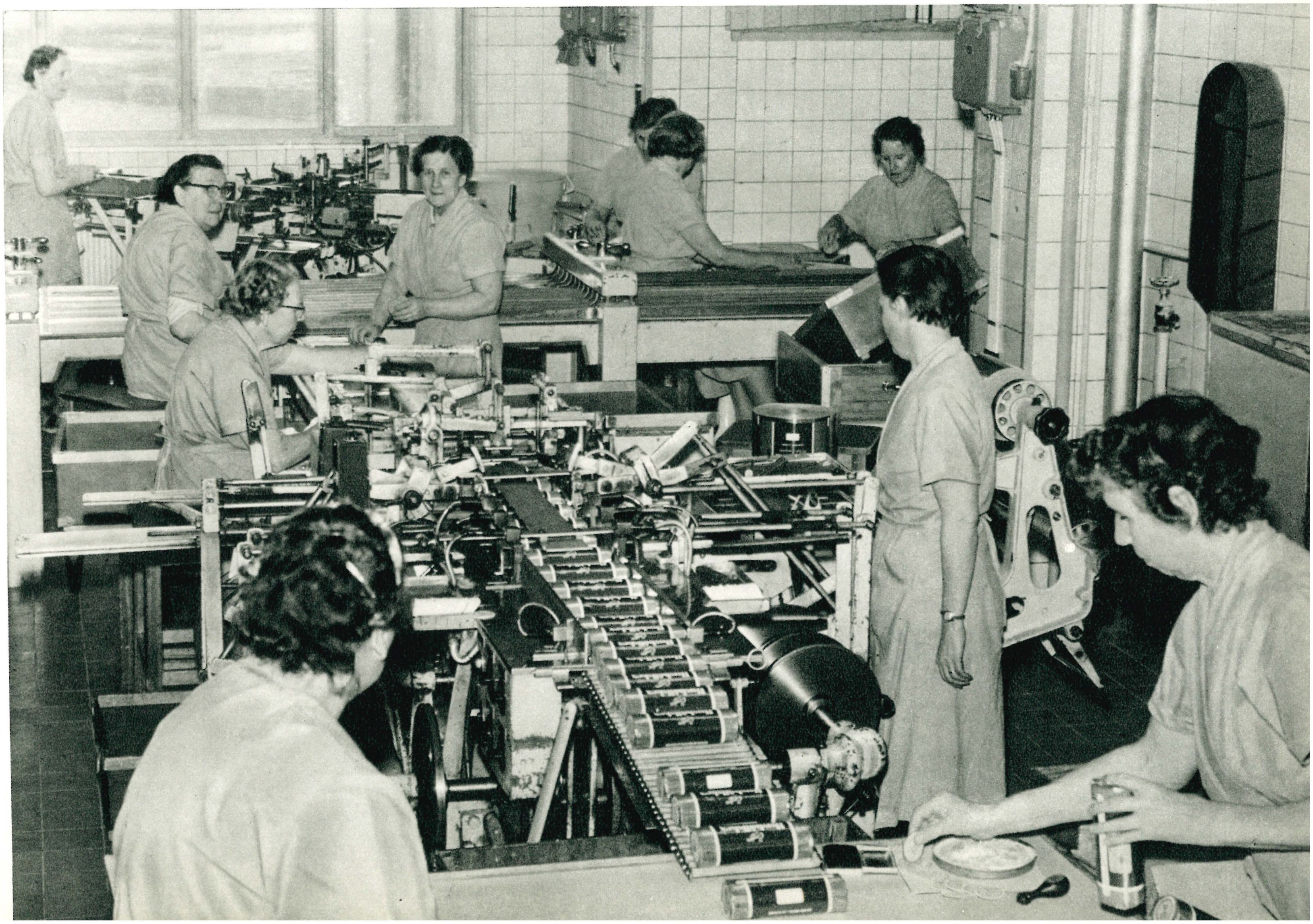

22
2
3

Örebro är av gammalt ett vägskäl, en trafikknutpunkt, och vad är naturligare än att SJ här lagt en av sina stora huvudverkstäder. *Vänstersidans bild* visar hur en rälsbusskorg sakta dalar ner på nyreviderade boggier. *Högerbilden* avslöjar ett viktigt arbetsmoment — ett drivhjulpar till ett elektrolok sätts upp i ett arborrverk för bearbetning av hål till koppeltappar. SJ:s huvudverkstad är en utmärkt representant för den högt utvecklade tunga industrin i Örebro.

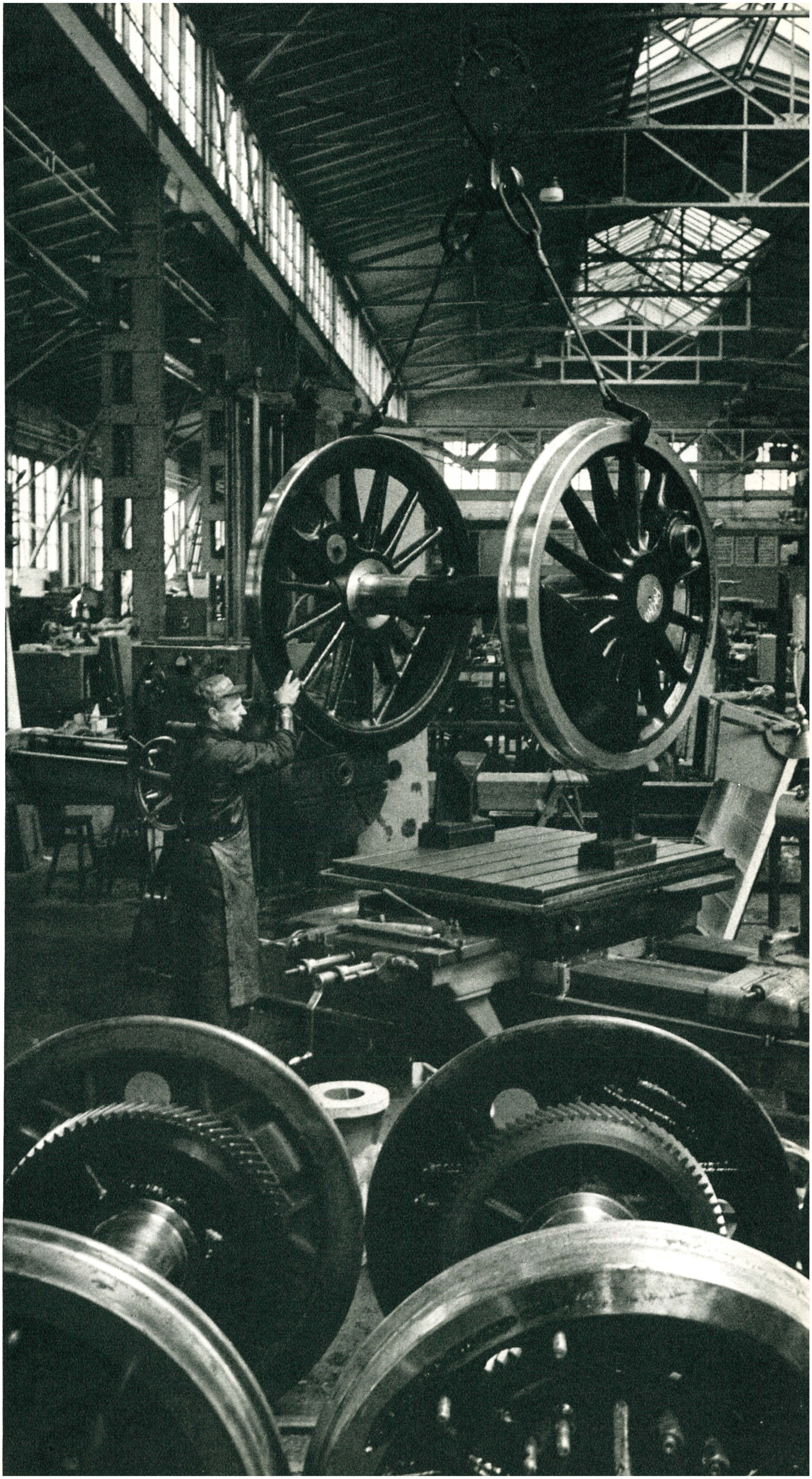

En bakgrund till Örebroindustrins säkra ställning är den nära tillgången till råvaror. Bergslagens skogar är en outsinlig materialtillgång för träindustrin — pappersbruk, massa- och wallboardfabriker i Örebroområdet. Vad bergshanteringen beträffar ligger faktiskt Örebro län på tredje plats inom riket i fråga om produktion av järnmalm. Endast Norrbotten och Kopparbergs län kommer före.

Frisör

»'Förbi och dött och rivet.
Din barndoms syn på jorden
har flyktat bort som drömmen
Du är en främling vorden!

Så tyckas husen tänka
den nya stolta raden.
'Förbi och död och svunnen
den gamla, lilla staden.'»

Hugo Gyllander i dikten »Den gamla, lilla staden» (1913).

Detta uppslag: 1950-talets Örebro. Bilder från stjärnhusområdet i Rosta.

Örebro hade länge i den gamla träbebyggelsen på Söder en miljö, där det gavs unika möjligheter för kulturhistoriker att studera byggnadsskicket i mellansvenska städer, sådant detta utformade sig under 17- och 1800-talen. Länge höll dessa kvarter sin karaktär och bevarade sitt idyllrykte, men ungefär vid tiden för andra världskriget började en förslumning göra sig gällande, vilken krävde rigorösa åtgärder. Tomterna var begärliga — kanske indirekt en anledning till vanskötseln av husen — och det beslöts om exploatering och sanering. Fyra särskilt betydelsefulla gårdar och hus har tagits tillvara för att återuppbyggas inom kulturreservatet på Lars Bohms udde; det övriga offras mer eller mindre fullständigt för att bereda plats åt en ny stadsdel om sammanlagt 700 moderna lägenheter plus stora affärs- och kontorscentra.

Ovan: Det gamla rivs, det nya kommer. Ett foto våren 1959 från Rudbecks-, Kungs- och Drottninggatorna.

Vänster: Vem sörjer väl över att bakgårdsmiljöer som denna försvinner?

Högersidan: Från det moderna Örebro. Den 35 meter höga »skyskrapan» i stjärnhusområdet, Rosta.

Örebro är med sina 74.200 invånare ett storcentrum i Bergslagen, industriort och centralt belägen köpstad. Oavbrutet krävs nya bostadsområden, staden växer ut i koncentriska cirklar över de forna lantligt betonade ytterområdena. *Ovan* ses en utsikt från stjärnhusbebyggelsen vid Vintergatan över årsringar av bebyggelse in mot stadens centrala delar, markerade av Olaus Petrikyrkans spetsiga torn. Också de olika varianterna av vattentorn avslöjar, hur smaken och stilidealen har växlat — och växlat snabbt. Det är numera längesedan man ansåg att ett publikt vattentorn prompt måste se ut som en Skansenstuga på hög sockel. *Högerbilderna* är ett axplock från nutidens Örebro. Mest rör det sig om Baronbackarna, vars fritidscentrum väckt en hel del uppmärksamhet. Det hela har kort och gott fått namnet Fritiden, och lika kort och gott kan man säga att här kan modern ungdom hitta på allt som roligt och på samma

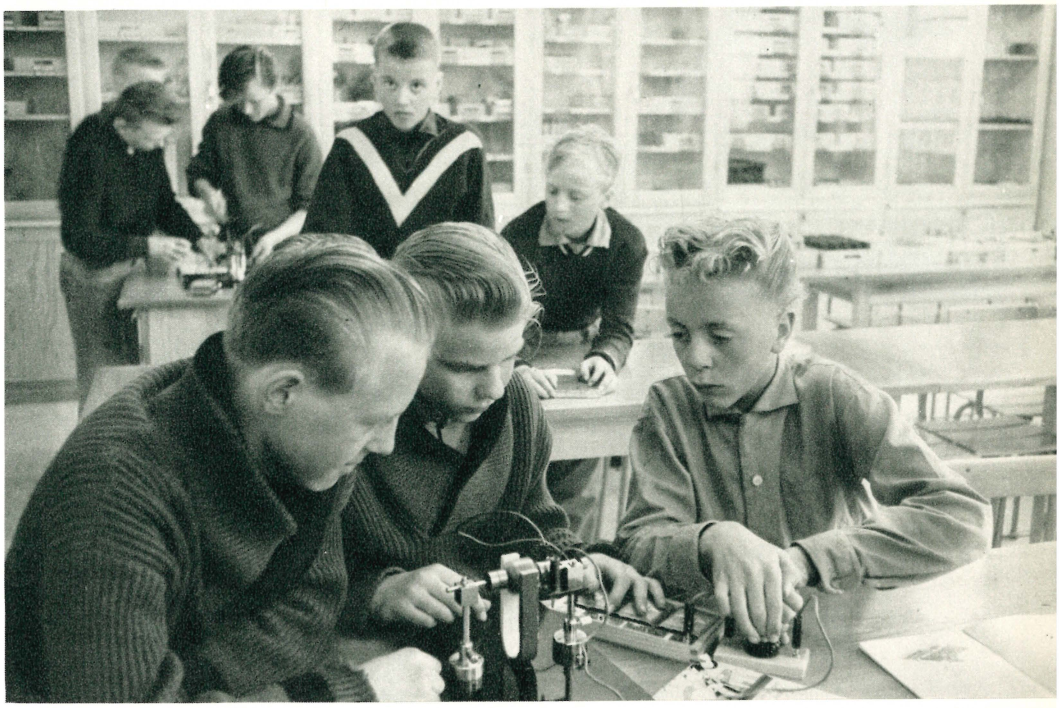

gång nyttigt är. Exempelvis spela teater, eller pussla ihop en elektrisk grej. Eller fotografera, eller lära sig sköta håret. Ja — eller något annat som kan vara bra att kunna och att veta. Örebro stad gör mycket för sin ungdom; de kommunala anslagen är alltid mycket betydande, initiativen är många och friska.

Örebro hade en gång i världen den tvivelaktiga äran att ståta med det lägsta födelsetalet i landet, men den tiden och epoken är sedan länge förbi. Nu är nativiteten tillfredsställande, och liksom man livligt engagerar sig för ungdomsvården *(se föregående uppslag)*, tar man friska initiativ i barnavården. Äran här tillkommer i hög grad en enda man, chefen för Barnsjukhuset, dr Olof Brandberg. Han var med om att efter delvis nya riktlinjer utforma stadens nya barnsjukhus, ett enplanskomplex med 67 vårdplatser, och det var också han som i flera fall lancerade en ny giv inom sjukvården. Framför allt har han ägnat sin uppmärksamhet åt spastikerna och åt de sockersjuka barnen, kanske också åt ett alltmer intensifierat samarbete mellan dem som leder ett barn från sjukdom till hälsa.

Det berättas att långliggarbarnen på Örebro barnsjukhus brukar kalla sjukhuset för »hemma»; det är ju ett betyg så gott som något. Kanske detta bildsvep förklarar varför barnen trivs så väl med både personalen och med lokalerna, ja, med hela stämningen.

Ovan ses väntrummet — ljusa, optimistiska färger, bekväm möblering, blommor, tavlor; visserligen inte något unikt men dock en entré som är typisk för hela sjukhuset. *Högerbilden* visar dekor i ett av sjukhusets dagrum.

Vänstersidan överst: Ett arbetshörn i arbetsterapiavdelningen. Konsthantverk i olika former spelar en stor roll.

Därunder: Ungarna har många möjligheter att fördriva tiden. Förrådet av leksaker är stort.

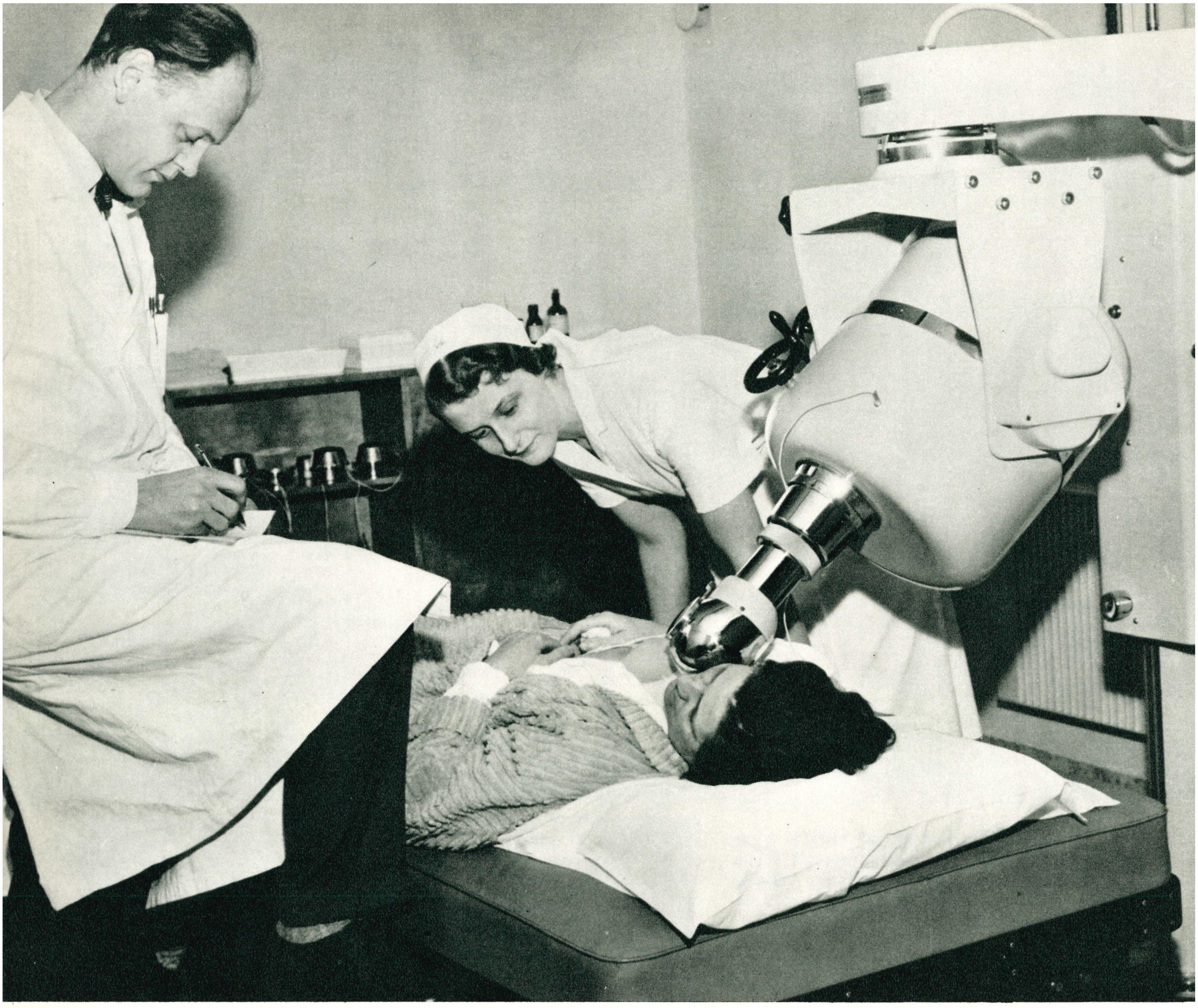

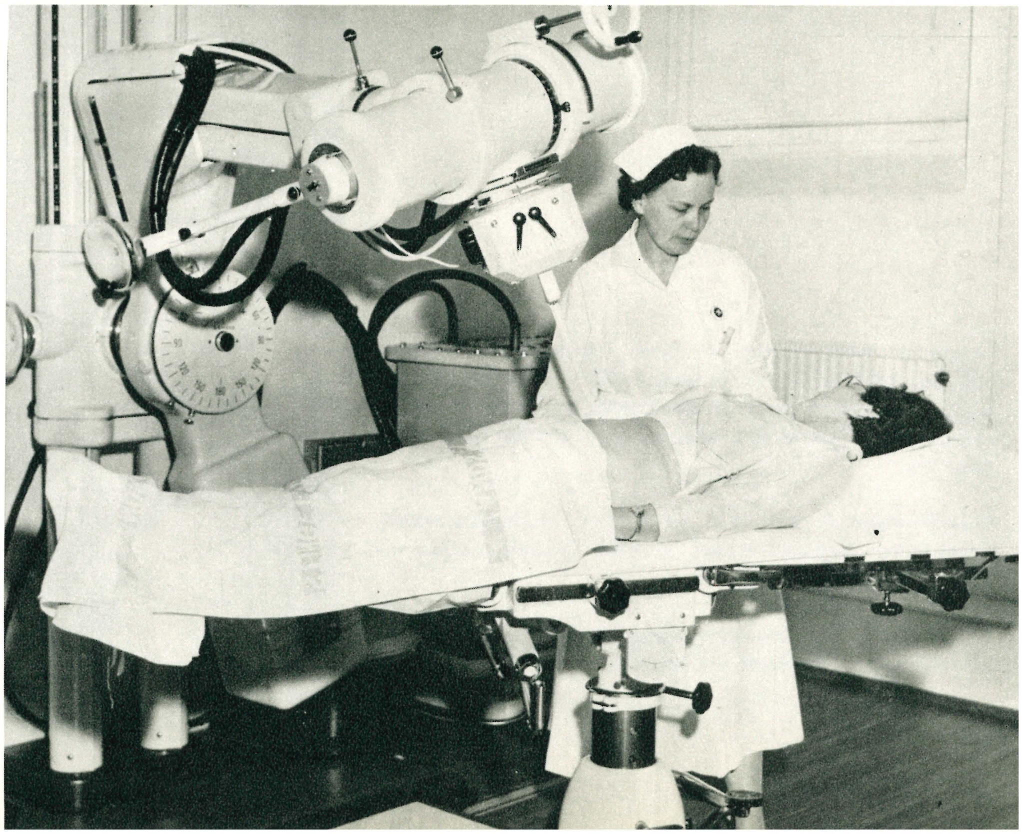

Vänstersidan: Den organiserade sjukvården i Örebro räknar anor från 1500-talet, ja, kanske rentav från medeltidens i kyrklig regi upprättade »själagård». Till en början var villkoren mycket torftiga, men omkring 1780 byggdes för en kostnad av 5.000 riksdaler specie en trevånings sjukhusbyggnad, vilken f. ö. står kvar ännu. Byggnaden hade den tredubbla funktionen av sjukhus, dårhus och fattighus, och det är i denna anläggning som ursprunget till Örebro lasarett får sökas. Nu ligger i Örebro landstingets centrallasarett, som vid flera tillfällen byggts ut och moderniserats. *Vänsterbilderna* visar interiörer från lasarettets röntgen- och radiologavdelning. Man ser bl. a. en koboltkanon för cancerbehandling *(övre bilden)* samt en s. k. pendelapparat *(nedre högra bilden).*

Denna sida högerbilden: »Resonans». Skulptur i brons av Arne Jones i Stadsparken. *Nedan:* Barnsjukhusets exteriör i Örebro.

Nästa uppslag: »Svampen», det nya vattentornet i Örebro har inte bara blivit en originell detalj i stadens silhuett utan också något av en signatur för hela samhället. Betongsvampen är grundlagd 10 meter ner i urberget, och själva reservoiren, belägen i svampens hatt, byggdes på marken och lyftes till sin plats med hydrauliska krafter. Största stighastigheten var 60 cm per dag. Nio miljoner liter vatten rymmer reservoiren, vilket motsvarar 1/3 av dagsförbrukningen inom Örebro.

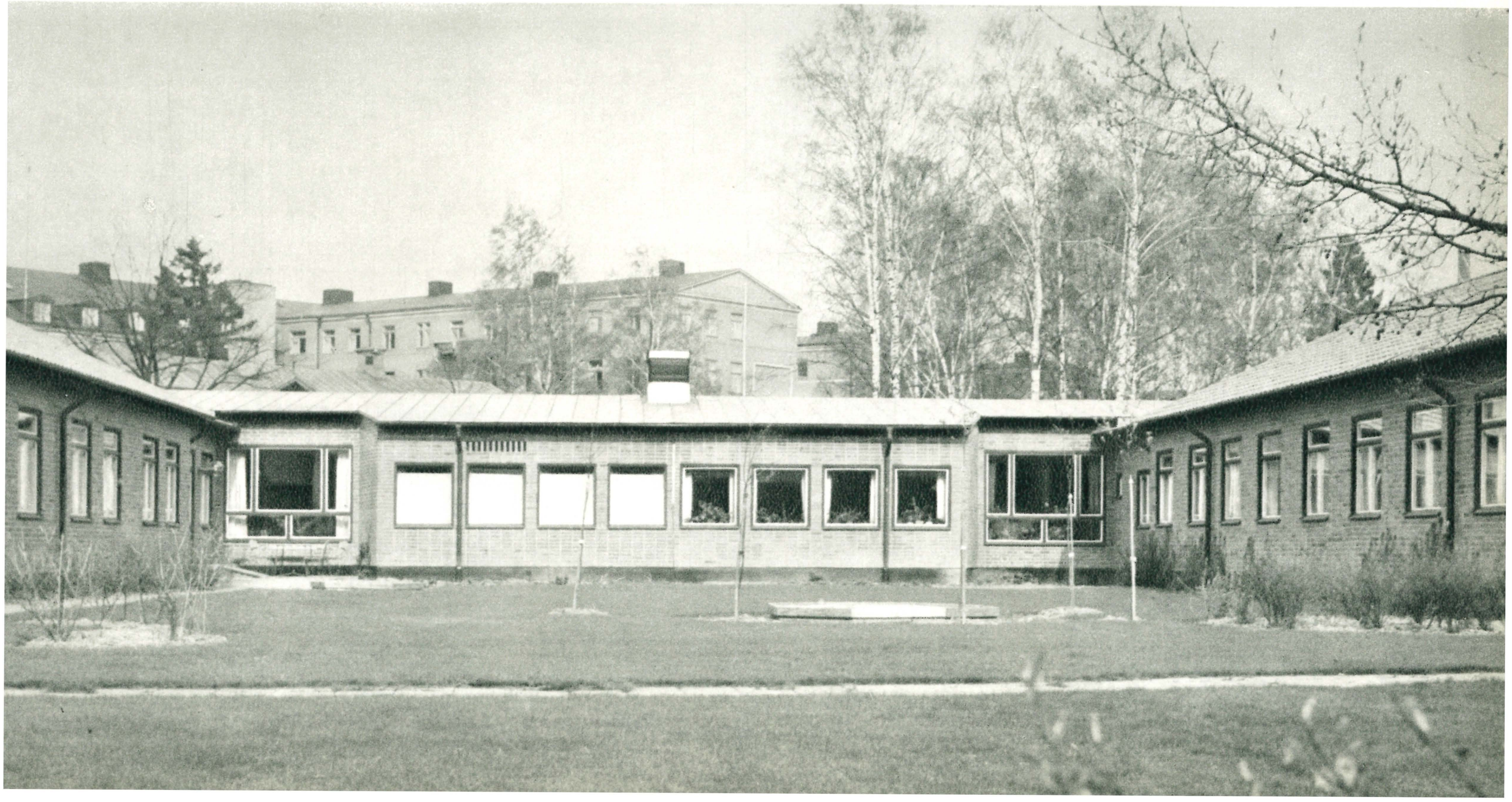

Kaffeterrassen på »Svampen» i Örebro, belägen 48 meter över markytan, medger en strålande utsikt. Man ser inte bara hela Örebro utan dessutom långt bort mot Tiveden och Tylöskogen, Kvarntorp och Kilsbergen ut över Hjälmaren och Närkeslätten. Örebrosvampen har fått efterföljare i andra svenska städer.

»Bror Hugo, vi hava passerat genom Örebro, en stad, varom riksdagshistorien vet mycket, geografien litet, och poesien intet. Men vi kommo längre fram. Jag håller före, att Närke alldeles icke har sitt namn av Neri Jarl, utan att det betyder Ner-rike eller Nederland; det är Sveriges Pays-Bas. Tillåt mig den förmodan att hela landet söder om Örebro varit en sjöbotten i sina dar. Mosås slätter ger jag raggen, men vid Kumla repar det sig och blir vackrare»

C. J. L. Almquist i »Baron Julius K*».

Ovan: Utsikt över Närkeslätt vid Hjortsberga. De plana slätterna begränsas av skogklädda åsar; bortom dem blånar bergen.

Höger: Skördearbete på slätten. Närkes jordar ger god avkastning.

Vänsterbilderna: I Kräcklinge socken ligger Torp — sedan länge ett centrum för Helgelseförbundets konferenser. Förbundet, som bl. a. utför missionsarbete i Sydafrikanska unionen, Tanganyika, Japan, Formosa samt i Europa, stiftades 1887 som ett »osekteristiskt missionssällskap» under inflytande av den angloamerikanska helgelserörelsen. Dess samlande kraft under pionjäråren var godsägaren Maximus Hedin, bosatt på Torp i Närke; därav kom det sig att just denna plats blev förbundets vallfartsort. Antalet anslutna församlingar i Sverige är nu fler än 100.

Torpkonferenserna brukar äga rum vid midsommartid och mötesplats är som regel en väldig lada nära huvudvägen vid Torp *(se vänsterbilderna)*. Mötespubliken brukar vara ansenlig, man räknar besökare från hela världen; ett enda midsommardagsmöte kan locka upp till 10.000 åhörare. I en närbelägen park har anordnats originella böneställen för pilgrimer från olika länder och världsdelar. Här finns t. ex. en autentisk negerhydda.

»Bland de många närkeskyrkorna från romansk tid är det tre, som förtjänar särskild uppmärksamhet, nämligen de i Mosjö, Hovsta och Hardemo. I Mosjö återstår hela medeltidskyrkan så när som på den absid som funnits vid korets östgavel.» BERTIL WALDÉN i »Hardemo. En sockenkrönika» (1955).

Bilden ovan visar Mosjö kyrka från söder och ger en god uppfattning om byggkroppens väl avvägda proportioner och tornets förnäma resning. Mosjö kyrka uppfördes omkring 1200 och antas ha varit en av fromma pilgrimer besökt votivkyrka. Tornet har kvar sin romanska huv. I det inre av kyrkan har nyligen märkliga 1600-talsmålningar tagits fram i samband med en restaurering.

Ovan: Domarring vid Hjortsberga, nära Kumla. Den består av nio resta stenar; i omgivningarna finner man ett bronsåldersröse samt ett stort järnåldersgravfält.

Vänster: Vid den sedan länge torrlagda Mosjön finner man Säbylund, ett herresäte, nämnt första gången redan på 1300-talet och ägt bl. a. av ätterna Natt och Dag samt Sparre. Huvudbyggnaden uppfördes 1781—87, och en av interiörens största dyrgripar är biblioteket, vilket omfattar mer än 12.000 band.

Ovan: Riksväg 6 vid Mosjö kyrka. Stora arbeten pågår för att ge denna trafikled möjlighet att svälja den alltmer omfattande trafiken.

Höger: Eken uppträder i Närke särskilt inom de kalkrika områdena, men är i likhet med asken ofta knuten till gammal kulturmark. Ett exempel är detta landskap vid Ullavi i Sköllersta. Man anar hedendom bakom ekens förekomst här (foto M. SJÖBECK).

Nästa uppslag högersidan: En domarring med magnifika stenar kan Hammar i Asker uppvisa.

Uppgifter om jordbruket inom provinsen Närke kan vara svåra att sålla fram ur den officiella statistiken, eftersom denna som regel hänför sig till länet, inte landskapet. Men begränsar man sig till Närkes slättbygd kan man få en viss uppfattning om tendenserna genom studiet av en jordbruksundersökning, företagen i mitten av 1950-talet för Hushållningssällskapets räkning i Kräcklinge socken. Av denna framgår att mer än hälften av marken upptas av åker, att huvuddelen av befolkningen lever av jordbruk, att medelarealen för gårdarna är 30—35 hektar och att de kreaturslösa jordbruken ökat i antal. Närkebönderna har alltså gjort som sina kolleger på andra håll i landet, ökat spannmålsarealen på vallens bekostnad. Antalet hästar har gått starkt tillbaka; varje nytillkommen traktor slår ut 2 à 3 av de gamla dragarna. Parallellt med detta går en minskning av antalet anställda på gårdarna. Bondefamiljen av i dag sköter nu ensam en areal som är nära dubbelt så stor som den man mäktade klara innan mekaniseringen bröt genom. Man odlar mest havre, höstvete, korn, oljeväxter samt potatis. Hektarskördarna motsvarar väl svenska genomsnittet.

Vänsterbilden: Potatisskörd i Mosjö.

336
3395
336
3395

Sköllersta kyrka är nyrenoverad, ljus och behaglig, en väl vårdad gemensam egendom för Sköllerstaborna. Men så är den också till sin utformning och byggnadshistoria i särställning bland Sveriges landskyrkor. Konsthistorikern Erik Lundberg skriver härom: »Redan genom sin storlek intar Sköllersta kyrka ett bemärkt rum bland Sveriges medeltida landskyrkor. Endast mycket få av dessa kunna taga upp tävlan. Och undantagas de stora klosterkyrkor, som först i sen tid fått landssockenkyrkans funktion, äro de stora landskyrkorna antingen tillkomna under nyare tid eller också härstamma de från medeltidens slut... Sköllersta däremot byggdes redan på 1200-talet.»

Vänstersidans bild ger kanske en uppfattning om Sköllersta kyrkas storlek. Två pelarrader delar rummet i tre skepp.

Bilden ovan: Västfasaden och klockstapeln.

Höger: Kontraktsprosten Bertil Abrahamsson i Sköllersta kyrkas predikstol.

Högersidan: Givetvis finns det en tradition om hur platsen för Sköllersta kyrkobygge valdes. Egentligen hade man tänkt lägga kyrkan på en helt annan plats, men trollen i grannskapet tyckte illa vara, och de rev på nätterna ner vad man byggt på dagen. Då lade man en tung sten på en drög, spände en ung sugga för drögen och lät suggan gå vart den ville. Suggan drog iväg och stannade så småningom på kyrkans nuvarande plats. Hade emellertid det arma djuret vetat sitt kommande öde är det väl troligt att hon i förskräckelsen dragit iväg ännu mycket längre. Som lön för mödan blev hon nämligen levande begraven i kyrkbacken. Det påstås att hon sedermera spökat för sockenborna och det kan man ju knappast förtänka henne.

Historiska fakta om kyrkans tillkomst är sparsamma. En äldre medeltidskyrka ersattes på 1270—80-talen av den nuvarande, och för arbetet svarade en byggnadshytta verksam i både Sköllersta och Glanshammar — en hytta med gotländskt ursprung och med erfarenhet från kyrkobyggen i Linköping och Vreta. Sköllerstas interiör är osedvanligt väl bevarad, utsmyckningen är enkel och värdig. Kyrkogården domineras av den cirka 40 meter höga klockstapeln, byggd av Kumlabon Anders Tornresare på 1660-talet för en arbetslön av 170 daler kopparmynt, vilket i vår tid låter rimligt nog.

Vänsterbilderna: Kyrkkaffet efter söndagens högmässa är en tradition som blir allt populärare. Kyrkoråd och syföreningar tävlar om att fungera som värdar och spendera sju sorters kakor på församlingsherden. Här är det Sköllersta kyrkoråd som bjuder, och lokalen är församlingshemmet.

Nästa uppslag vänstersidan: Mot en bakgrund av moderna textilier strålar en präktigt bemålad Madonna med barnet i Sköllersta kyrka. Skulpturen daterar sig från början av 1400-talet. *Högersidan:* Till Närkes konsthistoriskt viktiga kyrkor hör också Hardemo, vigd åt S:t Olof. Av den nuvarande kyrkan är emellertid bara tornet ursprungligt. Portalens tympanon smyckas av en grund relief, två djur och mellan dem Livets träd. Reliefen är en rest av Hardemos ytterst märkliga sydportal — på sin tid den mest påkostade i Närke.

306
337
66

Till raden av i denna bildsvit nämnda Närkekyrkor sluter sig värdigt Hardemo, även om det omedelbara intresset kanske begränsar sig till tornet. Detta är nämligen den nuvarande kyrkans hela återstod från romansk tid, men denna återstod är av en sällsynt skönhet. Murningsteknik, formgivning, utsmyckning — allt står på en hög nivå. Den romanska kyrkan i Hardemo grundlades vid 1100-talets slut, troligen som en ersättning för ett träkyrkobygge från missionstiden. Medeltidskyrkan ägde bestånd till fram på 1700-talet, då allt utom tornet revs och ersattes av den nuvarande byggnaden. Vid denna ombyggnad förlorade Hardemo bl. a. sin unika sydportal, av vilken delar emellertid återfinnes i nuvarande västportalen *(se föregående uppslag)*.

Det är en mängd sägner spridda kring Hardemo kyrka och dess närmaste omgivning — Olofskällan och fornlämningsområdet vid Skyberga. Här finner man Närkes största forngrav, Torshögen *(bilden ovan)* samt på det närbelägna »Skeftasberget» ett gravfält från vendeltid. Detta gravfält har tidigare satt myror i huvudet på fornvännerna, man trodde sig nämligen här kunna spåra resterna av en borg, byggd och bebodd av en jarl Sigtrygg. Hos denne jarl sades det att Olof den helige hade sitt högkvarter under sin vistelse i Hardemo. Sockenen utpekas på goda grunder som ett centrum för Närkes S:t Olofstraditioner. Ett påtagligt exempel på detta är Olofskällan vid kyrkan, och en starkt skadad Olofsbild i trä, nu på hedersplats i Hardemo-koret.

Tarstaborg och Åmhälla borg är två närkiska fornborgar om vilka det genom tiderna berättats många fantasifulla sagor. Det sägs att förr i världen fanns i Sköllersta två bröder, som bägge var kungar och som — inte oväntat — låg i strid med varandra. Kung Åmund bodde på Åmundhäll, hans broder Sigge på Tarstaborg. I en drabbning hade den sistnämnde tagit Åmunds son till fånga, och Åmund lovade Sigge en guldkedja så lång att den räckte runt hela Tarstaborg om han blott ville ge sonen fri. Men kung Sigge lät inte locka sig av anbudet, och då samlade Åmund allt sitt folk för att belägra Tarstaborg. Kung Sigge lät emellertid med macchiavellisk list förgifta alla källsprång runt borgen, och då belägrarna drack ur dessa källsprång föll de döda ner, och på så vis miste Åmund en stor del av sitt krigsfolk. Han stupade vid Tarstaborgs murar, och kung Sigge rådde sedan ensam över landet. Han och brodern skall ligga jordade i »kungshögarna» vid Konsta, och detta kan väl vara lika sant som att de någonsin residerat på de bägge nämnda fornborgarna.

Vänstersidan: Så ser det ut i kung Sigges och kung Åmunds domäner. I dag bryter emellertid nutiden stämningen — mot horisonten tornar Kvarntorps mäktiga slagghögar upp sig, och röken driver över skogsåsarna. Bilden visar utsikt från Åmhälla fornborg.

Ovan: Vid Glottra i Svennevads socken, inom ett stråk med relativt talrika minnen av tidig bebyggelse, finner man Närkes ståtligaste bautasten, vilken påstås vara ett minne av en tämligen diffus sagofigur — drottning Glottra.

Vänsterbilden: »Borgen (Tarstaborg) utgöres af en enstaka kal klippa som åt norr och öster har omkring 40 fots tvärbranta väggar, men för öfrigt en ytterst svag position genom sina långsluttande sidor mot vester och söder. Dessa sidor hafva därför varit cernerade med tredubbla ringmurar, af hvilka den öfversta eller den som omgifver bergsplatån är vid pass 200 fot, den mellersta 240 fot och den nedersta, som egentligen hindrar uppgången på södra sidan, är 150 fot i utsträckning. Murarna äro till största delen nerrasade, men dock icke mer än att deras planläggning låter urskilja sig» (Herman Hofberg i »Nerikes gamla minnen», 1868).

Detta uppslag: Övergivna och vattenfyllda kalkstensbrott i Hällabrottet. Under sekler har kalksten brutits och bearbetats i dessa bygder.

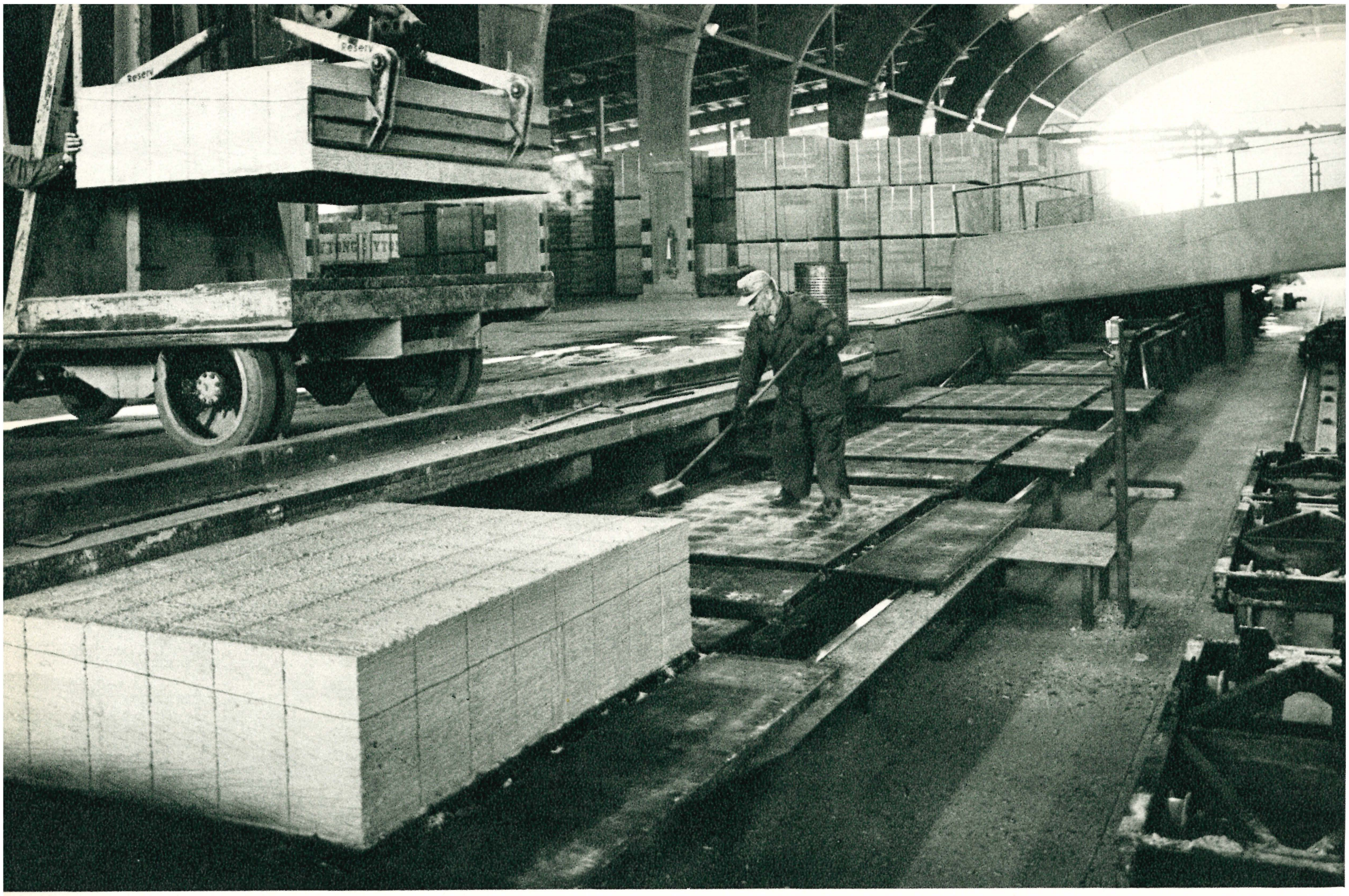

Den kalksten och den alunskiffer som för årmiljoner sedan bildades i det hav, som då täckte Närkeslätten, kommer i våra dagar till utomordentlig nytta, kanske främst i den del av provinsen som karakteriseras av namnen Kvarntorp och Yxhult. Många tusen år gamla gravar vittnar om att kalkstenen i dessa trakter tidigt kom i bruk och bearbetades. Nu behöver ingen som reser här förbi tvivla på vad det är som trakten lever av. Lukten från Kvarntorp är ett vittnesbörd, som ingen kan undgå; Yxhults stenbrott har man också svårt att inte lägga märke till. I bägge fallen är det frågan om riks- för att inte säga världsomfattande industrier.

Yxhults Stenhuggeri AB startade 1878 och var bland de första som utnyttjade ånga och elkraft för stenbearbetning. Man bröt och behandlade kalksten och marmor, till fasader och andra finare arkitekturdetaljer. Men också ett högt utvecklat ornament- och bildhuggeri förekom, om vilket en rad förnämliga 1880- och 90-talshus runt om i landet kan vittna.

Högerbilden: Kilborrning av kalksten i ett av Yxhults brott.

Vänstersidan: Yxhult var tidigt framme med en tillverkning som tillvaratog kalk och skiffer på nytt sätt. År 1929 startade man nämligen i Hällabrottet världens första fabrik för ånghärdad gasbetong, den byggsten som senare blev känd under namnet Ytong. Råmaterialet till Ytongen — alunskiffer, kalksten och sandsten — hämtas ur de kambrosilurlager som bildades för 400—500 miljoner år sedan och som i Närke delvis skyddats av förkastningar. Första året man arbetade hade fabriken en produktionskapacitet av 30 kubikmeter Ytong per dag, nu är man uppe i 240 enbart på denna fabrik, vartill kommer vad de övriga fabrikerna in- och utomlands kan prestera, d. v. s. i allt 2.310 kbm per dag. Hela koncernen har närmare 1.200 anställda.

Vänsterbilden ovan: De färdiga Ytongblocken lossas i lagerhallen vid Södra Ytongfabriken i Hällabrottet. *Därunder:* Marmortrappsteg kantslipas vid Yxhults Stenhuggeri AB.

Nästa uppslag: Ett 100-tal olika gipsmodeller till arbeten utförda vid Yxhult finns bevarade i ett museum, inrett i en gammal stenhuggarverkstad. Arbetena är som regel utförda vid sekelskiftet och vittnar vältaligt om tidens smak för »snickarglädje» även i sten.

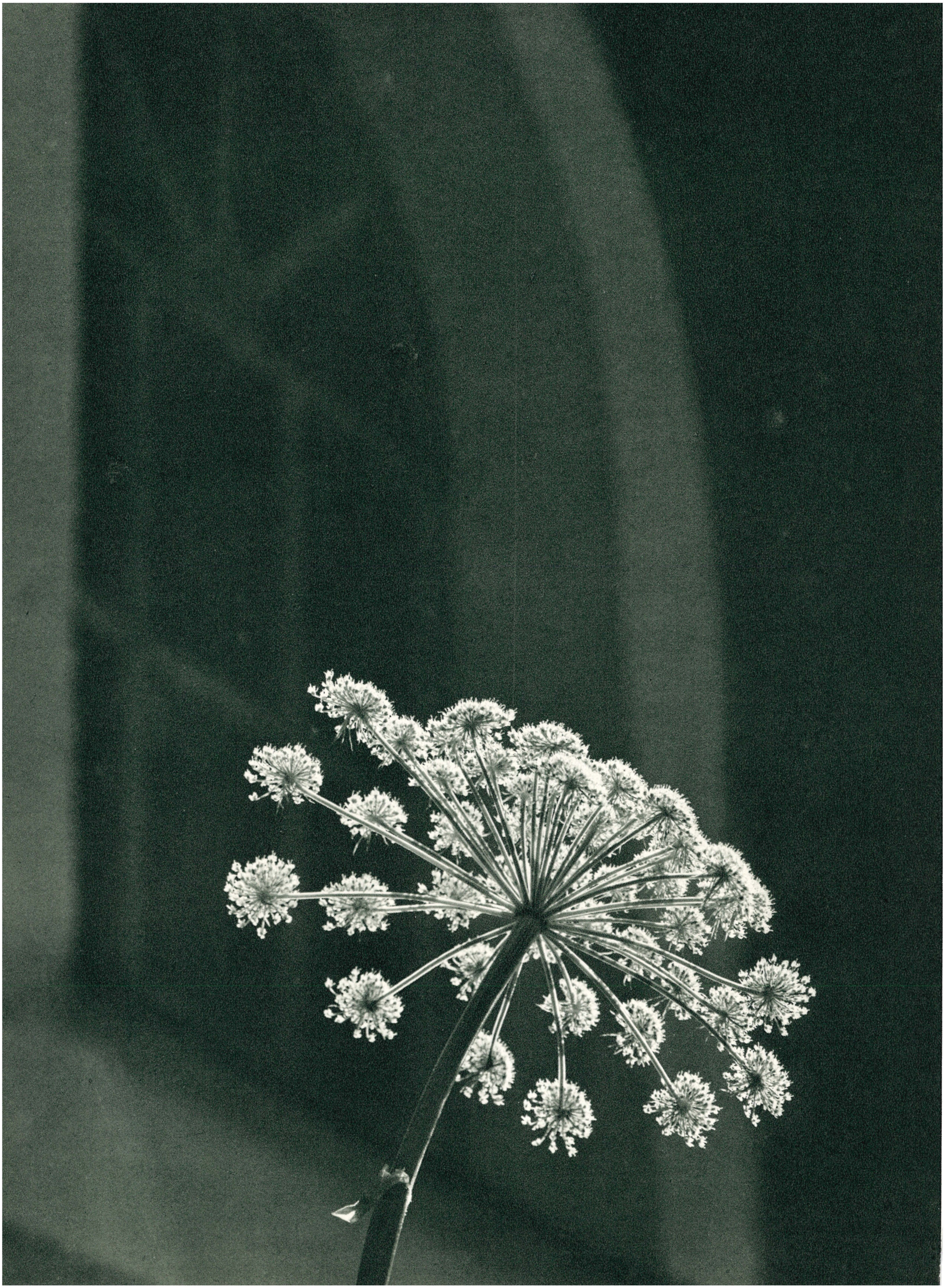

Det hände i seklets ungdom att ett sällskap naturvetare fotvandrade genom Närke på jakt efter geologiska märkvärdigheter. Man tittade på sandsten, kalk- och övergivna skifferbrott, rullstensåsar, drumlins och andra istidsminnen och hann också med en sidoexkursion in på arkeologiens område, en tur till Tarstaborg och gravfältet vid Hjortsberga. Vid Knista by, berättar resans krönikör, Sixten Samuelsson, hittade man en gammal alunskiffergruva, och medan man besåg denna och samlade försteningar kom ägaren för att bekymrat fråga herrarna till råds i en svår sak:
»Vad ska man nu kunna använda ett sånt här skifferbrott till, när det snart är slut med både alun-, rödfärg- och vitrioltillverkningen på gamla viset. Det är visst bara skåningar som håller på med sånt än.»
På detta kunde herrarna inget svar ge, och föga anade man väl då den storhetstid som Närkes skifferlager skulle gå till mötes bara några decennier senare. Nu bildar slagghögarna i Kvarntorp sina egna mycket suggestiva vulkantoppar över skogsåsarna, och röken driver mustig som aromen kring ett surströmmingskalas över grannskapets skogar och fält. Oljeutvinningen i Kvarntorp har blivit en faktor att räkna med — med den kapacitet anläggningen nu har (1959) bryts med ytterst rationella metoder 2,5 miljoner ton skiffer per år. Det förefaller vara stora ingrepp, men skifferlagren räcker! Enligt de beräkningar som gjorts kan man bryta skiffer i 240 år, innan man behöver se sig om efter nya förråd.

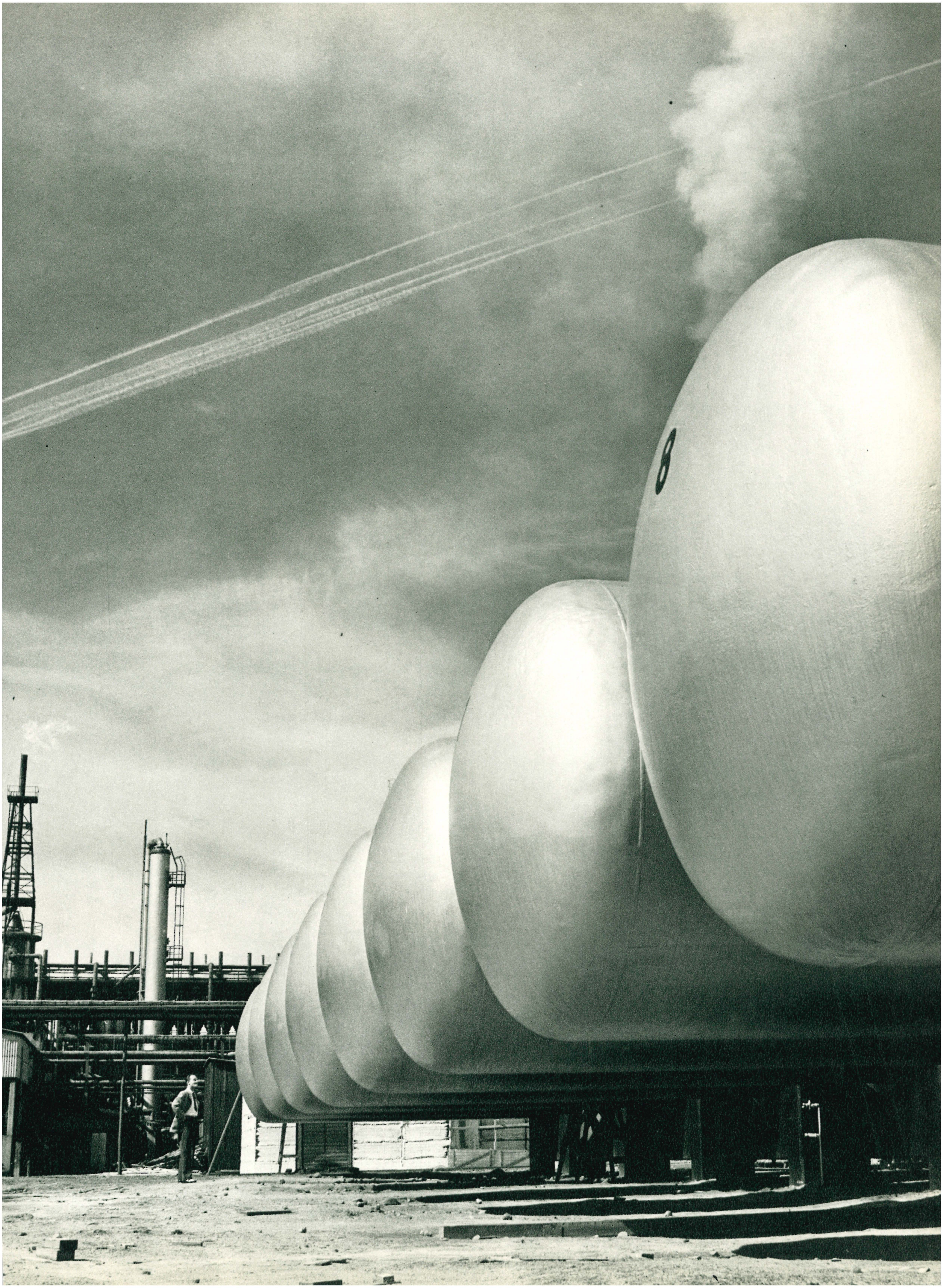
8

Föregående uppslag visar på *vänstersidan överst* svavelverken, där svavel i stora mängder utvinnes ur rågas. Årsproduktionen är 40.000 ton. I bakgrunden ses en av Kvarntorps två 100 meter höga skorstenar. *Den nedre bilden* visar en reningsanläggning, där rågasen renas enligt den s. k. Avoxmetoden. *Högersidans bild:* Gasolen lagras under tryck i stora cisterner.

Detta uppslag vänster: I en aldrig sinande ström rinner krossad skiffer ner i tusentals heta retorter, där de avger sitt innehåll av råolja och gas. *Ovan:* I gasolverkets effektfullt upplysta rad av torn utvinnes årligen 12.000 ton gasol för bl. a. industri- och hushållsändamål.

Föregående uppslag vänstersidan: En bild från Kvarntorps svavelverk. Det krävs klara tankar för att hitta rätt bland alla torn och rörledningar, och den svenske arbetaren har här goda möjligheter att leva upp till sitt rykte för teknisk begåvning.

Kvarntorpsanläggningen startades ursprungligen för att ta vara på oljan i skifferlagren. Den behövdes till försvaret. Men undan för undan har man vidgat produktionen så att Kvarntorp numera också framställer en rad andra produkter — byggnadskalk, svavel, ammoniak, gas samt elkraft. Sedan närkesskiffern lämnat ifrån sig alla sina värdefulla beståndsdelar transporteras resten — den röda skifferaskan — upp på »Askberget», en vida omkring synlig »alptopp» på Närkesslätten.

Kumla, Närkes nyaste stad, har som boplats gamla anor, även om mycket litet vittnar om den saken i vår tid. Det som emellertid skapat det nuvarande Kumla är i hög grad skotillverkningen; inte för inte räknas Kumla som skoindustrins ursprungsort i Sverige. Vid 1800-talets början fanns i Kumla socken bara två sockenskomakare, vilka med sina gesäller drog runt i bygden och tillverkade skor efter beställning och måttagning. En klipsk torparpojke, Anders Andersson från Hörsta, blev den som skulle länka utvecklingen in i andra banor. Han kom på idén att tillverka skor utan beställning; sin produktion sålde han sedan på torget i Örebro. Därmed var grunden lagd till partiskomakeriet, vilket undan för undan utvecklades till industri. I slutet av 1890-talet uppstod skofabriker i stationssamhället Kumla och de fick ett oanat uppsving i samband med första världskriget. De stridande miljonarméerna på kontinenten behövde skor, mycket skor, och Kumlafabrikerna var beredda att leverera.

Kumla blev municip 1884 och fick stadsrättigheter 1942 utan att först ha genomgått köpingstadiet. *Vänstersidan överst:* Affärsstråk i Kumla — Köpmangatan. *Därunder:* Torget med stadshuset i bakgrunden. *Nederst:* Pensionärshemmet Solbacka, på sin tid ansett för att vara ett av landets mest moderna.

Ovan: Ny bebyggelse i Kumla, vid von Rosensteins väg.

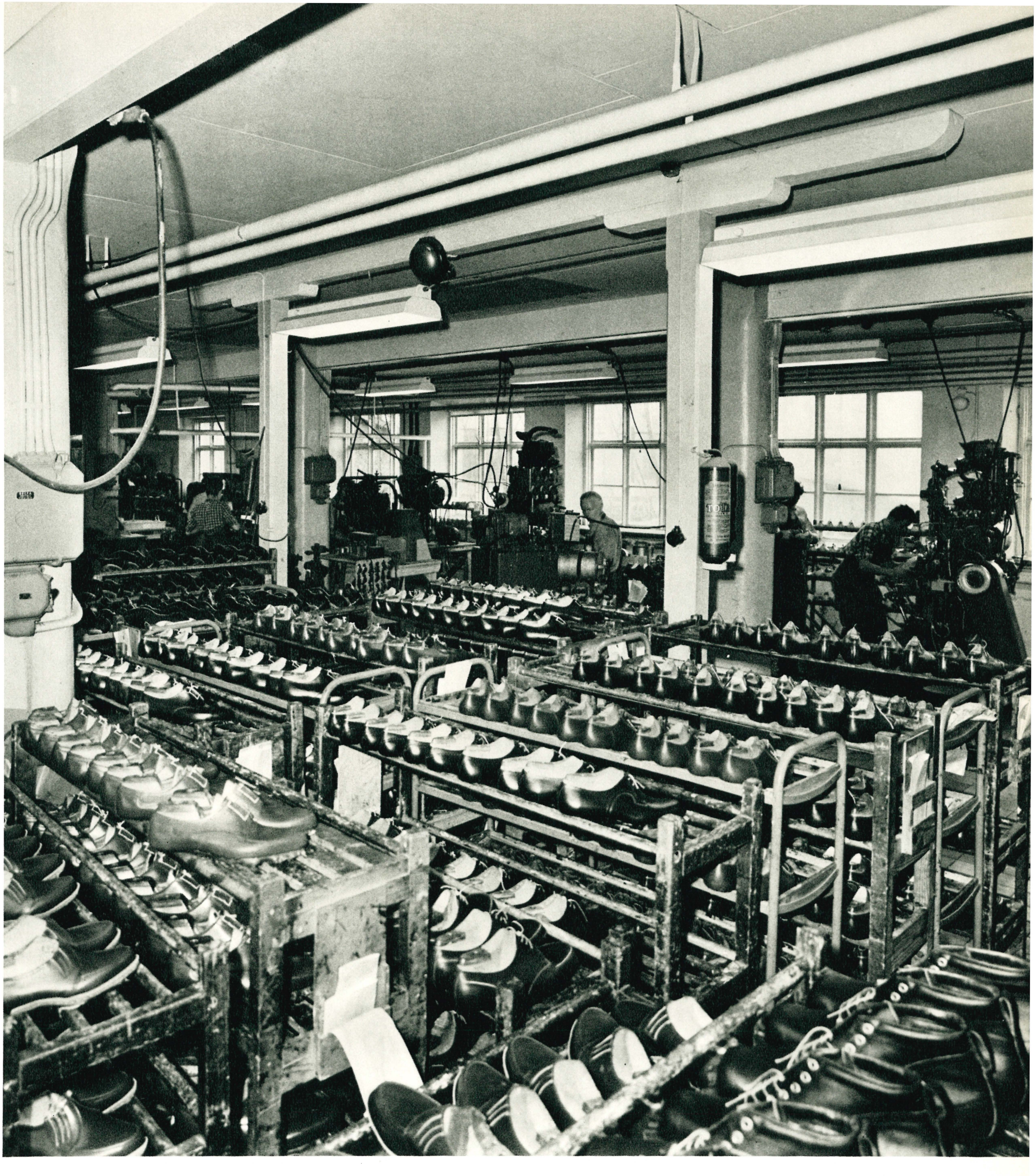

Vid sidan av Örebro är Kumla Sveriges mest betydande skocentrum. Här finns bortåt ett fyrtiotal skofabriker med en imponerande och kvalitativt god produktion. Även annan industri har vuxit upp i den vitala staden som nu räknar omkring 10.000 invånare.

Bebyggelsen i Kumla ligger delvis på den mäktiga Karlslundsåsen, vanprydd sedan länge genom stora grusgropar. I en av dessa gropar har kommunen nu anlagt en konstgjord sjö, Kumlasjön, och samtidigt har man planerat och terrasserat de i amfiteaterform stigande slänterna. Sjön bjuder på badmöjligheter — det s. k. Djupadalsbadet — och i parken har man inrättat ett litet handskomakerimuseum, som belyser den nutida skoindustrins »förhistoria». Samlingarna är inrymda i en gammal stuga, tidigare bebodd av Kumlaskomakare.

Inom Närke finns eller har funnits minst ett 30-tal domarringar, av vilka ett par skymtat tidigare i denna svit av Närkesbilder. Domarringarna samlar sig i jordbruksbygderna från Knista och Viby i väster till Hjälmaren i öster, stenarna är vanligen 3/4—1 1/2 meter höga och har rests på västgötavis i en grop för att stå stadigt. Marken inom ringarna är som regel alldeles plan, och stenantalet mestadels sju eller nio — i bägge fallen rör det sig om magiska tal. Av särskilt intresse är domarringarna vid Norrby i Hallsberg, här finner man nämligen inte mindre än 4 ringar, ställda parvis, två och två intill varandra men utan någon gemensam sten. Sådana dubbelringar finns också i Västergötland, någon förklaring till arrangemanget har ännu ej kunnat ges med exakthet. Överhuvudtaget erbjuder järnålderns domarringar många problem. Är det tingsplatser eller gravställen? Numera lutar man nog åt den sistnämnda hypotesen.

Högersidan: Fornminne kan man också benämna naturreservatet Herrfallsäng, utmed landsvägen till Skogaholm och Svennevad. Här möter en rest av ett kulturlandskap från den tid, då bonden fick dryga ut kreaturens vinterfoder med löv, och då naturängarna med deras rika bestånd av ädla lövträd var en viktig del av utmarkerna. Arealen av denna löväng är bara 15 hektar, men det räcker gott för att skapa en miljö. Floran erbjuder sådana för Närke ovanliga blomster som bergklöver och buskviol.

Nästa uppslag: Hallsberg lär vara Nordeuropas längsta rangerbangård. Den har en spårlängd av sammanlagt 94 kilometer och vart år kopplas här mer än en miljon godsvagnar till och från. På en enda dag kan flinka järnvägare hinna med mer än 4.700 godsvagnar.

Hallsberg som samhälle har egentligen ingen hög ålder, även om den omgivande bondebygden delvis har odlingsanor från tidig medeltid. I dagens läge är Hallsberg emellertid en rikt utvecklad industriort, där utsocknes kan ha andra ärenden än att vänta på tåg. Äldst och störst bland företagen är AB J. Thermænius & Son, en fabrik för tillverkning av lantbruksmaskiner. Men Hallsberg är också »skostad», här finns både skofabriker och garverier.

Bilden ovan: Storgatan i teleobjektivt sammandrag. *Högersidan:* Hallsberg — mötesplats och skiljoväg.

TILL
STOCKHOLM
12 12

PLATFORM
2

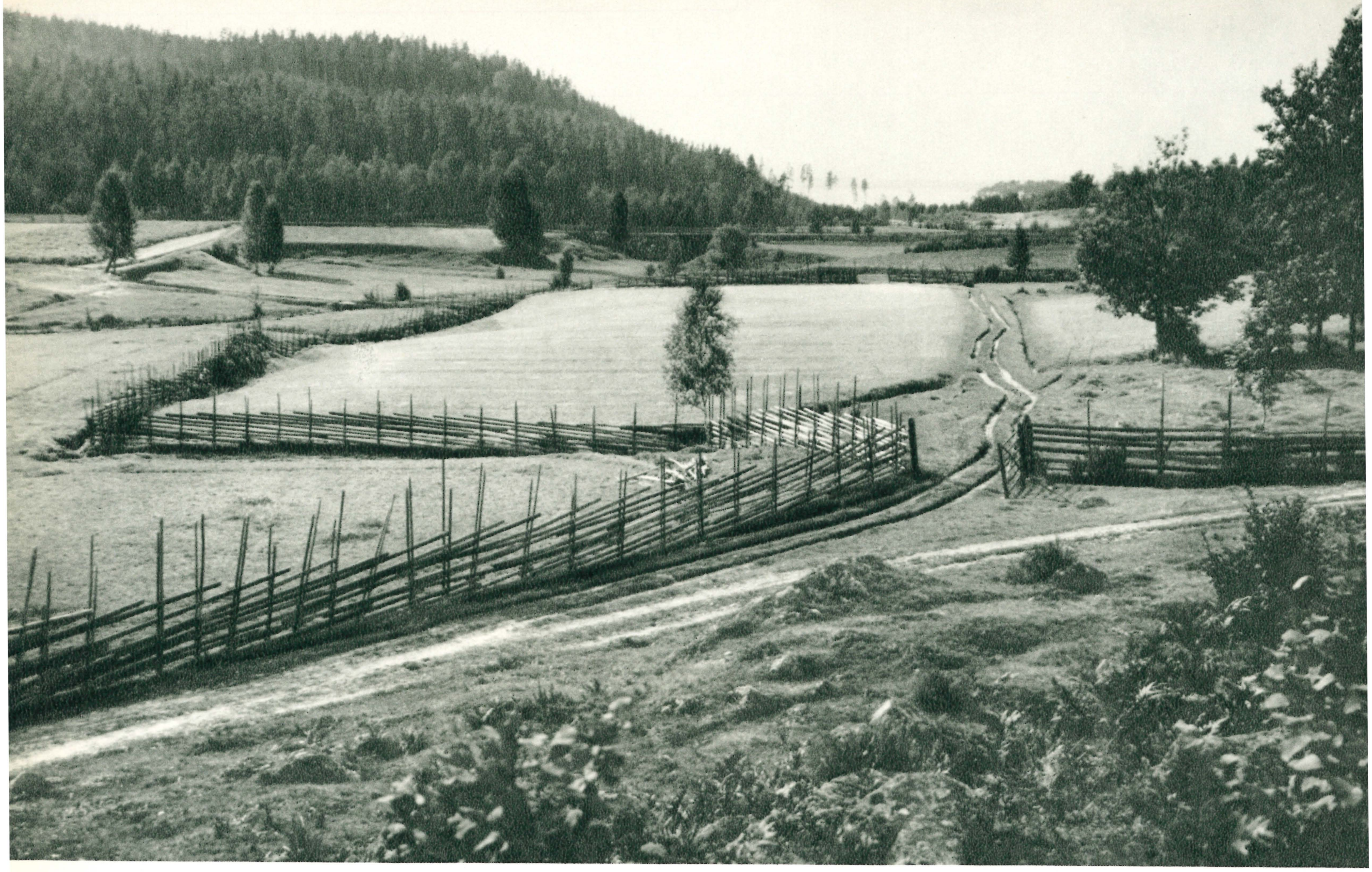

Föregående uppslag högersidan: Sjön Tisaren och Skåleklint är utflyktsmål för Hallsbergsborna, och sämre strövområden kan man ha. Skåleklint är en del av den cirka 200 meter höga förkastningsbranten vid Tisarens södra och sydöstra sida. Uppe på bergsplatån finner man nerlagda gruvor, tidigare bearbetade av bl. a. Skogaholms bruk. Bergsbruket har här gamla anor, och år 1657 heter det i en rapport till Bergskollegium att i Skåleklint finns »ett mäkta stort och ömnigt järnstreck». Folkfantasin har befolkat bergens innandöme med en hiskelig jätte som sover sittande på en guldkista innanför en järnport med sju lås och vaktad av en drake med tre käftar.

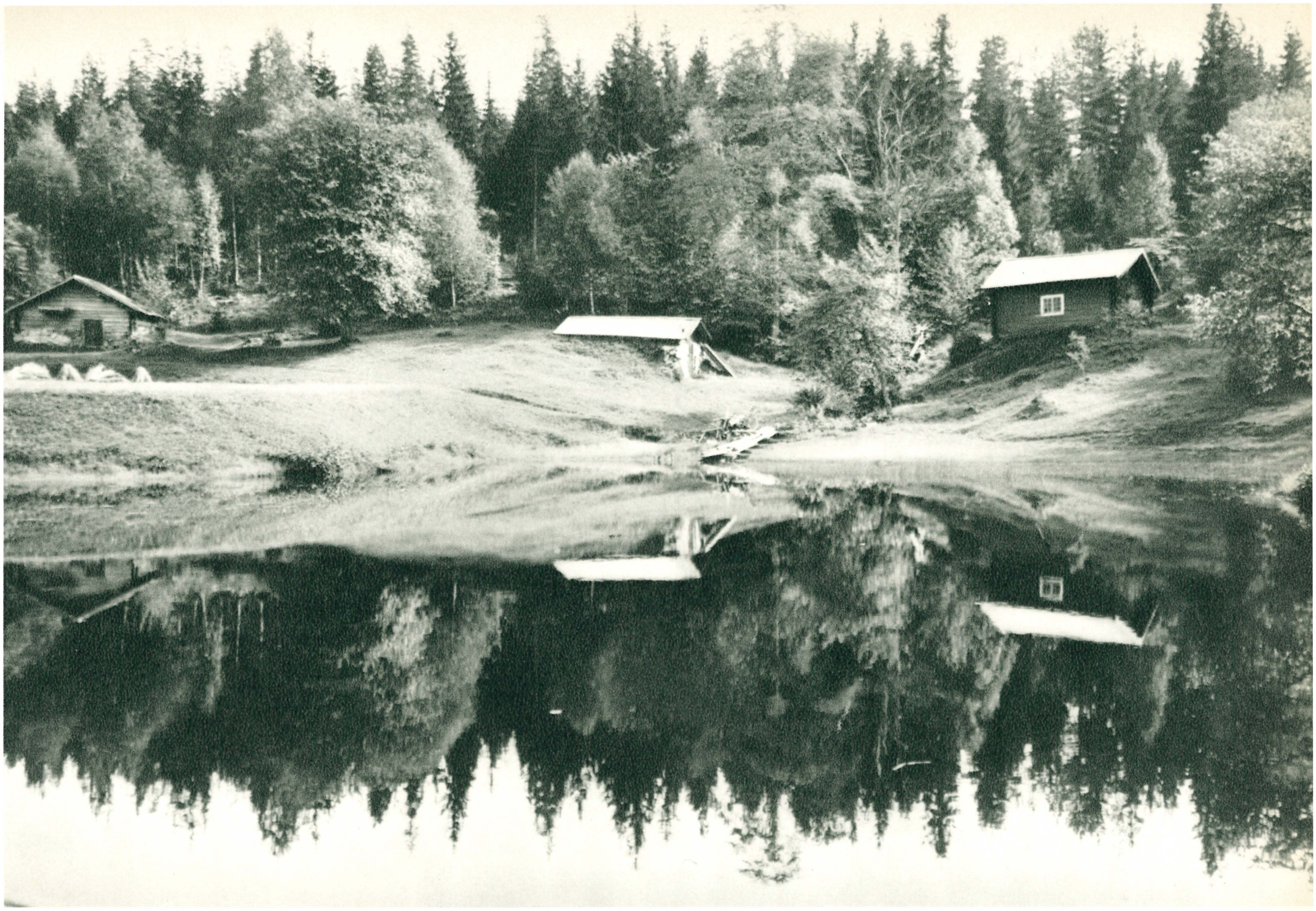

Vänstersidan övre bilden: Landskap vid Skåleklint. I fonden ses en glimt av Tisaren. *Bilden ovan och högerbilden nedan* är också från Tisaren, där Hallsbergs köping på sitt fritidsområde Kvarsätter har uppfört ett stort antal semesterstugor — byar tillgängliga för folk från hela landet. De stora skogarna i dessa trakter tillhör i stort sett Skyllbergs bruks AB, som inom Hallsbergs, Svennevads och Sköllersta socknar i Sydnärke äger mer än 20.000 tunnland skog, bl. a. det berömda Skepphultabeståndet. *De bägge vänsterbilderna nedan* är hämtade från markerna i Viby socken. Stensättningen återfinnes i Lundby vid Vibysjöns västra strand, landskapet med enarna i terrängen norr om Höga, Viby socken (foto MÅRTEN SJÖBECK).

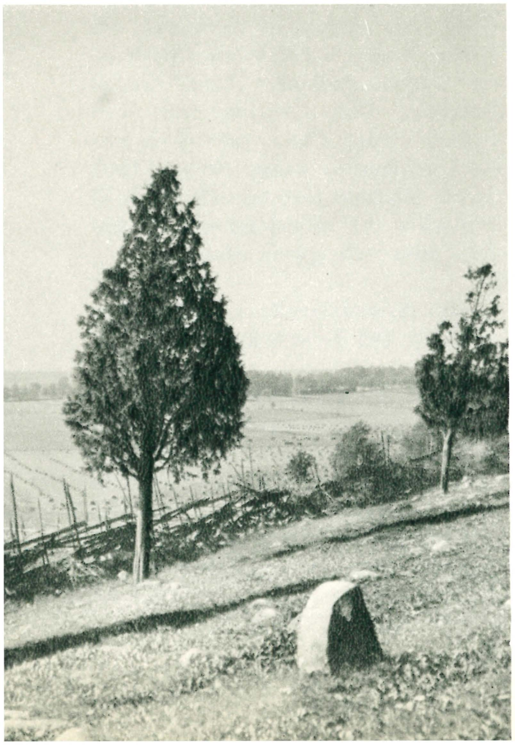

»Detta järnbruk — äger utom gott vatten, fullkomliga och nära belägna skogar samt även egen allmoge till kol- och tackjärns framskaffande samt stångjärnets utforslande från bruket, vilka förmåner göra detta verket mycket lönande», heter det 1783 i en ekonomisk berättelse om Askers socken i Närke, författad av en Uppsalastudent, Johan Gustaf Sandahl. Den optimism som lyser fram i denna lilla karakteristik kan vara befogad än i dag. Brevens bruk är ett lönande företag och orten är i mycket ett mönstersamhälle, där folk trivs och gärna stannar.

Ovan: Arbetarbostäder av det gamla slaget vid Brevensåns strand.

Vänster: Brukskyrkan byggdes 1842 av J. Aug. Anckarsvärd, som själv ligger begraven på brukskyrkogården. Hans och makans stoft hägnas av gjutjärnsstaket, goda prov på gjuteriprodukter från Brevens bruk i gamla tider *(se även högerbilden på motstående sida).*

Brevens bruk ligger i en dal vid Brevensån mellan sjöarna Botaren och Kullasjön, vilket är mycket vatten på en gång. Att platsen förr bör ha varit ganska sank, därom vittnar faktiskt själva namnet, vilket lär betyda detsamma som »det breda kärret». Stället nämns första gången år 1317 i samband med en donationshandling till Riseberga kloster, var sedan i många år klosteregendom, indrogs till kronan under Gustav Vasas tid, men såldes kort därpå, styckad i två egendomar, Stora och Lilla Breven. Bruksrörelsen daterar sig från 1676, då Lilla Breven erhöll privilegier på stångjärnssmedjor. Sistnämnda egendom såldes 1634 till ägaren av Bysta, 75 år senare gick Stora Breven samma väg. Sedan dess har Breven och Bysta hört ihop. Nu finns vid Breven bl. a. mekanisk verkstad, gjuteri, manufaktursmedja, vidare har man stort sågverk i Kilsmo, lantbruk etc.

Ovan: Corps de logis i Breven daterar sig från 1700-talet.

Vänster: Gamla masugnen på Brevens bruk står nu som ett minnesmärke över svunna tider. Byggnaden används delvis som magasin.

Vänster: Bruksområdet vid Breven kan visa upp många prov på brukets produkter genom tiderna, exempelvis denna utsökt vackra järnbro — utan skavanker trots långvarig och flitig användning. Vad gjuteriet uträttat under gångna år kan man få en uppfattning om i det lilla bruksmuseet, nyligen inrättat i ett gammalt magasin nära brukskontoret. Här finns modellprov på parkskulpturer och trädgårdsurnor, en unikt krusidullig rokokospis, prydnadssaker av olika slag, gravvårdar och staket, men också modeller till större arbeten, exempelvis gjutjärnsgrindarna till Experimentalfältet i Stockholm. — Bland de många formgivarna kan man nämna ett så förnämt namn som Christian Eriksson.

Brevens bruk hör till de samhällen, där man sätter en ära i att hålla på gamla traditioner, främst då midsommarfirandet. Sommarens största fest arrangeras ej här som på andra håll; man pryder t. ex. inte majstången med vad som helst, nej, konvaljeblad ska det vara, och de viks med blanka sidan utåt och måste täcka var kvadratcentimeter av stången. På midsommarafton bärs stången i procession till festplatsen, en tupp, en pil, ett klot och en fana anbringas i toppen, blomsterkransarna kommer på plats och så hävs stången upp under dånande salut. Under senare år har Brevens midsommarfirande blivit en turistattraktion, nu händer det att 6—7.000 besökare lockas till det lilla brukssamhället för att uppleva midsommar på Brevenbornas sätt (foto MARTIN PETTERSSON).

Närkes största herrgård är Bysta, sätesgård redan under 1300-talet, fideikommiss sedan 1778.

Ovan: Den nuvarande mangården på Bysta fick sin utformning under 1700-talets början. Bilden visar corps de logis med flyglar från gårdssidan.

Höger: Herrgårdens kanske intressantaste byggnad är fatburen, belägen på en kulle strax öster om huvudbyggnaden. Den är i två våningar, är försedd med svalgång och daterar sig från 1500-tal eller tidigt 1600-tal. Av allt att döma var kullen, på vilken den är byggd, tidigare kringgärdad av en vallgrav, som antyder att anläggningen kan ha haft försvarsändamål. Bland inventarier som förvarats i fatburen märks en bröllopsbonad i rött kläde från 1500-talet.

Nästa uppslag visar olika interiörer från Bysta. Högersidans bild ger en detalj av förstugan och trappuppgången, där man ännu möter ursprunglig dekor — gudagestalter och figurer ur commedia dell'arte samt dessutom landskap. De bägge bilderna på vänstersidan visar övre förstugan samt ett genomgångsrum i bottenvåningen, det sistnämnda dekorerat med målningar huvudsakligen kring temat lantlivets behag.

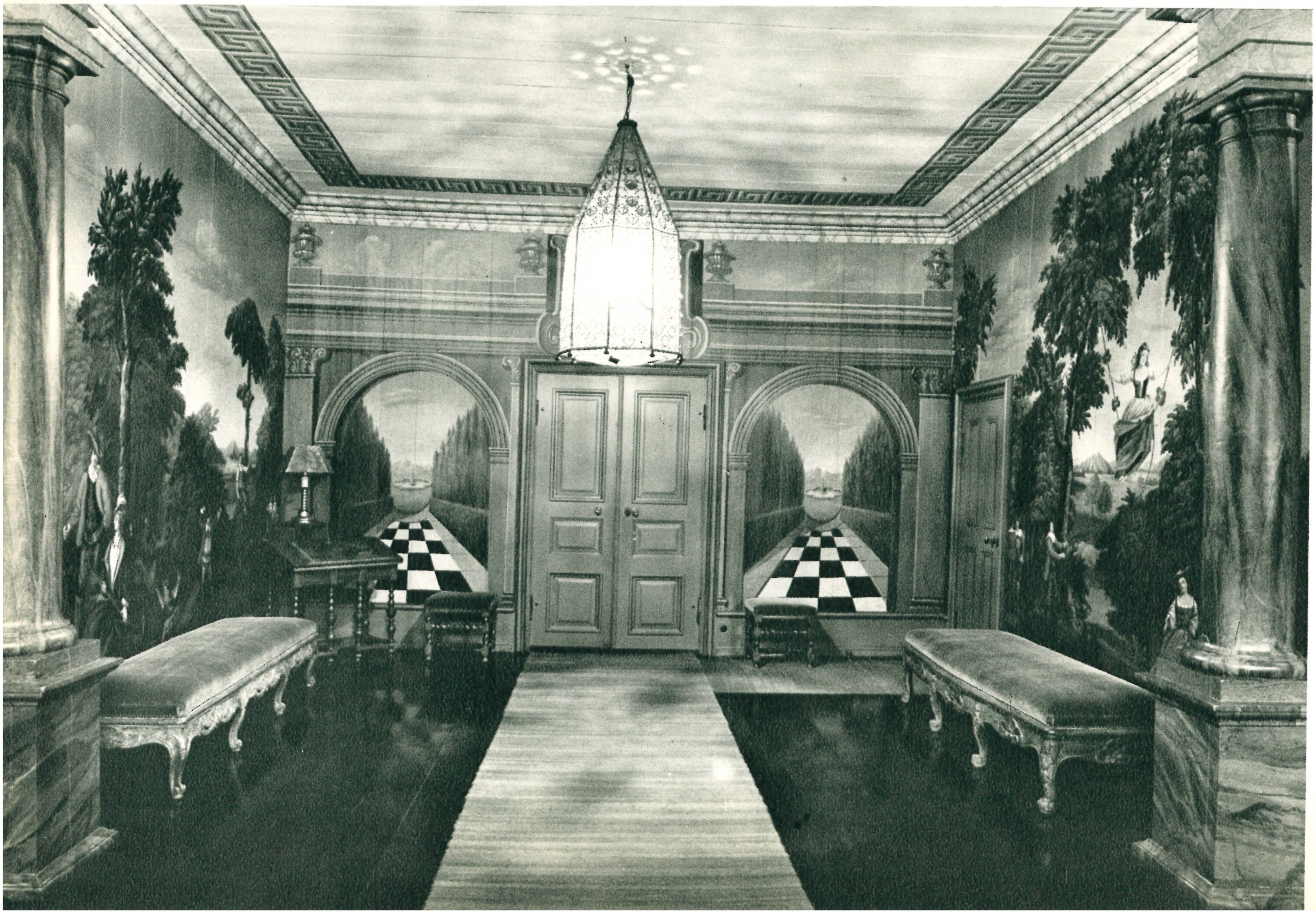

Vänstersidan: I hög grad betydande är också Boo, ett gods om sammanlagt 16.500 hektar, därav 3.100 hektar åker. Sedan mer än två århundraden är Boos historia knuten till friherrliga ätten Hamilton af Hageby som även i våra dagar innehar Boo. Slottet uppfördes i götisk stil 1876—82 av arkitekt J. F. Åbom, och rymmer utsökta konstskatter samt ett dyrbart bibliotek.

Högerbilden: Ett vittnesbörd om Hamiltonarnas initiativ i social anda är denna stilrena folkskolebyggnad, på sin tid kallad »Sveriges vackraste». Den uppfördes av friherre Hugo Adolf Hamilton (1802—71) år 1840 och har varit i bruk ännu i vår tid.

Bilden till vänster: Gårdsanläggningens med all säkerhet äldsta bevarade byggnad är den s. k. fatburen, som med sina mäktiga, vitputsade murar och sitt spåntäckta valmtak ger intryck av Vasatid. Tills helt nyligen har fatburen använts som gårdsarkiv. Byggnaden är mycket väl bibehållen.

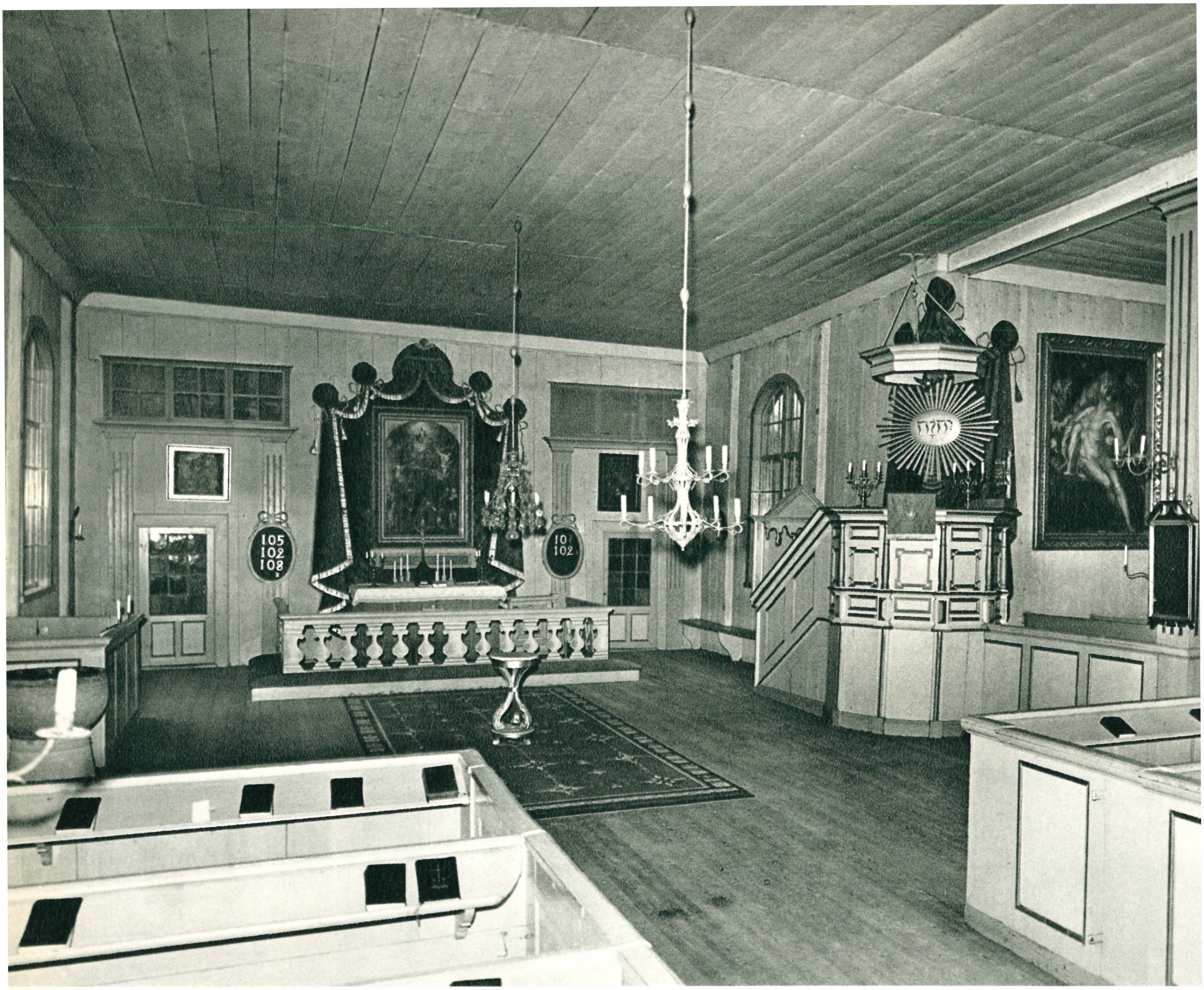

Ovan: Till Boo kyrka knyts minnet av fältmarskalken, friherre Hugo Johan Hamilton af Hageby, under vars tid Boo egendom övergick i ätten Hamiltons ägo. Vid det stora nordiska krigets utbrott tillhörde Hamilton det högre svenska armébefälet, och vid flera tillfällen, bland annat vid Narva, Klissov, Fraustadt och Poltava utmärkte han sig för lysande tapperhet. Som så många andra togs han emellertid till fånga i samband med kapitulationen vid Perevolotjna, tvangs delta i tsarens triumftåg och fördes sedan till Sibirien, där han måste tillbringa många ensamma år, innan frihetens timma slog. Hem till Sverige kom han 1722. Då hade man länge sörjt honom som död, och egendomen hade övergått i äldste sonens ägo. Titeln fältmarskalk erhöll Hamilton långt efter krigets slut, vilket kan vittna om att fångenskapen ingalunda brutit ner hans krafter. På Boo egendom lade han ner ett omsorgsfullt arbete. Förutom den nämnda kyrkan lät han uppföra den manbyggnad av trä som sedan gjorde tjänst till 1876, då den fick lämna plats för det nuvarande slottet. Kyrkan byggdes 1728—33, planen är korsformig och materialet är trä. Bland inventarierna märks ett David von Krafft-porträtt av Karl XII, vilket än mer accentuerar minnet av den barske godsherren och karolinen Hugo Johan Hamilton.

Vänster: Kyrkogården pryds bland annat av två för bygden ovanliga järnkors, daterade till senare hälften av 1700-talet.

»Belägenheten af Boo är ganska vacker, uti en skön tract, som omväxlar med högder, bördiga dalar och Sjöar samt snygga landtställen . . .»

THOR AUGUST ODENCRANTS i »Bref från en sommarresa . . . år 1811».

Nedan: Generationers omsorger, röjningar, nyodlingar, planteringar sätter i hög grad prägel på naturen kring Boo. Här finner man till exempel en av Mellansveriges största bokplanteringar, ganska unik på dessa breddgrader. Den sträcker sig mellan gården och kyrkan och omfattar inte mindre än två hektar. Själva kyrkogården, däremot, domineras av magnifika lärkträd, vilka väl harmonierar med de tidstypiska minnesstenarna på ätten Hamiltons gravar.

Ovan och vänstersidan: Boo egendom driver ett omfattande skogsbruk vars produkter utgöres av stolpar, massaved och timmer. Egen sågverksindustri, Hjortkvarns Sågverks AB, förädlar en stor del av vad som årligen tas ut ur skogarna.

Höger: Mer än hälften av Närkes landareal eller 223.463 hektar, utgöres av skogsmark, därav mest barrblandskog eller blandad barr- och lövskog. Ett sådant genuint skogsområde, genom tiderna berömt för sin järnhantering och sitt skogsbruk är Lerbäcks bergslag i sydliga Närke, från vars socknar (Lerbäck, Hammar, Snavlunda) den här följande bildsviten till största delen är hämtad.

Lerbäcks socken i Närke samt grannsocknen Godegård i Östergötland har genom tiderna utmärkt sig för ett livaktigt allmogesmide, mest spik och nubb, men också söm och brodd, häst- och oxskor, liar, knivar, saxar m. fl. redskap. Om omfånget av detta smide berättas i prosten Samuel Sahlstedts Lerbäcksskildring från år 1825:

»Det är okändt wid hwad tid och genom hwilken Nubb- och mindre Spik-smide först blifvit infördt i Lerbäck. Detta smide är ett Näringsfång som af ålder här i Socknen blifvit odladt, och hwarförutan Allmogen icke skulle kunna fylla sine nödvändigaste näringsbehof. Denna handtering är så allmän att med säkerhet kan antagas det 600 Personer äro dermed sysselsatte. Det är egenteligen Gossar, så snart de äro komne till den styrka att de med färdighet kunna handtera en mindre handhammare, samt Gubbar, eller äldre Manspersoner, enär de föga orka lägga hand wid Skogs och Landtbruket, som sysselsätta sig dermed. Medelålders karlar ägna sig äfwen härtill med endast wid ledige tillfällen, som, genom Barndomsvanan att icke stå fåfäng i Smedjan, begagnas utan att detta anses såsom något tröttande Arbete. Gossen ifrån 10 och 12:te året inöfwas deruti; är på det 15:de à 16:de året fullärd och wanligen i desse Ynglingeåren den skickligaste Nubb-Smed, emedan ledning och böjning uti händerna då äro störst.
Under Wintermånaderne, då detta smide mäst öfwas, och då Landtmannen vanligen njuter sin största ledighet, är den arbetsamme och idoge Lerbäcksbon uppe kl. 3 à 4 om morgonen med sine söner i Smedjan att wid Smedjestädet söka fylla de behof som en mindre tacksam Jord nekar honom . . .»

Nu återstår föga eller intet av denna hantering. Det gamla saxsmidets traditioner upprätthålles av en enda smed, Ernst Lindkvist i Närkesberg, hos honom står fortfarande den torvtäckta smedjan på hedersplats, och här har man ännu en viss möjlighet att se hur det går till att smida ut saxämnen *(se vänsterbilderna ovan)*. Lindkvist, som f. ö. är av vallonsläkt, har inte bara nöjt sig med att tillverka saxar, i hans verkstad har också producerats olika sorters knivar, exempelvis bandknivar och lövknivar, vidare stämjärn och skridskor. Att få avsättning för varan har som regel ej varit svårt.

Vänsterbilderna nedan: Skogsarbete på Skyllbergs Bruks AB domäner.

Den vackre Skylbergs Gård sig Majestätiskt höjer,
Och öfver trädens topp framvisar sina tak;
I alt hvad ögat ser, man något vackert röjer,
Alt vittnar om förstånd och Ägarns goda smak.
I plan, i byggnadsart, i Meublers snygga val.
Trägården, Blomquarter, Berceauer, gröna Häckar,
Förskönas af en Ström, som sprider smärre bäckar,
Ner till en lägre plats, kring om en liten dal.

Från Lust-Trädgårdens slut, man går på trappor neder,
Till denna vackra däld, förskantsad af en högd:
Här ensligheten sjelf sitt lugna bo bereder;
Här kan en Philosoph, med sig få leva nögd;
Här sitter man i ro, när verlden bullrar mest;
Naturen visas här just på sin vackra sida;
Här kännes luften sval och vädren äro blida,
Och här har Flora sjelf, beredt sin dyrkans fäst.

I sådana entusiastiska strofer skildrar stadsfysikus, sedermera provinsialläkaren i Vadstena E. O. Rydbäck (1732—95) Skyllbergs gods i Lerbäcks bergslag, där han vistats som väl omhändertagen gäst. Dikten förskriver sig från 1784 och den verklighet som skalden mötte kan man få en god uppfattning om än i dag. *Ovan* ses herrgårdens corps de logis, till sina äldsta delar en karolinsk byggnad, ombyggd i gustaviansk stil av Olof Burenstam vid 1780-talets början, och i empirestil av J. D. Burenstam 1828—30. Flyglarna har kommit till i olika repriser.

Vänstersidan visar en detalj av engelska parken på Skyllberg, anlagd kring den slingrande Skyllbergsån, och skildrad i Rydbäcks här citerade dikt.

Mitt öra leder mig och bullret sig föröker,
Då jag bestört får se Vulcani svarta hus.
Här en beständig eld, i heta härdar röker,
som sprakar och ger sken, likt Thordöns-blixtens ljus . . .

Erik Olof Rydbäck 1784.

Ovan: Ett minne från gamla tider — den konserverade ruinen av Trehörnings masugn vid Mariedam, Lerbäcks socken. *Högerbilden:* Sjön Åmmelångens stränder har enligt vad som framgår av stenåldersfynd varit föremål för mycket tidig bosättning (foto M. Sjöbeck).

Högerbilden: Skyllbergs bruk — här representerat i all anspråkslöshet av några smedstugor vid Skyllbergs herrgård — daterar sig från Louis De Geers tid, om man vill hålla sig till de stora dragen. En avlägsen släkting till De Geer, Louis Fineman, framstår som den egentlige grundläggaren av Skyllbergs bruk och bruksegendom, en händelse som kan dateras till 1646. Finemans eftermäle ter sig något skiftande; sedermera utvecklades emellertid bruksrörelsen tillfredsställande, först i släkten De Geers regi, sedermera under Burenstamarna. Det nuvarande bolaget grundlades 1876, och verksamheten omfattar i dag ett stort antal industriella anläggningar. Bolaget äger mer än 30.000 hektar skogsmark.

Nästa uppslag leder över till en annan av Sydnärkes storindustrier, bolaget Vieille Montagnes zinkbrytningar i Åmmeberg och Zinkgruvan. Det belgiska bolagets verksamhet i Närke daterar sig från 1855 —57. Sistnämnda år förvärvade Vieille Montagne för 2 1/2 miljon francs Åmmeberg med gruvor och övriga anläggningar.

Jag har lärt känna detta landets seder och bruk, jag har sett hur dess hårda berg förser andra länder med näring. Jag har skådat dess himmel och den steniga jorden och vad som finnes i dess sköte. Jag har sett de många höga bergen och hur ur dem det kloka folket hämtar järn genom sitt tunga arbete. Jag vill berömma den flit, varmed de förvärva sitt bröd och riklig näring . . .

DIONYSIUS FISCHER i »Lust und Nutz Der Provintz und Landschaft Nerkia in Schweden» (1639).

Detta uppslag: Från bolaget Vieille Montagnes anläggningar och zinkgruvor i Åmmeberg. *Högersidan:* Brytning av gråberg i det s. k. »Södra Berget», en verksamhet som numera är föråldrad. Gråberget ifråga användes på sin tid som fyllnadsmaterial i gruvorna. *Vänsterbilden och bilden nedan* visar lastning med lastmaskin och skyttelvagn samt borrning under jord i Zinkgruvan. Man använder synnerligen ändamålsenliga borrmaskiner, med vilka en enda man på ett skift normalt kan nå cirka 70 borrmeter. Också malmlastningen är effektiviserad. Med lastmaskin och andra moderna hjälpmedel klarar en gruvarbetare utan större besvär 120—140 ton malm per skift, mot cirka 16 à 18 ton förut.

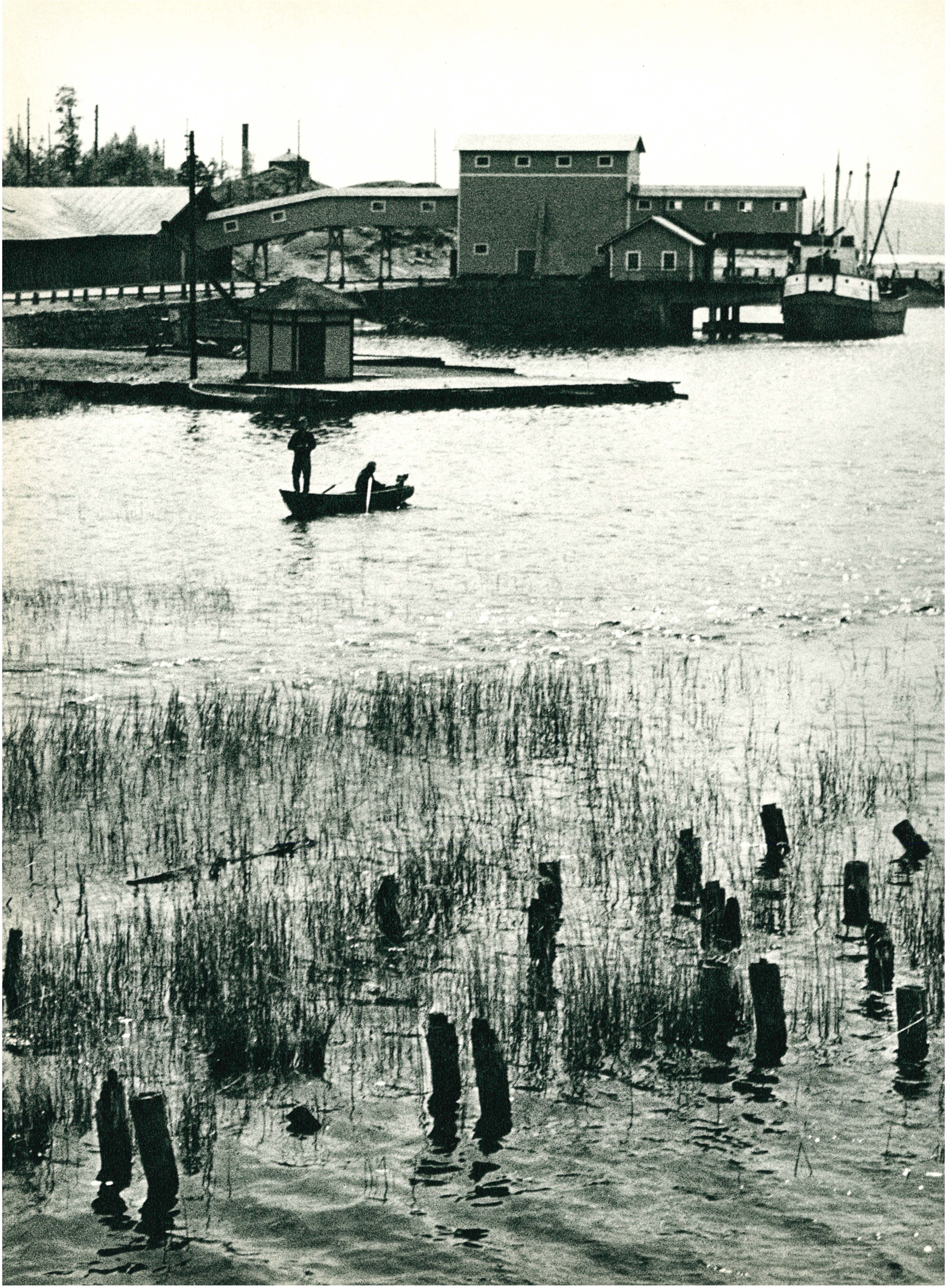

»Nu för tiden får det inte finnas en hand malm kvar», lyder ett talesätt bland folket i Vieille Montagnes Närke-gruvor. Tack vare förbättrade utvinningsmetoder kan man numera också bearbeta sådana malmpartier som förr ansågs oekonomiska att bryta. Det gäller att effektivt skilja bort gråberget från ädlare produkter, väldiga mängder gråberg måste bort.

Bilden ovan: Vaskmullen, alltså det område som av gammalt innehåller den enorma mängden avfall från vaskverket, bildar ett dynområde vid Vätterns strand. Avfallet, som beräknas till cirka 1 miljon ton, bearbetas nu med moderna metoder för att man skall kunna utvinna de värdefulla produkter som ännu kan finnas kvar. Zinkhalten varierar mellan 5 och 13 procent, varav ungefär hälften kan tas tillvara.

Vänstersidan: Vieille Montagne fraktar sina produkter på egna kölar till Göteborg f. v. b. till Belgien och följaktligen har man också egen hamn vid Vättern — Åmmeberg. Bilden visar denna hamn, som kanske fått en något vilseledande idyllisk prägel. I förgrunden ses pålarna efter det gamla badhuset. I bakgrunden till vänster den gamla rosthyttan med sina magasin, vilket allt numera tjänstgör som magasin. Vid utlastningen ligger ett transportfartyg, dock inte något av bolagets egna. Vieille Montagnes fartyg är annars en vanlig syn på Vättern, i Göta kanal och i Göteborgs hamn.

»... intet är där hittat annat än förmögenhet, och staden är full av rödkindade barn. Släkterna gifta sig med varandra, inom sig själva, och sällan flyttar någon ifrån orten. — Allt vad industrien och handeln vidkommer i denna stad är mycket högt driven, så själva judarna skulle inte göra det bättre, och jordbruket bedrives med största intresse, så att alla fläckarna mellan bergen äro upptagna.»

A. G. Barchæus om Askersund 1775.

»Små städer är ingen ankdamm», skriver konstnären och poeten Folke Dahlberg i en liten studie, som berör anonym ort men som lika gärna kunde fått heta Askersund — så rakt på sak är den. Och med det påståendet menar han att livet levs farligt inte bara i storstäderna utan också i Askersund och Trosa, Kumla och Vimmerby. »Isiga underströmmar, livsfarliga som havets, ger livet inom hank och stör ett drag av spänning, en livsbevarande osäkerhet som säkert är nyttig, även om svagare naturer inte orkar kämpa emot.» Folke Dahlberg vet säkert vad han talar om — ingen har som han på sistone försökt analysera det speciellt småstadsaktiga, det som vi andra tanklöst kallar idyll.

Men vad är detta bildsvep från Askersund annat än den renodlade idyllen — om man alltså ser bilderna med turistens och främlingens ögon! Raka, rena gator, kantade av små trähus med butiker i bottenvåningen. Parker, grönska, torghandel vid Rådhuset, tid för en palaver i vart gathörn. Man får vara en känslosam sökare för att finna ut något annat än stilla trivsel.

Vänsterbilden överst visar ett stycke Askersundsgrönska, Stadsparken med Hembygdsgården. *Därunder* ses torget som också har sitt inslag av parkgrönska. På rådhuset mäter Askersundsmeden ut tidens gång med slag på klockan. *Nederst:* Ett stycke shoppingmiljö vid torget och Sundsbrogatan.

Högersidan ger glimtar från Askersunds affärskvarter, men kanske också anspråkslösa drag ur Askersundsbons vardag — torghandlande husmödrar, en »affärsdiskussion» och nyhetsstudier, pensionärs-stiltje i gathörnet. Idyll med underströmmar!

Stöökagatan

Stöökagatan
Stora Bergsgatan
DEBUTANT
i 6-dagars
Pensionskriget
Robotmän
STOCKHOLMS-TIDNINGEN
ST-man i Moskva:
KYRKAN dränks
i kommunistisk
PENNINGFLOD
DAGEN
60-90 milj.
Eisenhower
rasstrid
E. Wickberg
SVENSKA DAGBLADET
VARNING
för depression
vid Metalls kongress
CORRESPONDENTEN
DYNAMITARD
gäckar polisen
VALSEDLAR
19-ÅRIG FLYGARE
dödsstörtade

»Den svenska landsortens Riddarholmskyrka» har Verner von Heidenstam en gång kallat Askersunds landsförsamlings kyrka, och förvisso ligger det sanning i de vackra lovorden. Läget är dominerande, byggnaden med sina mörkröda tegelmurar, harmoniska linjer och markerade tornsilhuett är ett blickfång som ingen står likgiltig inför. Men så har också två så framstående arkitekter som Jean De la Vallée och Erik Dahlbergh haft sitt finger med i spelet vid kyrkans tillkomst. Det var den förstnämnde, som på uppdrag av riksrådet, greve Johan Oxenstierna och dennes maka Christina Soop utarbetade de ursprungliga planerna, varpå Erik Dahlbergh fullbordade bygget och ritade det Soop-Oxenstiernska gravkoret. Dahlbergh nämner detta arbete på flera ställen i sin dagbok; uppenbarligen satte han stort värde på sitt verk. — Den 1670 invigda kyrkan utgör tillsammans med Jäders kyrka i Sörmland, Trefaldighetskyrkan i Kristianstad och Kristine i Falun »vårt lands fullödigaste prov på den kyrkliga nederländska renässansarkitektur, vars kännemärke inte minst är gotisk konservatism» (Bertil Waldén, 1948).

Högersidans bild visar kyrkan, sådan den ter sig från Askersundssidan. Koret är rikt och smakfullt ornerat i Gotlandskalksten. Mot förgrundens idylliska gatuperspektiv framträder med effektfull kontrastverkan Oxenstierna-Soop-Dohna-gravkorets barocka pompa.

Jag ropar öfver berg och jord:
Kom hit till mig och hör Guds ord,
Ack, kommen villigt hit.
Mitt ljud nu Eder kallar,
Ack, kommen, hörer till,
Hvad Herrens mund befaller,
Then villigt kommer nu
Får saligt komma tå,
När Guds Basuneljud
Begynner sist att gå.

Gammal inskription på mellanklockan i Askersunds landsförsamlings kyrka.

Ovan: Predikstolen hör tillsammans med altaruppsättningen till kyrkans främsta prydnader. De är utförda av träsnidaren Ewerdt Friis på 1660-talet.

Höger: Interiör av gravkoret. Man ser bl. a. Johan Oxenstiernas och Christina Soops magnifikt smyckade kistor.

IOGT
P

INRI

Kom hijt god Christen wän och lääs hwad här står
skrifwit
det jag till eftersyn tig hafwer wela gifwit;
Träd fram och märk här grant så skall du weta få
ett skiönt Exempel wisst, det hwar man föllia må.
Beskåda detta huus och hwad som är Spenderat
Uppå byggning skiön som är så utstofferat.

UR »ÆTERNITATI TEMPLO TEMPLIQUE PATRONIS» — HÖGTIDSTAL VID ASKERSUNDS LANDSFÖRSAMLINGS KYRKOINVIGNING 1670.

Detta uppslag ger detaljer av kyrkans altaruppsats och predikstol, vilka utförts av träsnidaren Ewerdt Friis på 1660-talet. *Vänstersidan* avbildar mittpartiet av altartavlan — »Lansstöten». Bland mängden av gestalter ses de båda Mariorna, de tärningsspelande knektarna m. fl. I bakgrunden Jerusalems tempel. *Högerbilden och ovan:* Detaljer ur predikstolens utsmyckning, bl. a. en scen ur Passionshistorien.

Stjernsunds säteri bildades 1637 av samme Johan Oxenstierna, som tog initiativet till uppförande av landsförsamlingens kyrka i Askersund. Av den sätesgård, som Oxenstierna uppförde åt sig, finns inte många spår vare sig i arkiv eller på byggplatsen. Det slott vi nu ser daterar sig från tiden omkring sekelskiftet 1800, byggherre var brukspatron Olof Burenstam, och arkitekt Carl Fredrik Sundvall, skapare av bl. a. Carolina rediviva i Uppsala. Åren 1823—60 tillhörde Stjernsund huset Bernadotte.

Ovan: Stjernsunds slott från söder. Slottet har fyra friliggande envåningsflyglar.

Högersidan: Huvudbyggnaden har som enda prydnad en kraftig jonisk kolonnställning. Däröver ses Olof Burenstams initialer O. B., byggåret MDCCXCVIII (1798) samt järnmärket.

MDCCXCVIII

Om något Närkeslott vid sidan av det i Örebro ska betraktas som kungligt bör det vara Stjernsund, inte bara på grund av slottets allmänna ståtliga apparition, utan kanske ännu mer på grund av sin historia och ägarelängd. Karl XIV Johan var den förste som intresserade sig aktivt för Stjernsund, han köpte det 1823 för 116.000 rdr b:co. Oskar I tog stället i arv, för att 1851 överlåta det till sin son, prins Gustaf. Det är denne sistnämnde som ägnat sig med särskild omsorg åt Stjernsund, och mycket av den inredning han skapade i samband med de stora renoveringsarbeten som han satte igång med finns fortfarande kvar. Tyvärr fick han inte uppleva att se slottet färdigrestaurerat, redan 1852 avled han. Det är emellertid omvittnat att han trivdes utomordentligt väl på detta slott, traditionen vill t. o. m. påstå att det var här som han författade de populära sångerna »Glad såsom fågeln i morgonstunden» och »Du undersköna dal».
Efter prinsens bortgång innehades slottet bl. a. av prins August, hertig av Dalarna, som avslutade restaureringen. 1860 såldes slottet till brukspatron Cassel, och under familjen Cassels tid på Stjernsund drevs lantbruket upp till oanad effektivitet. Här förekom omfattande avelsförsök, vilket bl. a. resulterade i de berömda, rödbrokiga Stjernsundskorna.
Nu har Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien fått stället i gåva, under det att Uppsala universitet övertagit jorden och skogen.

Vänstersidan visar ett av de få rum där C. F. Sundvalls inredning bevarats något så när oförändrad. Från vestibulen leder en trappa till övre våningen. Golvklockan i avsatsen är i rokoko och signerad: N. Berg, Stockholm.

Matsalen *(översta bilden till höger)* bär också Sundvalls stämpel. Gardinuppsättningen är från 1852, men grisaillemålningarna på väggarna dateras till omkring 1800. *Därunder* ses sängkammare i andra våningen med imperialsäng, tillverkad av J. Wahlgren år 1852. *Nederst* en barnkammare i nordöstra flygeln, den s. k. »Stenflygeln». Här finns dockskåp och menageri m. m. från 1860-talet.

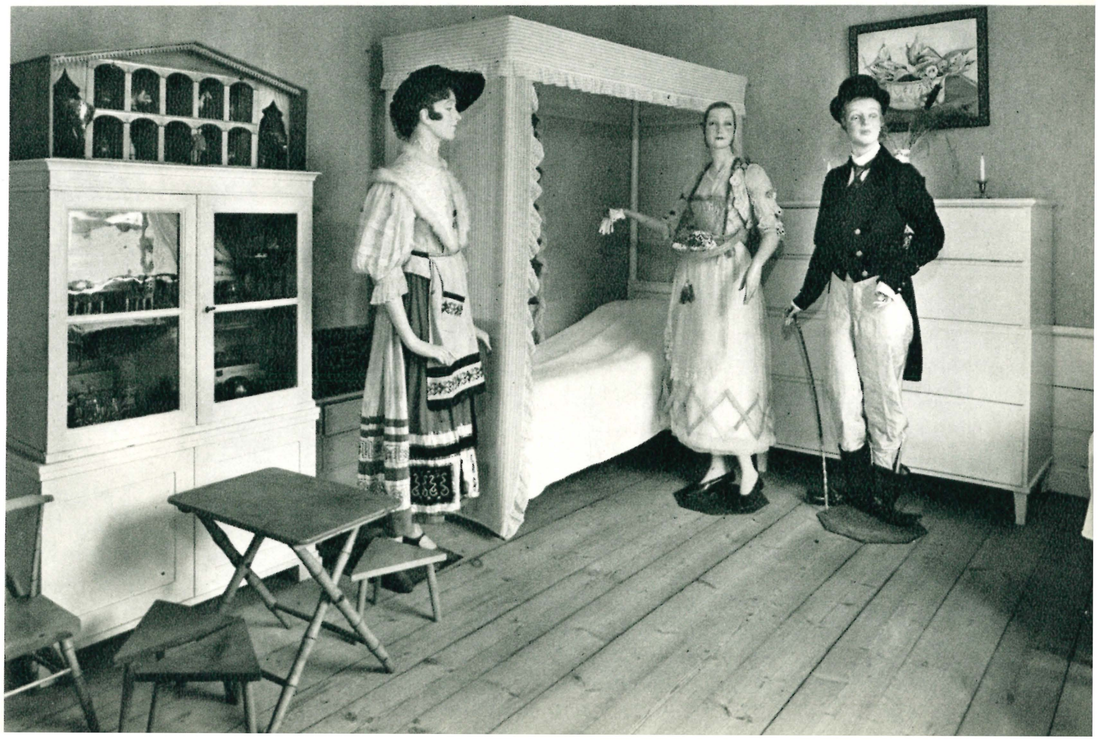

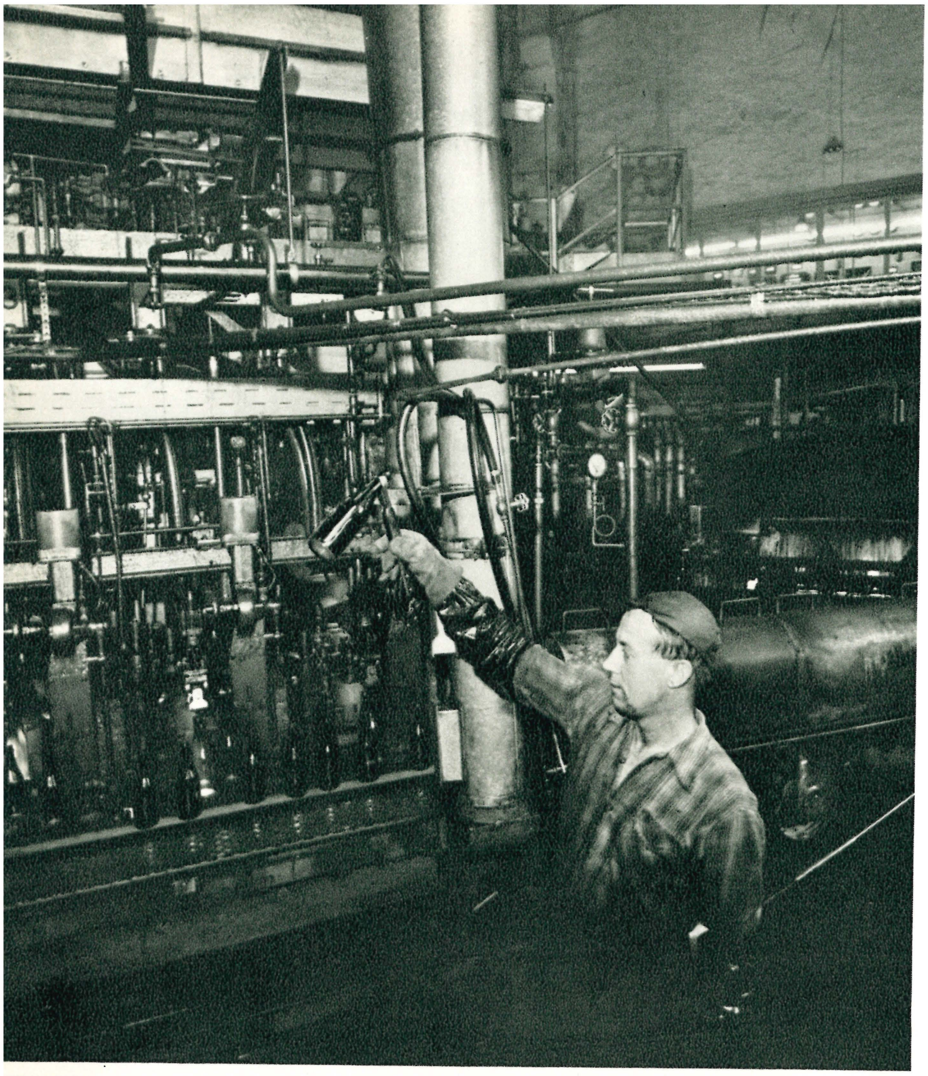

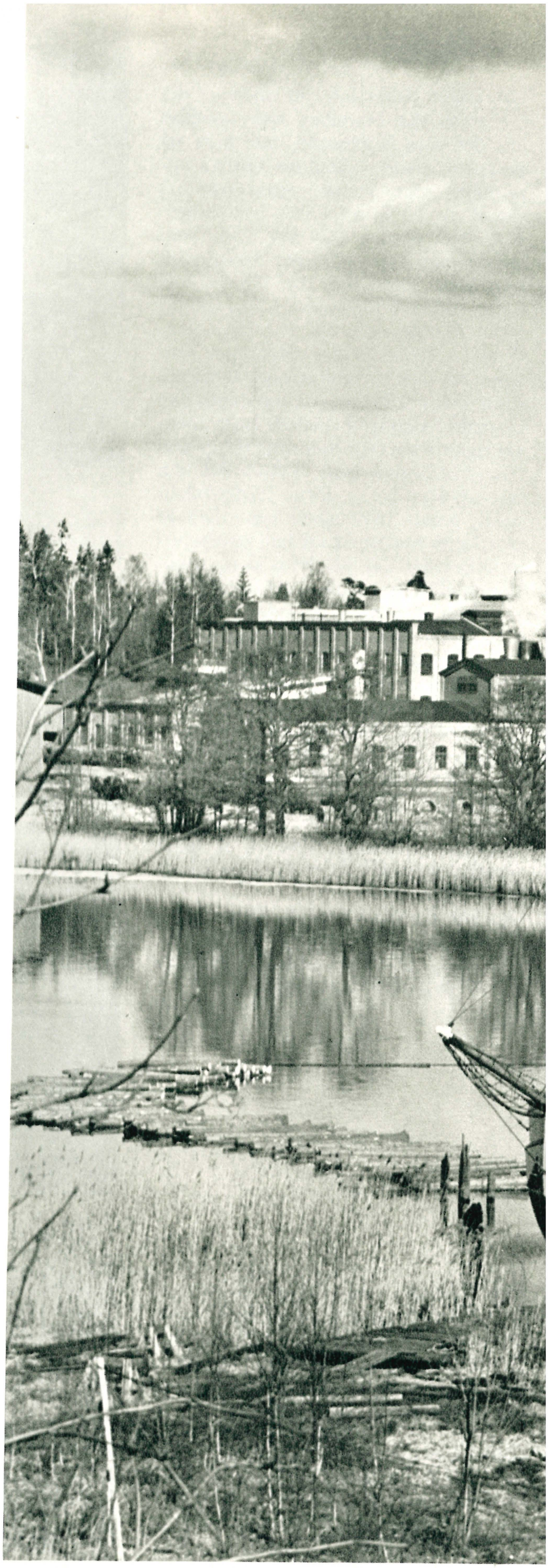

I Hammars socken i södra Närke finns förutom Åmmeberg och Zinkgruvan också de två storindustrierna Hammars glasbruk *(vänsterbilderna)* samt Aspa bruk *(ovan)*. Hammar svarar

tillsammans med glasbruken Surte, Årnäs och Limmared för tillverkningen av öl- och läskedrycksflaskor i Sverige. Produktionen för dessa industrier uppgår i sin helhet till cirka 20 miljoner flaskor per år. Aspa bruk tillhör sedan 1918 Munksjö bruks AB, som i Olshammar byggt upp sulfitfabrik samt sågverk av stora dimensioner. Under bruket lyder också 12.200 hektar skogsmark och hagmark, mestadels i Tiveden.

»Född är jag i skuggan från den av Birgittasägner omsvävade kyrkan vid Olshammar . . .» Verner von Heidenstam i »När kastanjerna blommade».

Sedan Munksjö bruk övertagit Aspa sattes en omfattande upprustning igång. Man restaurerade åren 1933—34 den då rätt fallfärdiga S:ta Birgittas kyrka i Olshammar *(ovan)*. Mycket av det som gammalt och fornt var i omgivningen till Olshammars herrgård, Verner von Heidenstams barndomshem, har också pietetsfullt bevarats och iståndsatts. Själva herrgården var starkt förfallen, vilket f. ö. Heidenstam själv vittnat om, men den undergick en fullständig renovering och inrymmer numera förutom samlings- och studielokaler även ett par rum med Heidenstamsminnen.

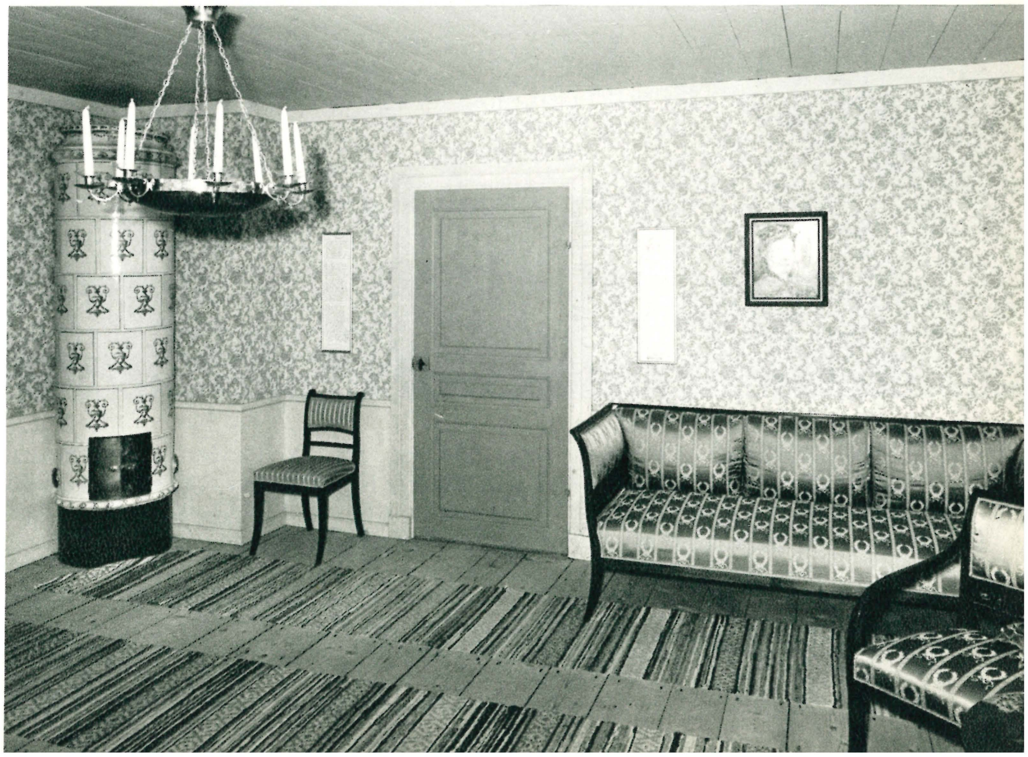

Högerbilden överst: Aspa herrgård. Gårdens historia är medeltida (foto JAN MARK). *Därunder:* Birgittaminnena är talrika vid Olshammar. Från denna sten intill gårdskyrkan lär helgonet ha stigit till häst (foto JAN MARK). *Nederst:* Heidenstamsrummet i Olshammarsgården.

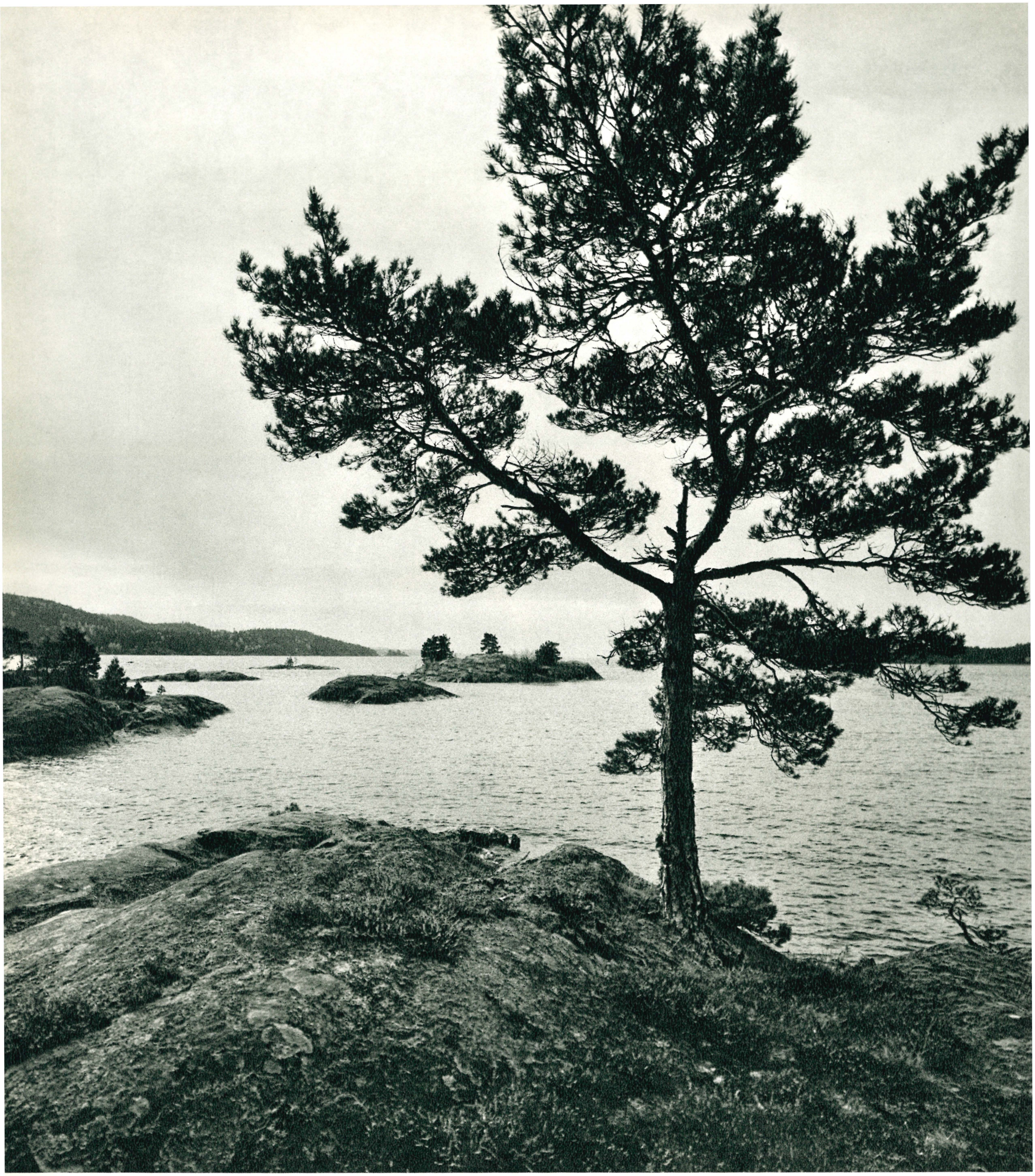

Vid Askersund och Aspa möter Vättern, Sveriges kanske mest sägenomspunna sjö. Vidunderliga historier går om dess djup, märkliga strömmar och oväder, havsvidunder och andra egendomligheter. »Vill du veta Vätterns djup så mät dess längd», heter det i ett gammalt talesätt. Svårigheterna förr i världen att mäta sjöns djup hängde emellertid ofta samman med att starka undervattensströmmar förde undan lodet.

Detta uppslag: Vätterskärgård vid Hargebaden nära Askersund.

»Det skogsrike som i dagligt tal kallades ägorna och där tallkronorna brusade och de svarta kolbottnarna lyste av tjärblomster, sträckte sig från Vättern två hela mil ända upp till Undens öde vatten och omkransade bortåt ett femtiotal små och stora sjöar och tjärnar. Somliga blänkte fram just där klippbranterna vildast trängde sig samman och tycktes aldrig ha väckts av ett årslag eller speglat en koja» VERNER VON HEIDENSTAM i »När kastanjerna blommade».

Ovan: Tivedsutsikt vid Bransjöhult, Aspa bruks ägor. *Högersidan:* »Vargaklämman, där vargarna förr jagades in, och forsen under klyftan fräste och jämrade under klippblocken» (VERNER VON HEIDENSTAM). — (Foto JAN MARK).

Tolvmilaskogen Tiveden på gränsen mellan Närke och Västergötland är i nymil mätt två och en halv mil bred och tre mil lång. Sex Närkesocknar hör dit och fem västgötasocknar likaså — fortfarande är det i mycket en ödemark fastän skogsbolagen dragit fram många nya och lättframkomliga timmervägar. Förr var Tiveden ett fruktat distrikt. Den engelske ambassadören till drottning Kristinas hov, Bulstrode Whitlocke som med stort följe reste genom denna skog hade varnats för oöverskådliga skaror av vilddjur — enbart av vargar skulle det finnas 20.000 — men han lyckades komma helskinnad igenom och förefaller inte ha tagit varningarna så allvarligt. »Furornas dova sorgemusik» som Heidenstam så intensivt upplevde var det cromwellska sändebudet inte i stånd att uppfatta. Hans dagboksskrivare talar om skön och nyttig skog, som emellertid på sina håll skadats av för mycket svedjning.

Ovan: Sjön Fagertärn, den enda ursprungliga växtplatsen för röda näckrosen — Nymphaea alba forma rosea (foto Sam Lindskog).

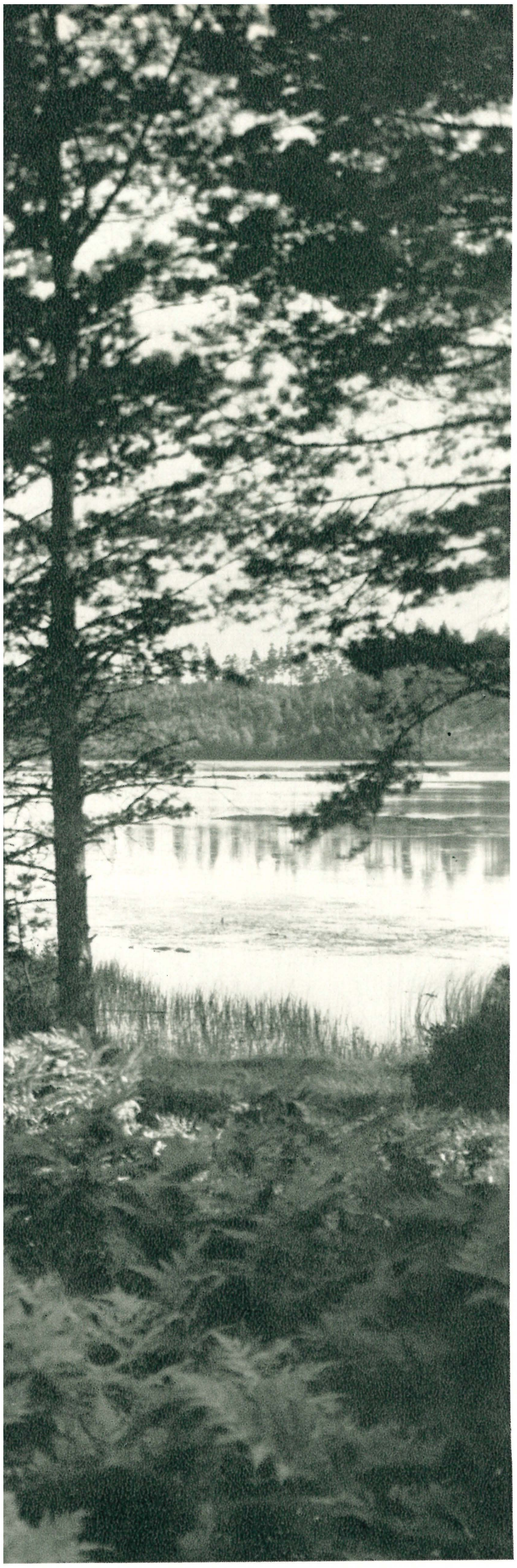

Bilden överst till höger är en påminnelse om tiden före det kreaturslösa jordbruket. Mängder av igenväxande hagmarker vittnar ännu om dessa dagar (foto JAN MARK). *Därunder:* Kullängsstugan — prov på gammal bondebebyggelse i Närke. Manbyggnaden är uppförd av Niels Sågare vid slutet av 1600-talet och är i sin art den pampigaste i Mellansverige.

Bland de många som uttalat sig om Tivedens märkvärdigheter befinner sig tysken Ernst Moritz Arndt, som åren 1803—05 reste i Sverige och som senare skrev en bok om sina erfarenheter. I april 1804 vistades han i Närke; i slutet av denna månad lämnade han Örebro för att via Mosås, Kumla och Ramundeboda söka sig ned till Västergötland. Tiveden gjorde ett starkt intryck på honom. Han skildrar hur skogen tätnar och rycker närmare vägen, hur terrängen blir backigare, hur bebyggelsen krymper ihop till rätt enkla stugor, »klädda med bark». »Även visar sig», skriver Arndt, »många halvlapska, kägelformade kojor, sammansatta av ris och tillhopaställda tallstockar, ovantill betäckta med bark och försedda med små kryphål i stället för dörrar; men dessa voro alltid placerade i varma solskenet, samt hade ett romantiskt och elegiskt utseende. Ett par älskande som ännu tilltro sig att leva av daggens och blommornas ångor, skulle väl under vårvindens susning och fålarnas kvitter kunna välja en av dessa kojor till boning . . .» Förmodligen var det väl, trots den lyriska omskrivningen, kolarkojor som Arndt såg, kolarkojor av den typ som Tiveden varit så rik på, och som Verner von Heidenstam skildrat på ett annat, ett kärvare vis: »Vid milan i ödemarken satt kolaren i sin toppiga riskoja, som, påminnande om en boning från stenåldern, fylldes av stickande rök från torrveden på härden» (ur »Hans Alienus»).

Vänstersidan: Gammal kolarkoja i trakten av Olshammar (foto Jan Mark).

Ovan: Kolning på gamla viset, Getdalen, Kils socken (foto Sam Lindskog).

Nästa uppslag vänstersidan: Vid Östra Laxsjön. *Högersidan:* Flyttblocksmarker nära Sveafallet.

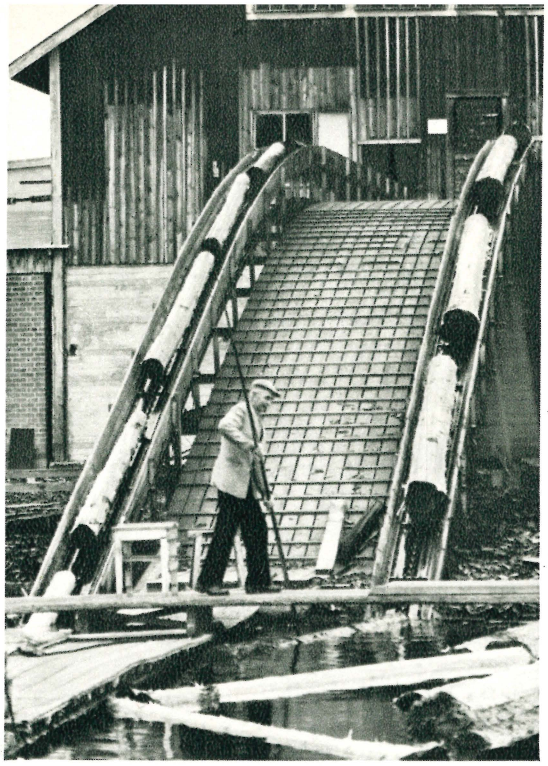

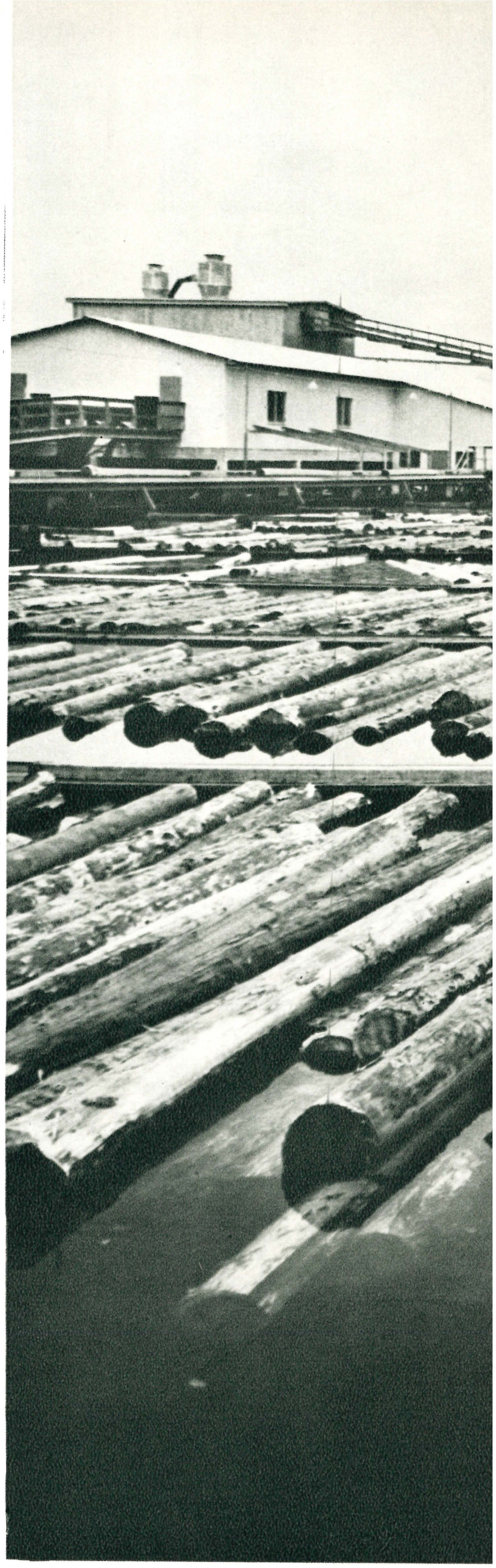

Personer med sinne för statistik har räknat ut att de svenska skogarna innehåller 80 miljarder träd, vilket översatt i rymdmått blir detsamma som 2 miljarder kubikmeter virke. De har också konstaterat att i fråga om användbarhet är träet utan all konkur-

rens. Praktiskt taget allting kan göras av trä — »från kanontorn till insektspulver, från motorbränsle till könshormoner». Vidare har det sagts att ifråga om skogsvård ligger Sverige mycket väl till, skogarna sköts föredömligt, återväxten säkras.

Ett litet men levande avsnitt av träets vandring från skogen till konsumenten (en vandring som kan ta många former) visas på detta uppslag. *Bilderna* är hämtade från Statens skogsindustriers sorteringsverk och sågverk vid Västra Laxsjön. Produktionen uppgår till 10.000 standards sågat virke per år. Samma företag har i det närbelägna Röfors också annan verksamhet, bland annat mineralulltillverkning.

Vid infarten till Tiveden möter oss en barockmiljö av hög klass. Det är Stora Lassåna herrgård, byggd på 1600-talet av Anton von Boij, »Tivedens okrönte kung, Karl XI:s torpare», som han kallades. Själva exteriören präglas numera föga av stormaktstidens arkitektoniska ideal, men i det inre frodas barocken i form av yppiga takmålningar.

Vänstersidan: Stora Lassånas matsal, vars takmålning bl. a. visar en bild av det Boijska järnbruket. Mer härom kan läsas i bokens inledande kulturhistoriska avsnitt.

Ovan: Stora Lassåna, exteriör. *Höger:* Ett rum i en av gårdsflyglarna med nyframtagna målningar.

Nästa uppslag: Brukspatron Anton von Boij lät i Ramundeboda bygga en barockkyrka i korsform. Denna flyttades 1898—99 till Laxå stationssamhälle.

»När vi for genom Svealand kunde vi se,
icke en utan många gånger,
hur utomhusvistelse plägade ske
på höghusens piskbalkonger.
I måttliga byar där storskogens sus
begynner strax utanför knuten
har man nämligen uppfört sjuvåningshus
på tomtmark som nyss blivit bruten.
Och om sommardagen då gräshoppans sång
ur det låglänta gräset ljuder
sitter fruarna högt på sin piskbalkong
som föga utrymme bjuder.
Naturen omkring dem är vidsträckt och stor
och skogen är milsdjup att skåda,
men det är i en cell i ett höghus de bor,
ja, de dväljs i en järnplåtlåda . . .»

ALF HENRIKSSON i Dagens Nyheter 13/8 1959.

Den sanning som skalden givit form åt i denna dikt, gäller också för köpingen Laxå, där det första höghuset stod klart 1959 *(bilden till höger)*. Huset är centrum i en ny stadsdel, von Boijområdet, som anger utvecklingstonen och riktlinjerna för detta livaktiga industrisamhälles framtida planering. Med sina mer än 4.000 invånare är Laxå en av Närkes större orter.

Det har sagts om Tiveden att dess äldsta kulturbevis inte är något föremål av sten eller trä — det är helt enkelt en väg, närmare bestämt den väg som bröt genom skogsmuren mellan Svealand och götarnas land. Redan Snorre Sturlasson nämner vägens existens, tidigt blev den anlitad, tidigt blev det angeläget att hålla den i gott stånd.
En av de mest kända rastplatserna var Ramundeboda, belägen där Tivägen strök fram vid Bodarnesjöns norra strand. Från början bestod nog bebyggelsen av fäbodar (därpå tyder namnet). Tidigt anlades här ett kloster av den s. k. Antonitertypen; bröderna i detta heliga hus hade som en av sina stora uppgifter att hålla härbärge åt de resande. Reformationen medförde här som på de flesta andra håll ett tvärt slut på klosterbrödernas verksamhet, och under de sekel som följde jämnades klosteranläggningen med jorden så effektivt att numera bara några valv och murar vittnar om tider som varit *(högersidan)*.

På den gamla klosterplatsen vid Bodarnesjöns strand ordnas numera varje år friluftshögmässa *(bilderna ovan och till vänster)*.

Nästa uppslag: Bildglimtar från Bodarnesjöns stränder där lövskogsvegetation och ängsblomster lyser upp barrskogsmonotonin.

Föregående uppslag: Tiveden med sina bitvis ganska glesa barrskogar på morängrus är idealiska bärmarker.

Vänstersidan: Här är gräns mellan land och stad. Utsikten från Askersunds landsförsamlings kyrka.

Riksväg 8 vid Hammars kyrka. Vättern skickar in trevande vattenarmar och vikar.

»Det Fochiska bruket Svartå i Närke ligger vid en sjö Björken, som på sätt och vis är avlång, omgiven av de mest romantiska, balsamiskt doftande lundar. Svartå är oförlikneligt, och vi säga icke mer. Den som har sett det, äger en bild därav ur stånd att glömmas; varje annan måste resa dit»

C. J. L. ALMQUIST i novellen »Hinden».

Bilderna på detta uppslag ger några snabba glimtar från den trakt som Almquist fann så betagande vacker. Bruket lyder numera under Hasselfors Bruks AB, som här driver bultfabrik och masugn *(ovan)*.

»Den blånande silhuetten i väster, som likt en hägring lyfter sig över Nerikesslätten, är en sista utlöpare från Nordsveriges högland. Branta stup, mörka skogstjärnar, djupa skogar, vidsträckta mossar vittna om släktskapen med nordligare trakter. Tvär och bister är sidan Kilsbärgen vänder mot slätten, men skuggor och dagrar kunna med sitt fantastiska spel förläna bärgen något oemotståndligt tjusande och lockande»

GRETA ADRIAN i »Från vildmark och Bergslagsbygd» (1926).

Ovan: Utsikt från Trollkarlsklint, Kvistbro socken. *Högerbilden överst:* Trollkarlssjön (foto SAM LINDSKOG). *Därunder:* Baggekärr, Tiveden (foto MÅRTEN SJÖBECK). *Nederst:* Sjön Multen, Kvistbro socken (foto SAM LINDSKOG).

Närke äger bara ett fåtal träkyrkor, av vilka den märkligaste är Tångeråsa, byggd med Värmlandskyrkan Södra Råda som förebild. Tångeråsa *(bilden ovan och till vänster)* är en knuttimrad, spånklädd träbyggnad med rakslutet kor och vapenhus i väster. Interiören *(högersidan nederst)* pryds bl. a. av ett fönster med glasmålningar från medeltiden samt av ett likaledes medeltida triumfkrucifix.

Högersidan överst: Sjön Leken i Hidinge socken (foto SAM LINDSKOG).

Föregående uppslag: Vid gränsen till Värmland finner man en geologisk märkvärdighet av rang — spåren efter de största vattenfall, som vårt land, för att inte säga vår världsdel någonsin ägt. Det är Sveafallen, nu mossiga, dunkla raviner och forsbottnar, en gång för längesedan virvlande vattenmassor som störtade sig utför höga klippstup på väg mot Vänerbassängen och Västerhavet. Befolkningen har givit de döda ravinerna målande och skrämmande namn som »Ättestupan» eller »Domedagshålan», vilket väl kan vittna om det intryck som formationerna gör. Fortfarande är Sveafallen ett omtyckt turistmål, även om det ibland kan vara svårt att i skogsterrängen urskilja de stora linjerna i detta svenska urtidsniagara.

458
135

På Närkes silurslätt är mossarna talrika, och störst bland dem alla är Skagershultsmossen, belägen i socknarna Skagershult, Tångeråsa, Kvistbro — nära nog milen lång och ungefär tredjedelen så bred. Här möter vi en högmosse av delvis typiskt slag, här presenteras frikostigt en naturtyp, som för flertalet svenskar är en syntes av fattigdom och tristess, mygg och fukthålor, vinande vindar och piskande regn. Den flitige resenären Carl von Linné hyllade märkligt nog också denna inställning till mossarna. Skagershultsmossen upplevde han väl aldrig, men om en liknande bildning i Norrland utbrast han: »Aldrig kan prästen så beskriva helvete, som detta ej är värre. Aldrig har poeterna kunnat avmåla Styx så fult, där detta ej är fulare.» Hans kolleger i vår tid ser mossarna på ett annat sätt, och ägnar dem överlag en närgången uppmärksamhet. Flera mellansvenska mossmarker har fridlysts.

Högersidan: »Kilsbergen står stadigt i Närkes bördiga jord», har någon sagt, och faktum är att jordbruksbygden ofta nog går oförmedlat intill bergens förkastningsbrant, åkrarna smyger sig ända fram till de tvära bergstupen. Slättbönderna i denna del av Närke har av gammalt intim kontakt med bergen; där har de sin skog. — Skördearbete i Kils socken.

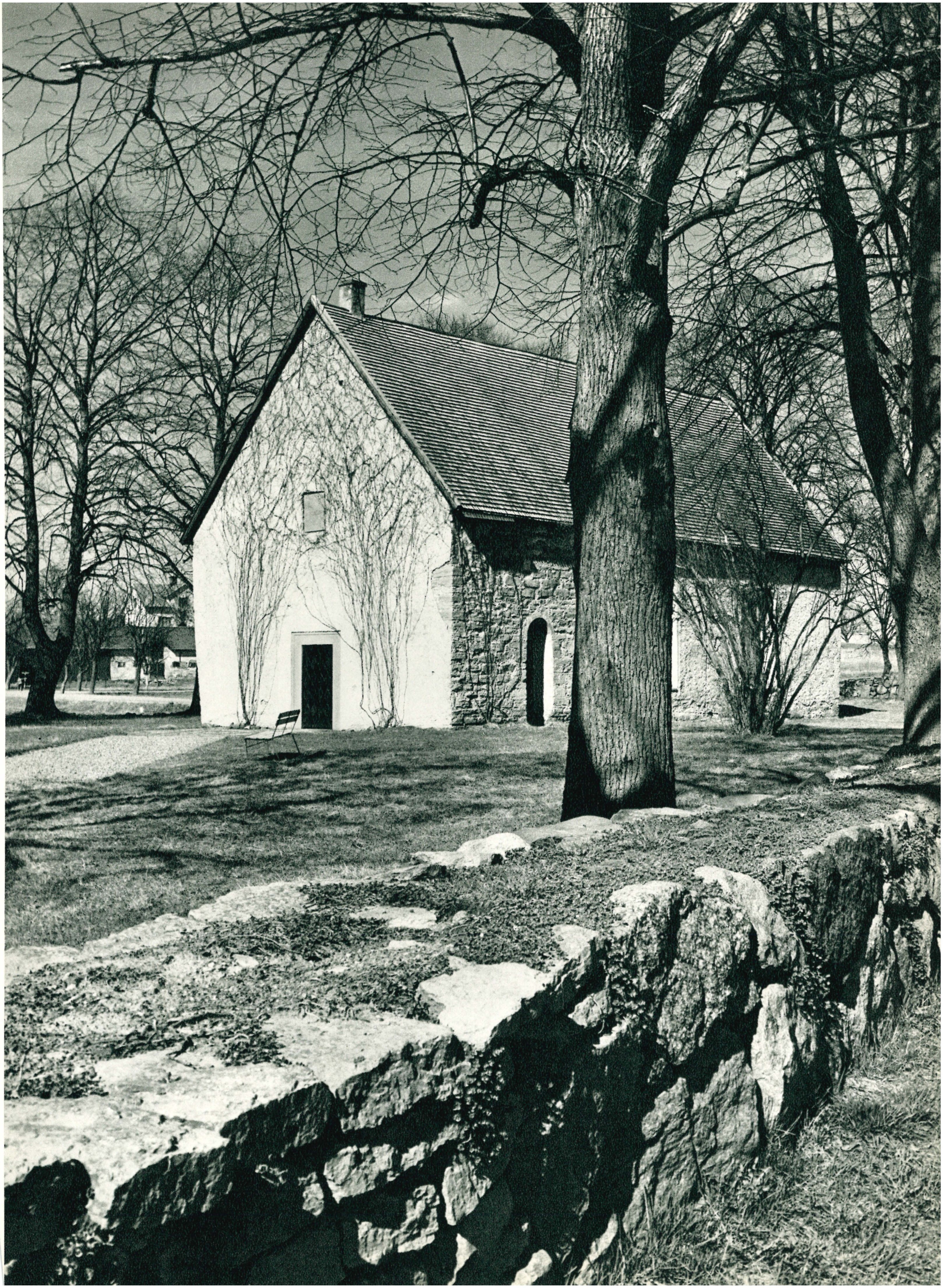

Föregående uppslag: Då Hidinge nya kyrka uppfördes 1865 hade så när hänt att socknens medeltidstempel blivit rivet. Sedan allt av värde förts över till den nya kyrkan fattade kyrkostämman beslut om att låta jämna det gamla templet med jorden. Myndigheterna hade inget att invända, men lyckligtvis blev rivningen fördröjd och i elfte timmen ingrep några församlingsbor som erbjöd sig att för egna pengar renovera kyrkan, om de sedan finge ha den till enskild andaktslokal. Detta gick man med på, och så fick detta gamla romanska tempel en nådatid.
Under följande decennier råkade kyrkan ut för starkt förfall, och i början av 1920-talet insåg man att krafttag måste tas om kyrkan skulle kunna räddas. En insamling startades, och för dessa pengar och andra medel restaurerades ödekyrkan och kunde återinvigas, vilket skedde i slutet av 1923. En ytterligare restaurering ägde rum 1937. Byggnaden vårdas nu pietetsfullt av en särskild stiftelse.
Och pieteten är på sin plats, ty kyrkan är gammal och tämligen oförändrad. Den byggdes i slutet av 1100-talet eller i 1200-talets början, d. v. s. under en tid då så gott som alla träkyrkor i Strängnäs stift fick stryka på foten för byggnader av sten. Hidingekyrkan är numera tornlös, dess ursprungliga prägel har med tiden luckrats upp, men den romanska stämningen under de låga valven lever kvar med oförändrad kraft. Ett vittnesbörd om kyrkans höga ålder är smidesdekoren på trädörren i sydportalen. Dessa järnbeslag dateras till romansk tid.

Detta uppslag: Detaljer ur Kräklinge kyrkas altarskåp, som av Örebro läns museum deponerats i Hidinge gamla kyrka. Skåpet är ett svenskt arbete från 1400-talets slut.

Ovan: Riseberga kloster i Edsbergs socken, ett nunnekloster under cistercienserorden, anlades vid 1100-talets slut. År 1546 härjades byggnaderna av eld, sedermera har ruinerna exploaterats för bl. a. kalkbränning och byggändamål.

Vänstersidan: Vårflod i Garphytteån, Garphyttans samhälle.

Nästa uppslag: Knista kyrkas långhus är rikt dekorerat i valven med målningar från år 1617. Mästaren till verket är okänd.

S. IACOBVS
S. ANDREAS.

NOE ARK
S. SIMON
S. IVDAS TADEVS.

S. IACOBVS.
S. PHILIPPVS

»Garphyttan är ett af Nerikes största jern-bruk. Det drifves af en föga betydlig å, som under korta mellanstånd gör en mängd vackra fall. Vals-verket är bygdt af vår ryktbare Polhem. — Den betydligaste höjden i den straxt intill framstrykande bergs-kedjan (Kilbergen) heter efter detsamma Garphytteklint, och man har derifrån i vackert väder den herligaste utsigt öfver Örebro, Hjelmaren, Tysslingen, ja, förnämsta delen af landskapet, och lär kunna räkna ej mindre än 18 kyrkor från dess topp. Idag var luften ej alldeles klar; men vi hade dock halfva Nerike, likt en blomster-säng under våra fötter och då hertill kom den sköna fördelningen af ljus och skugga, och detta mystiska dunkel, som beslöjade de mest aflägsna föremålen, sjöar, berg och skogar, samt derigenom alltid är så retande: att det lemnar Inbillningskraften fritt spelrum, så funno vi vår möda verkligen betald . . .»

Olof Hyltén-Cavallius i »En student upptäcker sitt land» (1835).

Garphyttan ligger i Lekebergslagen på sluttningen av Kilsbergen och är en bruksort med gamla anor. Järnbruket torde ha existerat från omkring 1550, ett silververk kom igång mot slutet av detta århundrade, men lades troligen ner omkring 1670. Privilegium på tillverkning av förtent järnbleck erhölls 1661 och denna produktion hölls vid liv i närmare ett och ett halvt sekel. Med råmaterial från det närbelägna Latorps skifferbrott började man fr. o. m. 1768 driva ett alunverk, som emellertid i det långa loppet blev en dyrbar affär för sina ägare. Garphytte bruk blev som så många andra industrier ett offer för den svåra ekonomiska krisen i 1800-talets senare hälft, men tack vare den goda och jämna tillgången på vattenkraft överlevde man trots allt de hårda åren. 1915 bildades det nuvarande Garphytte bruks AB, som tillverkar bl. a. järn- och ståltråd, stållinor samt fjäderstål i stora kvantiteter. Brukssamhället på gränsen mellan Kilsbergen och jordbruksbygden blomstrar fortfarande.

Garphytteån bildar ett par fall och många slingor på sin väg genom samhället *(detta uppslag)*.

»I Ugglehult bor ugglefar
å gamla tunga ugglemor.
Di sitter där å uggleglor,
ett snusförnuftigt ugglepar.
Där har di byggt sitt ugglebo:
Klävitt, klävitt! Hoho, hoho!»

Jeremias i Tröstlösa, ur dikten »Uggler i Mossen» (1915).

Höger: Falkasjön, Tysslinge socken (foto Sam Lindskog).

Nedan: Pärluggla (foto Hans Källander).

Kilsbergen blev i början på 1930-talet föremål för zoologernas intresse då det visade sig att en inplantering av bäver som Örebro läns jaktvårdsförening gjort lyckats över förväntan. Inplanteringen hade skett i den lilla Stråsjön en knapp kilometer från Guntjugeälven, därifrån hade bävrarna spritt sig i första hand till älven och så till den lugnare Svartån. Under hela 1930- och 40-talen fortsatte bävrarnas dammbyggen i Kilsbergen, och deras liv och leverne i obygden granskades i smyg av bland andra Skansenchefen Carl Fries. Boken »Bäverland», utkommen i andra världskrigets andra år, skildrar ingående hur väl bävrarna acklimatiserade sig i Kilsbergen och hur framför allt kolonin vid Stråsjön—Guntjugeälven utvecklade sig till ett stort samhälle.

Vänsterbilden visar en dammbyggnad inom sistnämnda koloni (foto Knut Borg), *bilden ovan* togs vid Svartån av ingen mindre än bävern själv. På stigen hade ett giller lagts ut som förde till en kamera- och blixtljusutlösare.

Kilsbergen kan emellertid bjuda på andra märkliga upplevelser. Visserligen är den tiden sedan länge förbi då odinssvalan — den svarta storken — häckade i bergens avlägsna vildmarker. Men man har berguven kvar, och märkliga försök pågår att få stammen förmerad. Även de andra ugglearterna är delvis representerade i Kilsbergen, och på få platser kan man väl lyssna till en mer storskogsbetonad nattkonsert. Bland rariteterna märks pärlugglan — »den verkliga lilla nattugglan i storskogen» (ERIK ROSENBERG).

Och i Kilsbergens marker möter man vår och höst rastande tranor, urtidsgrå fåglar, fantasieggande varelser — mossarnas och myrarnas fåglar (foto INGMAR HOLMÅSEN).

Kilsbergen, d. v. s. den del som inte tagits i anspråk som skjutfält, begagnas av örebroarna som fritidsområde, och man välver stora planer på att ytterligare utveckla användbarheten.

Ovan: En av de lättast tillgängliga utsikterna är Lekhytteklint (200 m ö. h.), varifrån utsikten över Närkeslätten är vidsträckt.

Vänster: Gårdarna ligger glest i Kilsbergsbygderna. Förbi denna bondgård (180 m ö. h.) i Suttareboda går ett av örebroarnas populära vandringsstråk.

Högersidan: En vårbild från Garphytte nationalpark, fridlyst område på Kilsbergens sluttning.

Det därpå följande uppslaget, vänstersidan: Utsikt från Garphytteklint (195 m ö. h.).

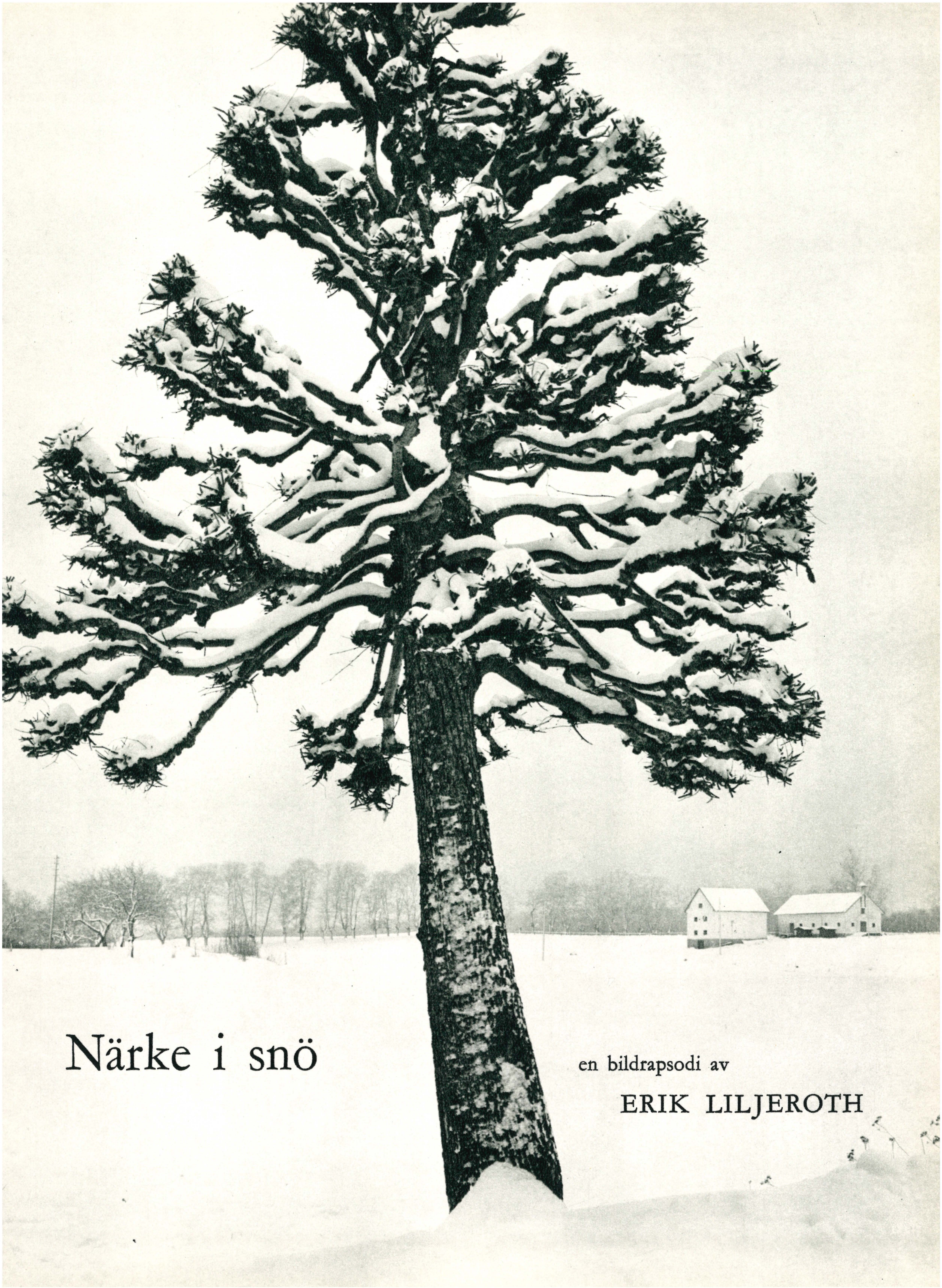

Närke i snö

en bildrapsodi av

ERIK LILJEROTH

Motsättningarna mellan sommar och vinter i Närke är av sådant slag att man gott kan tala om ett utpräglat fastlandsklimat. Första snön på slätten brukar falla i senare hälften av november, i de högre belägna regionerna, däremot, redan under oktober månad. På slätten ligger snön som regel kvar cirka 80 dagar, uppe i bergen nära nog en månad längre. Vätterbygden, slutligen, slipper undan med 70 dagar, men vintern, när den råder, är bister nog. Ungefär likartade proportioner gäller ifråga om istäckets varaktighet, dock med undantag för de stora sjöarna. Vättern och Skagern är sålunda opålitliga isbildare.

Vinjettbilden: Ett vintermotiv från parken vid Göksholm. — *Föregående uppslag:* Vid Stora Mellösa kyrka. — *Detta uppslag:* Snödis över Närkeslätten.

»Si, snön ligger högt ve vareviga knut
å vägen ä borte på slätt å i skog.
Vårat snöplogalag får lov te gå ut
mä karar å oxar å skovlar å plog.

Ja e snöfogdens dräng
å oppe i ti.
Statt opp ur di säng
å stånda oss bi»

Jeremias i Tröstlösa i dikten »Vårat snöplogalag» (1915).

Detta uppslag: Vinterblåsten och vinterkölden har pressat snön till ett fast pansar mot ekarnas skrovliga stammar och grenar. Motiv från trakten av Stora Mellösa kyrka.

Föregående uppslag högersidan: Slädföre vid Kils kyrka.

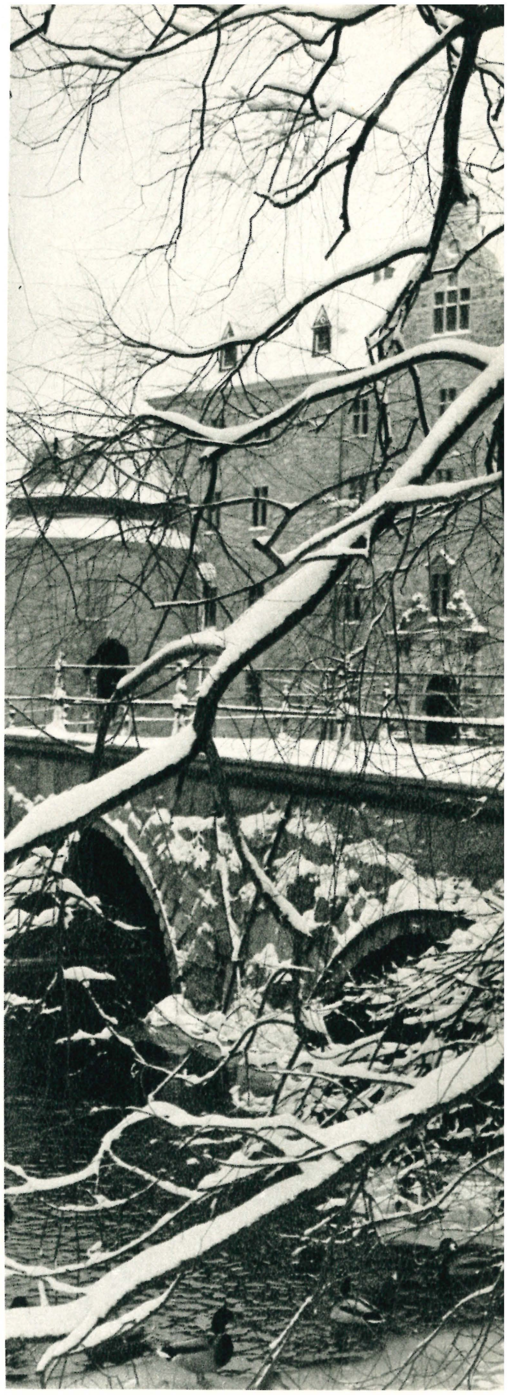

»Så överväldigande äro i de nordliga landsändarna massorna av is och snö, så hemska oväder rasa, och så ogenomträngligt töcken råder, att de vägfarande ej kunna ens på nära håll igenkänna eller väja för den mötande, vare sig det är vän eller ovän . . .»

Olaus Magnus i »Historia om de nordiska folken» (1555).

Vänsterbilden: Kils kyrka från öster.

Ovan: Göksholms slott, sett från Hjälmaresidan.

»Liksom kvinnor ha sina vackra dagar och sina inte fullt så vackra, så inträffar det, som bekant, att städer ha sina mer eller mindre rätta årstider. — Vilken årstid som är Örebros kan det ju aldrig bli fråga om, åtminstone inte för den som stått på Kanslibron en kväll i tät snöyra, då ovädret sveper kring slottets gråstensmurar, vattnet nedanför fallet är kolsvart och lyktorna utefter ån brinna som töckniga eldar»

Gösta Attorps i »Till Prins Eugen» (1935).

Ovan vänster: Örebro slott sett från nordost, med Kanslibron i förgrunden.

Höger: Omfluten av Svartåns vatten och inramad av rimfrostklädda träd ligger sommarrestaurangen Strömparterren.

»Dä knaka åv knäckta
grenar,
dä rassla i torra löv,
dä knäppte blann dungens
enar
åv flyktane älgens klöv»

Jeremias i Tröstlösa i dikten »Älgjakt» (1898).

Kilsbergen ses med fördel om vintern, när barrskogen står pudrad av rimfrost och snö och när ekot av motorsågar och timmerforor ekar mellan bergen. Det är ett vinterland, där nattfrosten kommer tidigt och släpper sent, där sjöarnas is bär långt fram på förvåren och skidspåren går i mjuka krumbukter i lagom kuperad terräng. Trots att kronans grova kanoner mullrar i fjärran och trots att barrträden bär färska spår av förlupna granatskärvor bevarar området en märklig prägel av oberördhet.

Bilderna på detta uppslag är hämtade från trakten av Garphytte nationalpark. Vänsterbilden illustrerar det faktum att Närke näst Västmanland hör till de älgrikaste trakterna i Europa. På något vis verkar det riktigt och stilenligt att det skall vara så.

I utkanten av Kumla. Oljemålning 1958 av Walter Holmström. Privat ägo.

Tillägg och anmärkningar

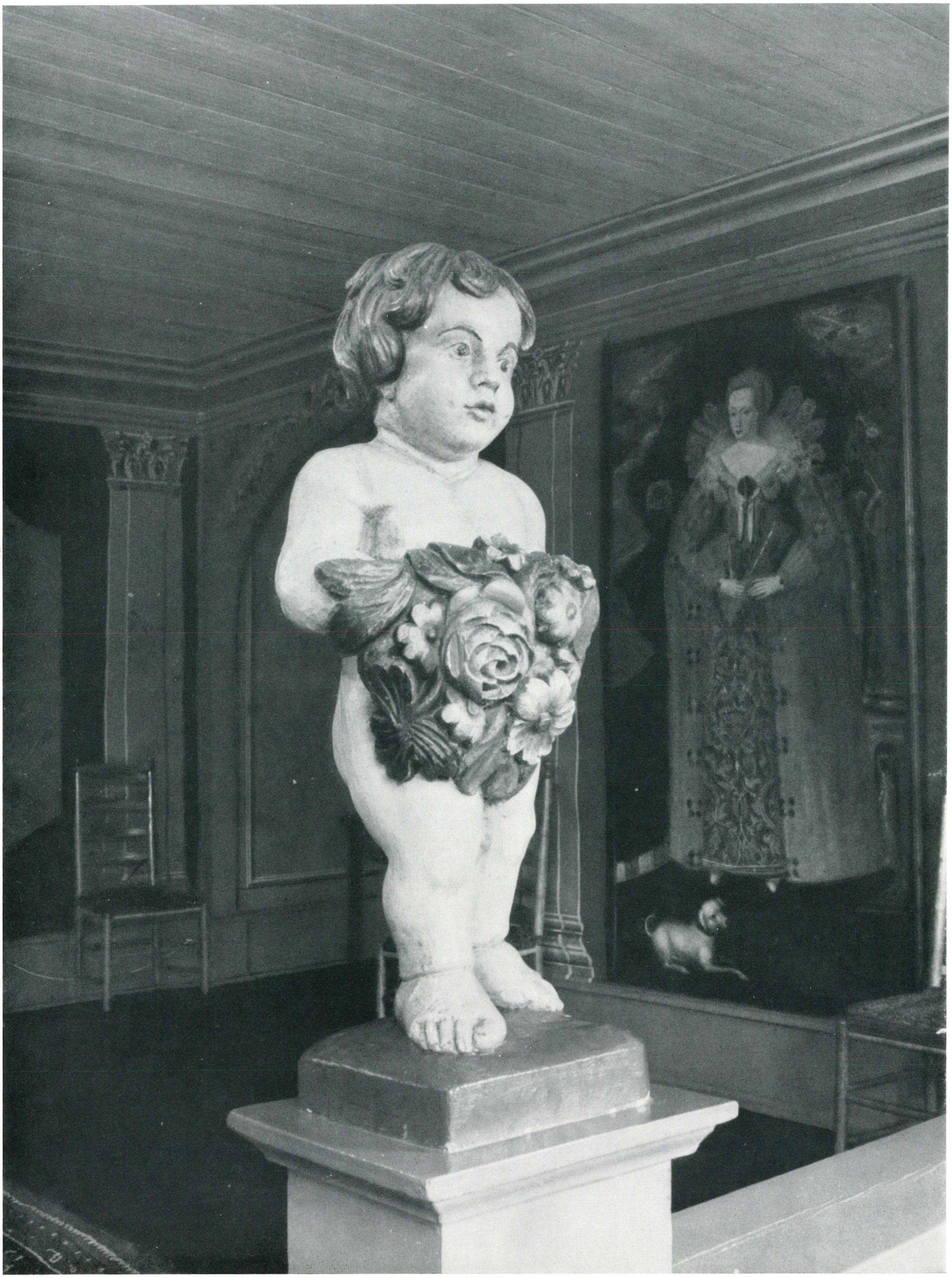

Putto. Balustradskulptur i trä. Övre förstugan, corps de logi, Bysta herrgård.

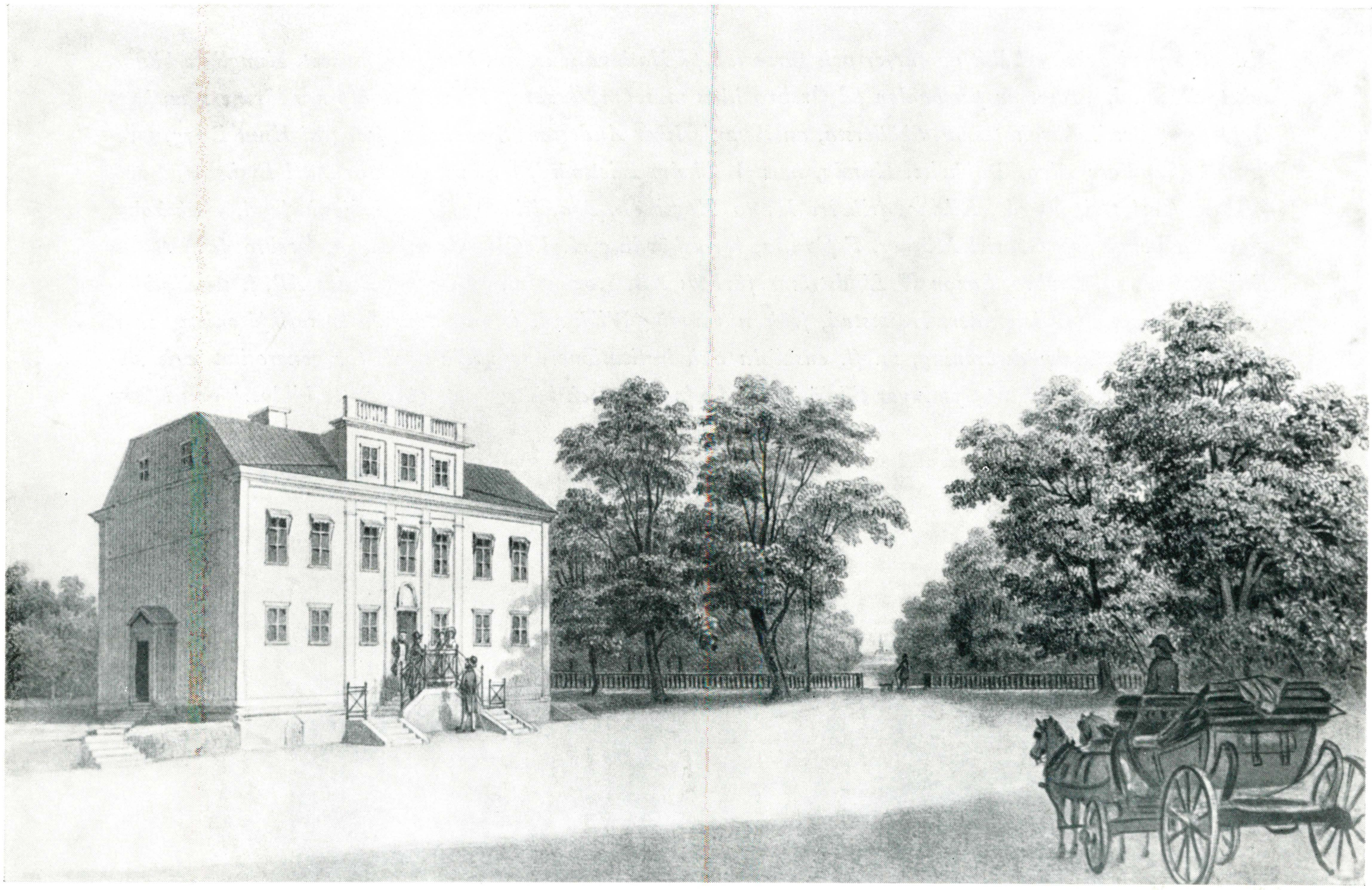

Dylta herrgård före ombyggnaden på 1860-talet. Tuschlavering av Hugo Hamilton.

EFTERSKRIFT

Föreliggande bildverk om Närke ingår i Allhems serie landskapsböcker och överensstämmer till sin allmänna komposition med tidigare utgivna volymer i serien. Boken är alltså tänkt som en fyllig presentation av landskapet Närke, dess historia, kulturhistoria och dess nuvarande status, och till det ändamålet är materialet uppdelat i en inledande kulturhistorisk översikt (i vilken också ingår ett nytryck av den äldsta kända Närkesbeskrivningen), samt vidare en större fotografisk bildsvit över Närke, sådant det ter sig i våra dagar. Denna sistnämnda bildsvit, signerad av Erik Liljeroth och med smärre bidrag av olika Närke-fotografer, utgör bokens huvuddel. Fotografierna har valts ur en mycket rik bildkollektion, sammanställd under flera expeditioner de senaste åren. Någon fullständig täckning av det moderna begreppet Närke har inte varit möjlig eftersträva, utan målet har varit att rikta sökarljuset på sådant som i dagens läge kan anses vara mest karakteristiskt för provinsen. Liknande redigeringsprinciper har gällt för det kulturhistoriska bildmaterialet i bokens inledande hälft, vilken i sina huvuddrag formar sig till en bildkrönika över hur olika tidsepoker sett på Närke, på dess människor, kulturskatter och miljöer.

Till alla dem som bistått förlaget vid bokens tillkomst, ställt sig till förfogande för fotografen, stått till tjänst med upplysningar etc. framför vi ett förbindligt tack för ofta ovärderlig hjälp. I första hand bör därvid nämnas förste bibliotekarien vid Lunds universitetsbibliotek, teol. och fil. dr Bror Olsson samt förste bibliotekarien vid Uppsala universitetsbibliotek, docenten Åke Davidsson. Stort tillmötesgående och värdefullt

bistånd har vi också erhållit av chefer och personal på Nationalmuseum, Nordiska museet, Kungliga biblioteket, Stockholm, samt av personalen på Örebro läns museum, Örebro. Välvillig hjälp har lämnats av kontraktsprost Bertil Abrahamsson, Sköllersta, antikvarie Iwar Anderson, Stockholm, fotograf Knut Borg, Örebro, bokhandlare Algot Dohlwitz, Kumla, herr Wilhelm Edelsvärd, Örebro, direktör Axel Emilson, Laxå, friherre Carl Gripenstedt, Kilsmo, friherre Hugo Hamilton, Boo, friherre Tage Leijonhufvud, Göksholm, grevarna Bengt och Gabriel Mörner, Esplunda, landshövding K. J. Olsson med maka, Örebro, författaren Erik Rosenberg, Örebro, Saxon & Lindströms förlags AB, Stockholm, Skyllbergs Bruks AB, f. stadsbibliotekarien Henning Wieslander, Halmstad, fröken Gunlög Wiklund, Örebro läns turisttrafikförening, samt Örebro läns naturskyddsförening, m. fl. enskilda och institutioner, som alla med stor generositet och välvilja ställt material och upplysningar till förlagets förfogande och bidragit att göra detta bildverk om Närke så fullständigt som möjligt.

ALLHEMS FÖRLAG

Örebro kyrka från Slottsparken. Tuschlavering av J. Fr. Julin. Uppsala universitetsbibliotek.

Stjernsunds slott. Tuschlavering av O. J. Hagelstam. Nordiska museet.

ANMÄRKNINGAR

Samtliga foton i denna volym är, där annorlunda ovan eller här nedan ej angives, tagna av fotograf Erik Liljeroth. Huvudparten av de kulturhistoriska bilderna är återgivna efter reproduktionsförlagor i förlagets arkiv, men ett betydande material har också erhållits från i första hand Örebro läns museum, Örebro, Kungliga biblioteket, Stockholm, samt Uppsala och Lunds universitetsbibliotek; vidare från bl. a. följande institutioner och samlingar: Nationalmuseum, Nordiska museet, Statens historiska museum, Konstakademien, Svenska porträttarkivet, Stockholm, Örebro stadsbibliotek, Saxons Närkesarkiv, Karolinska läroverket, Örebro, Övralids arkiv, Stjernsunds slott, Västerås konstförening, Västerås stadsbibliotek samt landshövdingeresidenset, Nyköping. Arbeten av nu verkande konstnärer har i original eller foto ställts till förfogande av respektive konstnärer.

Vinjetten på smutstiteln och dekoren på klotbandets frampärm återger Närkes vapen (enligt Kungl. brev av den 21/1 1944 »i rött fält två korslagda pilar av guld med spetsar av silver, i varje vinkel åtföljda av ros av silver»).

Bilderna på för- och eftersättspapperen är tonlitografier i Thersners »Utsigter af Nerike», ingående i planschverket »Fordna och närvarande Sverige» (1838—55). Försättspapperet visar Ölsboda herrgård, tonlitografi av M. G. Anckarsvärd efter förlaga av J. M. Stäck, eftersättspapperet är en tonlitografi av Thora Thersner med motiv från Skyllbergs bruksherrgård.

Färgreproduktionen på skyddsomslagets framsida är återgiven efter en oljemålning av Axel Borg, »Motiv från Finnatorp, Kils socken.» Privat ägo. Fotot på skyddsomslagets baksida är ett motiv från Bodarnesjön i Tiveden och signerat Erik Liljeroth.

Färgplanschen visavi titelsidan är reproducerad efter ett foto av Jan Mark. Vinjetten på titelsidan är en akvarell av J. W. Wallander, »Skördefolk i Stora Mellösa», utförd omkring 1840. Akvarellen tillhör Nationalmusei handteckningssamling.

Skördelandskapet på sid. 6 är ett Liljerothfoto från Härvestad i södra Närke. Skogsutsikten på sid. 16 är också tagen av Erik Liljeroth och visar ett motiv från Garphytteklint. Fotografierna på sid. 10—12, 14—15 samt sid. 19 är tagna av Sam Lindskog, Örebro, fotot på sid. 13 av Mårten Sjöbeck, fotot på sid. 22 av Claes Claesson och de på sid. 24 och 33 av Bertil Waldén. Vinjetten över kolofonen på sid. 480 är en blyertsteckning år 1900 av Axel Borg med motiv från Klostergatan-Järnvägsgatan, Örebro. Teckningen tillhör Nationalmuseum.

Erik Liljeroths fotografier i denna bok är till större delen tagna med Hasselbladskameran.

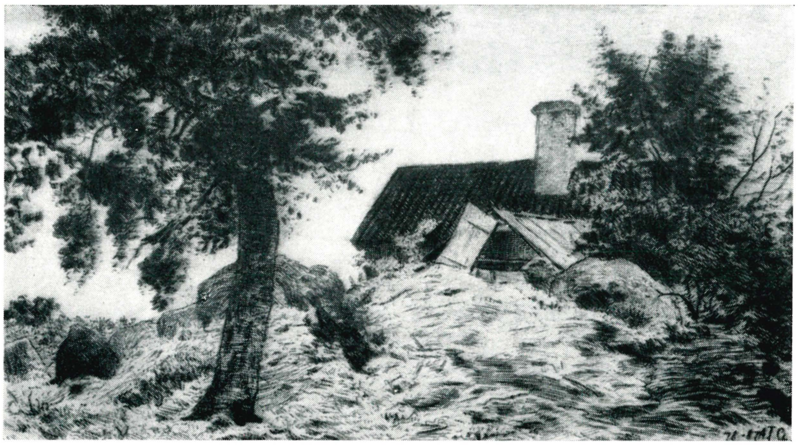

Torpstuga vid Hjälmare kanal. Etsning 1887 av A. T. Gellerstedt.

Hjälmarestrand. Etsning 1880 av A. T. Gellerstedt.

VOLYMENS INNEHÅLL

PROVINSEN OCH LANDSKAPET NÄRKES I SVERIGE LUST OCH NYTTA. Den äldsta Närkesbeskrivningen i översättning av *J. L. Saxon* 7

NÄRKE GENOM TIDERNA. En kulturhistorisk översikt av *Bertil Waldén* med bildtexter av författaren 17

NÄRKEBILDER FRÅN STORMAKTSTIDEN. Kopparstick ur *Erik Dahlberghs* »Suecia antiqua et hodierna» samt skisser och förlagor ur Kungliga bibliotekets samlingar 69

I NÄRKE VID SEKELSKIFTET. En svit bilder ur gamla fotoarkiv 193

NÄRKE I FYRAHUNDRA BILDER. Foto: *Erik Liljeroth.* Text: *Richard Holmström* 205

NÄRKE I SNÖ. En bildrapsodi av *Erik Liljeroth* 455

TILLÄGG OCH ANMÄRKNINGAR 473

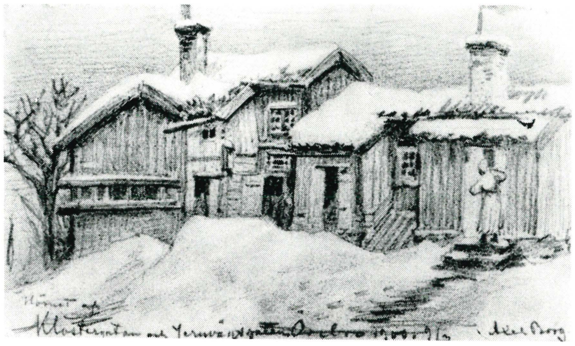

Denna volym om Närke
ingående i serien Allhems bildböcker
är tryckt i djuptryck, boktryck och offset
på AB Allhems tryckerier i Malmö 1960.
Färgklischéerna är till övervägande delen
tillverkade av officinens klischéanstalt i Malmö.
Offsetreproduktionerna är utförda av
officinens litografiska anstalt samt
av Lito-Foto i Köpenhamn.
Bokbinderiarbetet är utfört
på officinens bokbinderi.

©

Copyright 1960 by

AB ALLHEM - MALMÖ

Printed in Sweden

Aktiebolaget Allhems Tryckerier — Malmö 1960

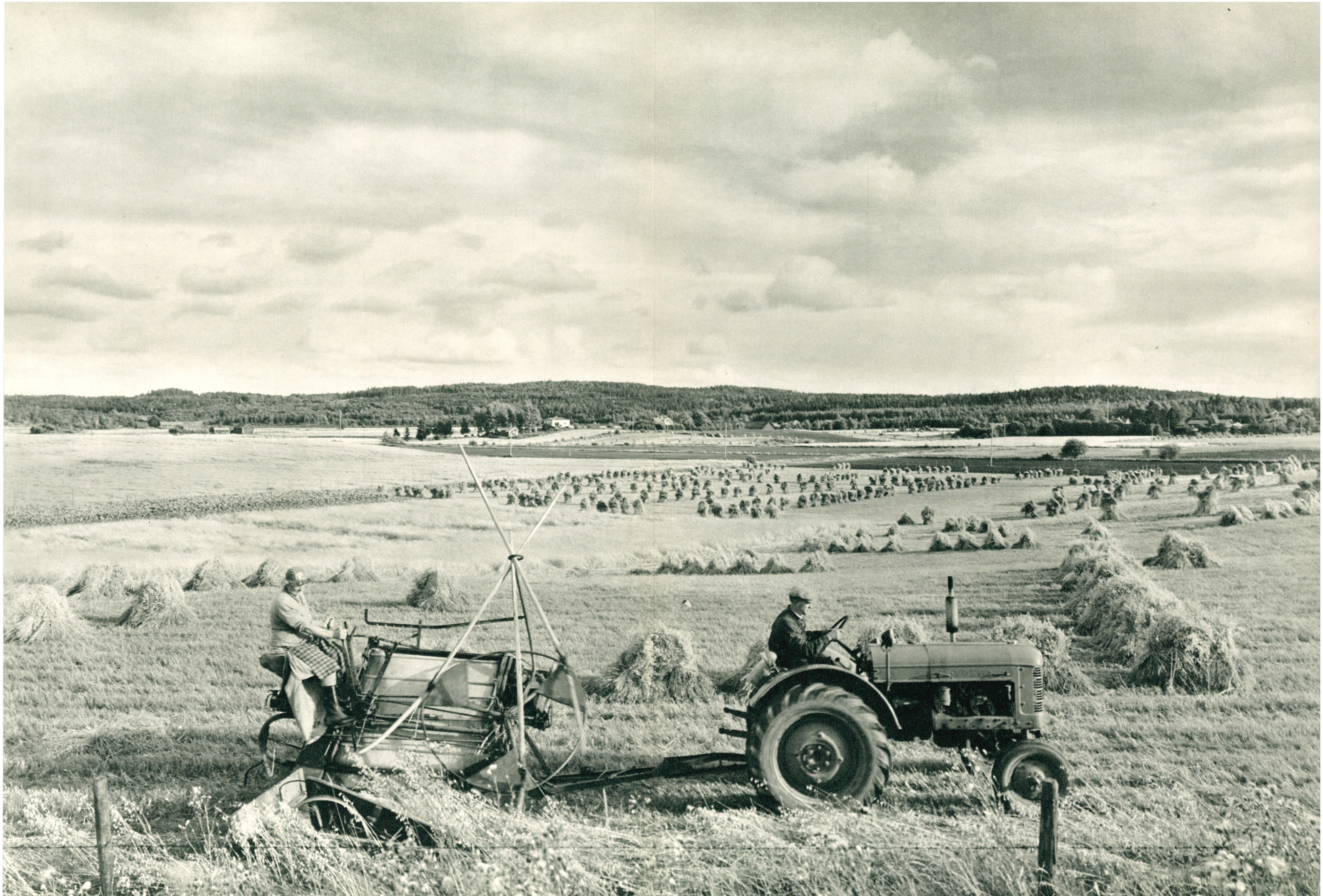

Vill man ge en populär bild av Närke kan man helt prosaiskt likna landskapet vid en sopptallrik med osedvanligt flat botten och tämligen starkt upphöjda kanter. Liknelsen haltar en smula, som alla liknelser gör, ty så enkel är inte Närkes topografi (vilket kanske skall framgå av detta bildverk). Men att slätten — den plana tallriksbotten — är ett dominerande drag i Närkes landskapsbild kan ingen bestrida, och även om den i realiteten inte omfattar mer än knappt hälften av hela landskapets areal, ligger större delen av den odlade jorden här och bor mer än hälften av provinsens befolkning inom slättens gränser. Närkesresenärer genom tiderna har inte försummat att ta intryck av denna närkesslätt, över vars plana ängar och ansade fält man alltid skymtar en horisont av skogklädda berg. »Nericia bella, du är just ett slags Skåne bland Nordanskogsprovinserna», utbrister den skarpsynte 1800-talsturisten Adolf Törneros, då han en regnvåt julidag omkring år 1833 upplevde Närkesslättens skönhet. Sedan han lämnat Hjälmarens vattensjuka stränder bakom sig fann han idel glädjeämnen på sin väg, ja, t. o. m. själva vägbanan var ett glädjeämne, eftersom den lagts med upplöst skiffergrus, där det var en fulländad harmoni att låta hjulen löpa undan. Det var som att skära kniv i snusbly! Törneros summerar — efter ett par dubiösa randanmärkningar, det ska erkännas — sina intryck kort och gott så här: »Närke är ändå ett välsignat land». Och vem vill bestrida det!

Vänstersidan: Skördebild från Pelltorp i Viby socken. Också här kantas horisonten av mörk granskog.

Höger: Den stengrund som jordens oro för årmiljoner sedan tvingade upp över slätten — Kilsbergen — lever nu sitt eget liv, med på sitt sätt egenartad fauna och flora. Förr kunde det ibland hända att skogen på bergen skattades så kraftigt att kullarna stod nakna, men med nutidens skogsvård behöver man mera sällan riskera sådant. Utsikterna ger en bild av gröna skogsmarker som bara enstaka röjningar och sjösystem bryter.

Högersidan: Kilsbergsmarker kring sjön Multen (112 meter över havet) i Kvistbro socken (foto Sam Lindskog).

Askersund, huvudort i södra Närke, är belägen på gammal kulturmark. På norra stranden av sjön Alsen, där staden kom att grundas, fanns redan under stenåldern boplatser. Från järnåldern är kända flera gravfält, och under medeltiden uppstod här en handelsplats. Den kallades Eskaesund eller Askaesund, vilket härledes ur eskae, som betyder askdunge — allt enligt Joel Haugard, stadens förnämlige historieskrivare. Den 13 juni 1643, då det i allt bodde ett 100-tal människor i Askersund, fick man stadsprivilegier.
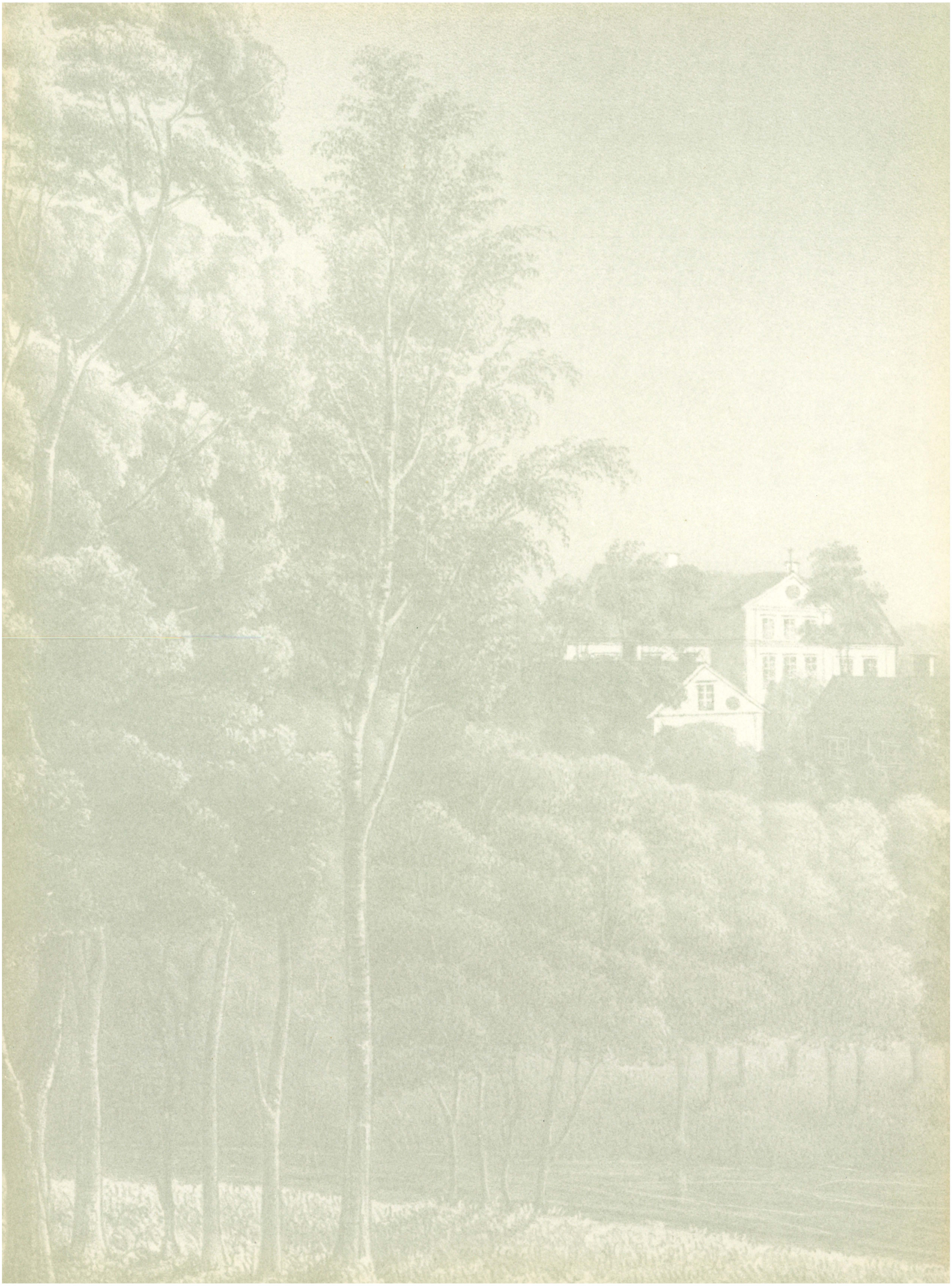
Motgångar eller katastrofer har emellertid inte saknats i stadens historia. Det samhälle vi nu ser daterar sig i hög grad från tiden efter 1776. Nämnda år brann nämligen så gott som hela Askersund ner vid en förödande eldskatastrof. *Bilden visar* utsikten över Askersund från Askersunds landsförsamlings kyrka. Över bron leder Sundsbrogatan in mot torget. Vättern-viken Alsen och Alssundet dominerar utsikten.